

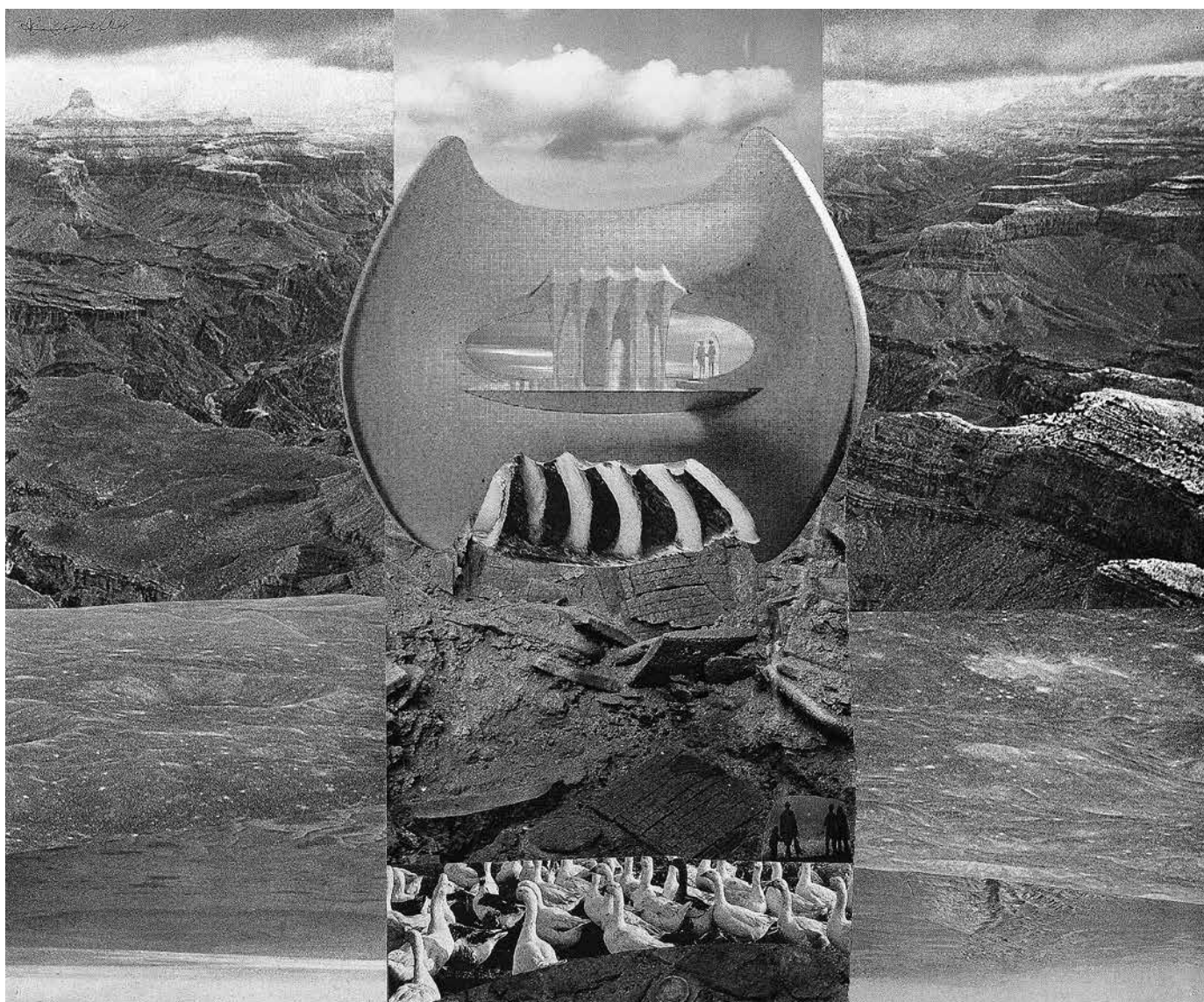
ISSN 1392-6845

Naujasis ŽIDINYS

2023

6

Žaidai

NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

<i>Laiškas redaktoriui</i> MINGAILĖ JURKUTĖ	1	<i>Slaptieji Vilniaus klubo užrašai</i> VILIUS MĒDŽIUS. Skeiterio miestas	57
<i>Kritika</i> TOMAS DAUGIRDAS Krikščionis šiuolaikiniame pasaulyje	6	APŽVALGA Jūratė Čerškutė. Apie architektūrą ir atmintį	62
<i>Politika</i> TOMAS MARCINKEVIČIUS. Kaip išvirti varlę: Autoritarizmo pavyzdžiai iš Lenkijos	8	Vaiva Vasiliauskaitė. Picasso ir atominė bomba: Christopherio Nolano <i>Oppenheimeris</i>	64
<i>Europa ir pasaulis</i> CHANTAL DELSOL. Vakarai pavojaus metu: Prisiminti ir vėl kartu mokytis	11	KNYGŲ AIDAI Lina Buividavičiūtė. Kokią poezijos pasaką seka Simonas Bernotas?	67
<i>Miestas</i> MANTAS ADOMĖNAS. Fuori le Mura	16	Elzbieta Reivytytė. Vienatvės saloje žvalgantis kūrybiškumo	69
<i>Atmintis</i> LIVETA ŠIKARSKAITĖ. Ką atminimo lentos pasakoja apie žydų istoriją ir kultūrą?	24	Asta Skujytė. Per Atlantą pūškuojantis siužetas	71
<i>Visuomenė</i> EGLĖ EIDĖNAITĖ. Ne(be)pri(si)minti: Ką darome su sovietmečio daiktais?	30	Viktorija Šeina. Išgyventos istorijos pasakojimai	74
<i>Literatūra</i> JURGITA ŽANA RAŠKEVIČIŪTĖ. Ar Juozas Tumas-Vaižgantas rašė dienoraštį?	36	Titas Krutulys. Sostinės migracijos jubiliejaus šešėlyje	76
<i>Šešėlių frontas</i> BERNARDAS GAILIUS. Šaltasis karas: Informa- cijos rinkimo ir slapto poveikio simbiozė	44	Laima Laučkaitė. Varnauskas. Kaunietiškas Bonnard'as	78
<i>Muziejų istorijos: sapnai ir kasdienis gyvenimas</i> AISTĖ PAULINA VIRBICKAITĖ. Pas Vėrą namuose: Dailininkės Veronikos Šleivytytės paveikslų galerija	53	<i>Knygų mugė</i>	80

Skilčių logotipai: *Kritika* – Dictionnaire Encyclopédique des amusements des sciences mathématiques et physiques. Paris. 1792. Graviūra; *Jūratės Čerškutės apžvalga* – Eglė Kuckaitė. Gangreit. Šyšokas. 2020. Popierius, tušas.

Viršelyje – Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM.

Šiame NŽ-A numeryje publikuojame ir daugiau Aleksandro Kašubienės koliažų.

LAIŠKAS REDAKTORIUI

Mingailė Jurkutė

Mielas ir brangus Redaktoriau,

Kai man kilo puiki mintis, kad nei Sizio, nei Augėjo darbas man, kaip dainavo „Armatūra“, vis tik *nepriot*, ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras dėl manęs gali garmėti pragarmėn, kur šitaip pats veržiasi, Tu iškart suskubai paklausti, ar nenorėčiau aprašyti, kaip įvardinai „savo epopėjos“ (na taip, treji ištisi metai atsidavimo niekaip neprasidedančiai reformai galimai pasiekia epopėjos formata). Mažai atsiliko ir specialusis redaktorius, vis primindamas, kad „visi labai juokiasi ir labai laukia atsiminimų iš vienos Dievo apleistos valstybės įstaigos“.

Juokinga jums, sakote.

Na, nepraraskim vilties, nežinomi Viešpaties keliai, juk apleistaisiais, turinčiais pakelti visokias negandas, ne kartą yra buvę ir teisieji. Tačiau šis suvargėlis, ant pelenų krūvos molio šuke grandantis pūlius nuo kūno, ne tik kad neburnojantis dėl baisaus savo likimo, tačiau žvelgiantis į save švelniai susižavėjusiu žvilgsniu, man nėra panašus nei į teisųjį, nei į Dievo kvailelį, veikiau – KC Green šūnytį, liepsnų apsuptoje virtuvėje prie arbatos puodelio murmantį: „This is fine“.

Bet gal viskas yra gerai? Ne taip seniai LRT kalbintas Genocido centro generalinis direktorius Arūnas Bubnys džiūgavo, kad pirmą kartą įstaigos istorijoje (!) vyksta vidinės diskusijos dėl įstaigos vizijos ir misijos – kuo ne vidinės kultūros ir profesionalumo šuolis? Na, tik pamiršo paminėti, kad skambiai pavadintoje Strateginio valdymo grupėje aukščiausiais decibelais „diskutuoja“ trys ūkvedžiai, kadru skyriaus viršininkė, vienas paveldo specialistas, žymus tuo, kad Rusijos karo su Ukraina metu (2018) leidžia statyti paminklus su penkiakampėmis žvaigždėmis Raudonajai armijai Antakalnio kapinėse, vienas tikras strateginės komunikacijos žmogus ir sunkiai tą šurmulį perrėkiantys, duokdie, du specialistai, kurių vienas tėra ant plauko nuolat kabantis (laikiniai einantis pareigas) vadovas, o kitas – sutrikęs gen. dir. vyresnysis patarėjas, skėščiojantis rankomis – „Gi jis pats mane pasikvietė jam patarti, kodėl jis nesiklauso visiškai nieko, ką aš sakau?“

Tas atotrūkis tarp šiuo metu Centrą valdančių... tebus valdytojų, bei mažos ir vis tirpstančios kritinės specialistų masės vis labiau panašėja į dialogą su „geraisiais rusais“ – nulinio susišnekėjimo. Iš tikrųjų iškelti ir apsvarstyti klausimus čia yra, na, neįmanoma.

Bent mano asmenine nuomone. Ir visa, ką aš iki šiol pasakiau ir toliau pasakyčiau, tėra mano asmeninė nuomonė, paremta mano asmenine patirtimi ir pastebėjimais dirbant vyriausiąja istorike, „mokslinio“ žurnalo *Genocidas ir rezistencija* vyriausiąja redaktore bei Centro kolektyvinio valdymo organuose. Kadangi į kritiką šį įstaiga reaguoja nuostabiai – apskundinėdama įvairioms inspekcijoms ir komisijoms (pavyzdžiui, neseniai apskundė Arkadijų Vinokurą už tekstą *lrt.lt*), tai štai – žaibolaidis.

Centro valdytojai – marga ir įdomi publika. Formaliai antras žmogus įstaigoje, gen. dir. pavaduotojas, pakilęs į šias pareigas iš pavaduotojo ūkio reikalams, valdymo schemeje ir toliau yra atsakingas už ūkį (ūkio, IT skyriai ir sekretoriatas).

Rekomenduoju peržiūrėti jo metinės ataskaitos pristatymą Seimo Žmogaus teisių komitete (2023-06-21), kuriame jis pavaduoja direktorių dalykinėje sferoje. Tuo tarpu antras žmogus įstaigoje, gen. dir. vyriausiasis patarėjas, realiai užsiima ūkine veikla. Sklandesniam jos įgyvendinimui jam yra parinkta efektyvi vadybinė schema – patarėjui yra pavaldi buhalterija, patarėjas kontroliuoja finansų panaudojimą. Tokia lyg ir vieno žmogaus personalinė įmonė. Bet efektyvi, būtent ūkinė veikla (daugiausia įvairūs nei pirmo, nei antro būtinumo remonto darbai (klasika), pavyzdžiui, iškelti biblioteka, kurios dalį sudaro retos, dar Centro steigimo pradžioje sudovanotos, vertingos ir reikalingos knygos, ir niekur, kad būtų galima įrengti priėmimų salę garbingiems svečiams) suvalgo liūto dalį viso įstaigos biudžeto (ir skaičiavimą neįtraukiant DU) – 41 proc. nugula Pastatų ir infrastruktūros priežiūros skyriui. Plg. – visam Tyrimų departamentui tenka 3,45 proc.

Trečias žmogus įstaigoje yra Teisės ir personalo skyriaus vadovė, kaitumo keliu (*sic!* čia nuostabus kelias, apie jį Tau papasakosiu atskirai) atėjusi ir per amžius buvusį vieną Centro teisininko etatą ir sukūrusi (iš dalies tuo pačiu kaitumo keliu) iš esmės visą teisės departamentą: keturi teisininkai ir viena vadinamųjų „žmogiškųjų išteklių“ persona. Tik suabejojau, ar šis viršininkas tikrai yra trečias žmogus įstaigoje, dėl per daug dažnai girdimo: „Na, kaip aš galiu [liepti teisininkei parengti šį/ta/ana], kai teisininkė jau nusprendė/pasakė/parašė“. Mančiau, kad bijoti savo teisininko – tai kaip bijoti savo vaiko, kad įskųs tave KGB ar Gestapui. Aš tik viliuosi, kad be pagrindo.

O kaitumo kelias, mielas Redaktoriau, tai būdas valstybės tarnautojui peršokti iš įstaigos į įstaigą išlaikant turėtą atlyginimą (bei sukauptą stažą, atostoginius, etc.). Tokiu būdu nuskurdusiame Centre pasidaro įmanoma mokėti ir čiut didesnę nei minimalus atlyginimą (kaip, pavyzdžiui, vyriausiesiems istorikams su daktaro laipsniu, mokantiems tris-keturias kalbas – kvalifikuotiems specialistams, kurių darbu remiasi visa įstaigos veikla) ir link miesto mero artėjantį atlyginimą (jei esi tik pagalbiniis įstaigos darbuotojas – kaitumas plius visokie priedai ir priedukai). Šalutinė nepatogi aplinkybė – kasmėnesinis minusas įstaigos atlyginimų fonde. Kalbama, kad šiai dienai jis siekia kokius 16–17 000 eurų per mėnesį. Kiekvieną mėnesį. Pastaruosius keletą metų.

Trečias ūkvedys yra tiesiog ūkvedys. Tačiau tarsi būta plano jam būti Muziejaus direktoriumi. Ir kažkokiu įdomiu būdu vieną dieną iš giedro dangaus jo skyriui buvo perduota Muziejaus kasa, visai neinformuojant tikrojo Muziejaus direktoriaus. O šiandien jau atsikratyta ir šiuo Muziejaus direktoriumi, siekusi įstaigos veiklos atsinaujinimo ir savarankiškumo. Beje, Okupacijų ir laisvės kovų muziejus (OLKM) yra turtas, kuriam derėtų būti atskiru nacionalinio lygmens muziejumi ar nacionalinio muziejaus dalimi, ne žinybiniu muziejūkščiu (struktūriškai dabar tai yra skyriaus lygmens padalinys), kokius turi dauguma žinybų (Policijos muziejus, Gaisrinės muziejus, Genocido centro muziejus).

Muziejaus kasos reikalai (kurių tąkart iš Muziejaus perimti vis tik nepavyko) yra įdomūs. OLKM yra pelninga įstaiga – labiausiai lankomas Lietuvoje, uždirbantis kokius 300 000 eurų pajamų per metus. O Centre yra labai daug finansinių skylių. Papildomų pinigų nuolat jų prašinėjančiam Centrai vyriausybė jau kuris laikas nebeduoda (kas man didina pasitikėjimą valstybės institucijomis, nes nekompetencija yra pastebima, o Centrai leidžia išgraudenti įvaizdį, ypač provincijoje, koks Lietuvos valdžiai Centras nesvarbus, o kartu – ir istorija, tautos garbė ir, matyt, pati Lietuva). Jei grįžtume prie anksčiau minėtų 16–17 000 per mėnesį – tai maždaug 200 000 metų pabaigoje. Tokia štai skaičių magija – paprasti nestebuklingi daiktai.

O ko nėra Centro valdyme? Nėra specialistų, išmanančių tiesiogines Centro veiklos sritis, tiesiogiai už jas atsakingų – Strateginio valdymo grupėje nėra Memorialinio departamento direktoriaus (ir šiaip, daugiau nei metus – ar pusantrų, žiūrint, kaip tiksliai skaičiuosi, – nėra net laikino šio departamento direktoriaus), kone metus nebuvo Tyrimų departamento direktorės, kaip ir manęs pačios – kaip Centro leidžiamo mokslo žurnalo vyr. redaktorės. Tiesa, mane pradėjo kviesti, kai pradėjau mojuoti laiškais su užfiksuotais susitarimais, kurių buvo nesilaikoma. Bet kažkodėl panašiu metu nustojo mokėti vyr. redaktorės atlyginimą, kurį kone po pusmečio išsireikalavau jau per Darbo inspekciją...

O dabar nebėra ir pačios Strateginio valdymo grupės. Nors jos pavadinimas baisiai apgaulingas – jokiomis strategijomis grupė niekada neužsiėmė, o svarstė klausimus, pavyzdžiui, kaip formuluoti vieną ar kitą kokios nors sutarties punktą. Na, maždaug, kaip ravėsim burokus ir kuo parišim pomidorus. Kai į šiuos „strateginio valdymo“ keistumus atkreipė dėmesį Seimo priežiūros komisija, gavo paaiškinimą – tai mūsų Centre čia taip tik vadinasi, strateginio valdymo, iš tikrųjų čia yra einamųjų reikalų aptarimo grupė, o strateginius mes sprendžiame visai kitur, Centro taryboje, kur susirenka visų padalinių vadovai. Ir tikrai, jau berods kitą savaitę buvo sušaukta Centro taryba (nieko bendro su Centro Mokslo taryba – tokios čia nėra visai) – lygiai antrą kartą per naujojo gen. dir. kadenciją – ir apsvarstė ypatingos svarbos strateginius klausimus: tolesnio nuotolinio darbo ir galimybės darbuotojams važiuoti *Boltu*. Nuo to karto daugiau įstaigai strategiškai svarbių klausimų nebeatsirado, posėdžių nebebuvo. Pikti liežuviai plaka, kad iš tikrųjų Strateginio valdymo grupė buvo sukurta siekiant nuo valdymo nustumti specialistus, minėtus padalinių, užsiimančių tiesiogine įstaigos veikla, vadovus. Kad netrukdytų. Tačiau tie keli į grupę prasismelkę specialistai vis tik bandė kalbėti apie Centro veiklos problemas, ir nuo tada grupė kažkaip irgi daugiau nebuvo kviečiama susirinkti. Gerai yra gal tik tai, kad anąkart (prie senojo įstaigos direktoriaus, 2020–2021 m.) šie patys žmonės turėjo didesnę vaizduotę ir ambicijų aiškinti, kaip istorikams reikia tyrinėti istoriją. Šįkart jie bent to privengia.

Bet niekai yra visos tos grupės, apie kurias čia Tau taip smulkmeniškai pasakojau. Kur Centro Mokslo taryba? Kur jos nariai, lietuviai ir užsienio mokslininkai, pripažinti dalyko autoritetai? Kur bendradarbiavimas su Lietuvos ir užsienio tyrimų centrais? (Plg. analogišką Estijos atminties institutą ir galingus jo ryšius su Europos ir ypač JAV centrais.) Kur naujausios, solidžios monografijos, svarios istoriografinės pozicijos? Vis tik tyrimai (pirmoje eilėje – moksliniai) yra šios įstaigos pamatų pamatas, be kurio byra visas ant jų suręstas didelis rūmas.

Centre yra plius minus 150 etatų. Iš jų istorikų – 34 (25 – tyrimų departamente). Čia daug ar mažai? Pavyzdžiui, Lietuvos istorijos institute – 78 istorikai, bet XX a. skyriuje – tik 17, tad 25 – normaliai. Tie 78 instituto istorikai per metus parašo nuo 135 iki 235 mokslinių straipsnių, didesnių publikacijų (monografijų, šaltinių publikacijų, straipsnių rinkinių) – po 20–30. Kadangi institutas nepateikia ataskaitų skyriaus lygmeniu, aš tiesiog išvesiu mechaninę proporciją – 25 instituto mokslininkai per metus pateiktų mažiausiai 60 straipsnių ir 8 monografijas. 25 Centro istorikai pateikia po 2 monografijas per metus, o su straipsniais yra įdomiau. Pagal 2022 m. Tyrimų departamento planą, planuota publikuoti 4 straipsnius, 7 planuota tik parengti (?). Dar 4 – nelabai aišku, parengti ar ir publikuoti (nurodyta tik „str. G ir R“, kas turbūt reiškia publikaciją Centro žurnale). Taigi skaičiuokime, kad planuose – 8 straipsniai, numatyti publikuoti žurnale *Genocidas ir rezistencija*. Iš to plano pavyko publikuoti 4 (kas neįteikė, ką atmetė), plius dar papildomi 2 įteikti ne pagal planą (vieną jų šiaip ne taip išverčiau pati, nes tiesiog nebūtų buvę ką dėti į žurnalą). 6 publikuoti Centro straipsniai prieš 60 Instituto straipsnių. Čia mažai. Čia taip mažai, kad Centro istorikų atlyginimai, kurie nuo analogiškų mokslo darbuotojų algų mokslo institutuose atsilieka ne procentais, bet kartais, tačiau tik labai nestipriai lenkia bičo, kuris pabaigęs 10 klasių krauna obuolius *Maximos* sandėly, yra ne nedamokėjimas, o gal net permoka. Vyriausieji mokslo darbuotojai institutuose per metus turi pateikti nuo 4 iki 6 lankų mokslinės produkcijos. Centro vyriausieji istorikai per metus išsipareigoja pateikti 1 (paprastai) arba 2 (retai) lankus. Antras straipsnis plane paprastai būna tik „rengiamas“, kas yra apgavystė: visada įsirašai du (vieną „publikuoji“, vieną „rengi“), bet ant stalo galiausiai kasmet padedi tik vieną. Beje, stipriausi Centro mokslininkai (kurie tilptų gal net ant vienos rankos pirštų) Centre dirba ne vienu, bet puse arba ketvirčiu etato. O tai reiškia, kad tą vieną kokybišką lanką (vieną straipsnį) jie turi pateikti net ne kasmet, bet kas dvejus arba kas ketverius metus. Na, ir pagaliau pradėjus straipsnius recenzuoti – ko iki šiol, tikėk ar ne, *Genocide ir rezistencijoje* nebuvo išvis – kone trečdalis visų straipsnių skina neigiamas recenzijas.

Tuo tarpu metinėje ataskaitoje skelbta: „2020 – 18, 2021 – 20, siektinas rezultatas 2022 – 20, parengta – 42, tikslas įvykdytas 210%“. Fone girdisi Kinijos Liaudies Respublikos dūdos. Na, kai pliusuoji tekstus *Vorutoje* ir komentarus LRT, skaičius gaunasi, bet tas skaičius eilutėje „moksliniai straipsniai“ yra tiesiog duomenų klastojimas.

Ir nereikia skųstis, kad visą istorikų laiką suėda pažymų rašymas ir kiti darbai. Kitiems darbams ir iš dalies pažymoms yra 12 specialistų etatų sekretoriato ir dar 8 departamente. Tikrai sudėtingų pažymų būna vos keletas, didesnė jų dalis – tai mechaniškas kelių dienų darbas, naudojantis Centro sukurtomis duomenų bazėmis maždaug puslapio pažymai.

Kaip galima planuoti mokslinę produkciją tokiomis sąlygomis, laiku įgyvendinti kokias nors tyrimų programas, paklausi Tu? Ogi nei jų, nei jų rezultatų niekas ir neplanuoja. Tyrimų programos yra „sudarytos“ primityviausiu būdu, sukarpančios visą laikotarpį smulkesniais chronologiniais gabaliukais – pirma sovietinė okupacija, tada nacių okupacija, etc. Nėra keliami jokių konkrečių uždavinių, nenusimatoma jokių konkrečių rezultatų su terminais (toks ir toks straipsnių, dokumentų rinkinys, tokia ir tokia monografija, tokia tyrimų rezultatus mokslo bendruomenei ir visuomenei pristatanti konferencija). Taip išeina, kad kažką tyrinėji, ką pats nori, savo chronologiniam gabaliuke. Kitaip tariant, nėra tų tyrimų programų. Aš tik pridėsiu – tyrėjai dėl to nėra kalti. Žaidimą žaidi pagal aprašytas taisykles, o jos, kaip matai, nenumato tyrimų centro egzistavimo (priminsiu – 3,45 % biudžeto, neįskaičiuojant išskirtinai vargano DU, tyrimų departamentui).

Ir čia, brangus Redaktoriau, yra įstaiga, kuriai įstatymu yra patikėta „formuoti valstybinę tyrimų politiką“ ir „koordinuoti visų kitų įstaigų tyrimus“. Neįmanoma to skaityti be šypsėnos. Šiandien kitos įstaigos savo darbo kokybe ir nuveiktais darbais lenkia Centrą šviesmečiais. Tiesą pasakius, Tavo redaguojamo kultūros žurnalo (!) sovietikos rubrika pastarąjį dešimtmetį toli perspiauna pagrindinės valstybinės šios srities tyrimų įstaigos istoriografinius pasiekimus.

Kaip iki to buvo prieita? Juk sumanymas tikrai buvo ne toks, mažai to, savo gyvavimo pradžioje (kai mes su Tavim, Redaktoriau, trynėm žemesniųjų klasių suolus) Centras buvo prestižinė darbo vieta, telkianti geriausius istorikus, vykdanči aukšto lygio tyrimus.

Ogi lėtai ir ilgai, iš netinkamų sisteminių pagrindų, per daugybę metų prasto vadovavimo neįžiūrint pasirinktos krypties žalos masto. Steigiant Centrą buvo sąmoningai siekiama sukurti jį tokį, kad įstaigą ar jos vadovą būtų itin sunku pakeisti – (pagrįstai) bijantis priešiško Rusijos poveikio, nerimaujant dėl su sekančiais Seimo rinkimais sugrįžiančios buvusios LKP-LDDP. Taip atsirado LGGRTC, pavaldus Seimui. Deja, toks pavaldumas ilgoje laiko perspektyvoje atšoko rikošetu ir peršovė abi Centro kojas. Pagrindinė struktūrinė iš to auganti problema yra ta, kad pagal LR įstatymus Seimui pavaldžiai įstaigai neįmanoma suteikti mokslo įstaigos statuso, kurio reikia: a) kad galėtum dalyvauti mokslo infrastruktūroje (mokėti ne biudžetinių, bet mokslo darbuotojų atlyginimus, taip pritraukiant aukštą kvalifikaciją tyrėjus; pretenduoti į Lietuvos ir užsienio projektinį finansavimą, etc.); b) kad būtų įvesti mokslo įstaigoms būdingi valdymo (savireguliaciniai) ir kokybės priežiūros mechanizmai (atviri konkursai į tyrėjų darbo vietas, visų darbuotojų periodinės atestacijos, skyrių vadovų vidiniai rinkimai ir rotacija, mokslinės produkcijos kokybės priežiūros mechanizmai, etc.).

Vidinių mechanizmų sukurti nebuvo. Aukštesnio lygmens (virš generalinio direktoriaus) kokybės priežiūros mechanizmas irgi nebuvo niekaip papildomai numatytas – metinė ataskaita Seimo komitete yra niekinis kontrolės įrankis, įstaigos veiklos pagrindų, pavyzdžiui, tyrimų kokybės, ja niekaip neįmanoma patikrinti.

Galbūt šneku kaip kokia policinės sistemos apologetė? Bet juk įmanoma veikti be statuso, tarsi jį turėtum, tačiau tokiu atveju atsakomybė už veiklos organizavimą ir efektyvumą gula ant vadovo(-ų) pečių, pirmiausia – stambiųjų padalinių, ir priklauso nuo jo(-ų) atsidavimo bei išradingumo, ir šiuo atveju tai nepasiteisino, neprivalomų planavimo ir priežiūros mechanizmų vadovai nekūrė ir kokybės nesiekė. Atvirkščiai, visų lygių vadovybė kelis dešimtmečius kartodavo, kad „mes nesame mokslo įstaiga“, todėl atitinkamas standartas mums nepriklauso ir pagal jį nedirbsime.

Tad ir turime įstaigą be statuso, tyrimus be monografijų, mokslinį žurnalą be mokslinio recenzavimo, mokslinių tyrimų cenzūrą (taip, gandai nemeluoja – Centras tikrai sustabdė partizanų signatarų biografijų leidybą, kai tyrėjai atrado, kad du iš jų galimai buvo įsitraukę į Holokaustą) ir paminklus partizanams, kurie yra neteisėti statiniai. Gerai perskaitei. Aš mažai kalbu apie vadinamąjį Memorialinį departamentą, bet kad nelabai yra apie ką kalbėti. Pusę jo darbo dub-

liuoja analogiška veikla – sisteminiu medžiagos rinkimu – užsiimantis skyrius Tyrimų departamente. Kita pusė – betoninių stulpelių (tipinių atminimo ženklų) statymai memorialinėse vietose, kurių dalies Kultūros paveldo departamento atitinkama komisija net neįtraukia į paveldo registrą, nes parinktos vietos neatitinka autentiškumo kriterijaus. Įbeda, pavyzdžiui, kuoliuką kur šalia kelio: šioje vietoje žuvo tie ir tie partizanai, kai iš tiesų žuvo už kelių šimtų metrų ar dar toliau, laukymėje. O statant sudėtingesnius už betoninius stulpelius ar atminimo lentas paminklus, nepavyksta pastatyti pagal statybos ir projektavimo reikalavimus. Sklinda gandas, kad nepavyko susitvarkyti ir su medžiagų kiekiais – projektuose ir pirkimo dokumentuose nupirkti vieni, o aikštėse stovi kiti, lyg ir mažesni. Kalbama, kad šiam galimam grobstymo atvejui ištirti galimai buvusi atlikta ekspertizė (galimai 12 paminklų), kuri atgulė į jau vieną kartą minėtą generalinio direktoriaus stalčių, o taip veiklą vykdžiusio departamento vadovei galimai atgulė galimai septynių (o galimai – ir dešimt) mėnesių išeitinė kompensacija ir konfidencialumo pasižadėjimas iš įstaigos pusės apie šį reikalą (galimai) niekada viešai nekalbėti.

Na, bet kiek galima apie tuos gandus, ar mes kokie liežuvautojai ar spectarnybų analitikai? Iš tikrųjų, tai įstaigai mirtinai reikėtų rimto veiklos audito ir kokybės analizės. Kurių turbūt nesulauksime, tad galime apibendrinti tik tai, kur prasiskverbia plika akis. O aš šiandien matau, kad Centras iš esmės yra archyvas, prie kurio kažkodėl šliejasi muziejus. Turi sukaupęs gerus šaltinių rinkinius, pasidaręs puikias duomenų bazes (puikiausi įrankiai tyrinėtojams, deja, prieinami tik Centro darbuotojams), ir dirba daugiausia kaip archyvas – kvalifikuotas istorinių-archyvinių pažymų ir panašaus principo empirinių tyrimų rengėjas, informacinių stendų statytojas. Nėra aktualių istorinių tyrimų, nėra atminties centro, nėra nieko virš. O kas visų blogiausia, Centras, turėjęs būti „formuotoju“ ir „koordinuotoju“, ne tik nefunkcionuoja kaip savarankiškas elementas, bet kliudo gerai funkcionuoti visai istorijos politikos ir atminimo kultūros sistemai, susidedančiai iš įvairių narių (akademinių, politinių, kultūrinių, visuomeninių). Nesenas pavyzdys – keistas gen. dir. vengimas (po to, kai visi kiti gerai padarė savo darbą) pasirašyti vadinamosios dekomunizacijos komisijos sprendimą pašalinti paminklą nusikaltėliui Juozui Krištaponiui, išaiškintas profesoriaus Dainiaus Žalimo kaip įstatymų pažeidimas. Į tai gen. dir. buvusiam Konstitucinio Teismo pirmininkui viešai atsakęs, kad ne jo reikalas esąs kalbėti, kaip dirba valstybinė įstaiga – Centras, ar gerai ji supranta įstatymus ir ar jais vadaudamasi veikia.

Darbas Genocido centre – tai kelionė ant padvėsusio arklio. Aplink sukant ratus maitvanagiams ir hienoms, nes taip surėdyta gamta – kur silpnumas ir merdėjimas, ten ir šie puikios uoslės sanitarai.

Bet o kur visame tame yra gen. dir., mokslininkas, viltingai paskirtas išgelbėti instituciją po vadovo, kurį teko atleisti Parlamento balsavimu? Aš tikrai nežinau. Mano akimis – visai niekur. Jo paties žodžiais, jis yra tarsi koks pašalinis stebėtojas. Pristatydamas ataskaitą Seimui štai pažymi: „Centre rungtis dvi grupuotės“, „o mano užduotis“ – priduria kartodamas tą patį įstaigoje – „neleisti nei vienai laimėti“. Čia tas vadovas-mokslininkas, kur sakė, kad supranta būtinybę kelti mokslinį lygį ir prestižą ir žadėjo suvienyti kolektyvą – o dabar sako, kad rūpinasi, jog įstaigą naikinant chaosas šiukštu neišsispręstų.

Tiek tų mano atsiminimų, Redaktoriau, mažos čia linksmybės.

Vilnius, 2023 m. rugsėjo 12 d.

KRIKŠČIONIS ŠIUOLAIKINIAME PASAULYJE

Tomas Daugirdas

Krikščionybė negali „perkrauti“ šiuolaikinio pasaulio, kad ir kokių nepatogumų jis jai besudarytų. Tas pasaulis skatina krikščionis nusistatyti su juo naują santykį, o tai dažniausiai yra gana sunku ir gali sukelti komplikacijų. Jos matyti plika akimi. Tikintieji ir dalis kunigų priešinasi savo Bažnyčių vadovybių sprendimams ar laikysenai, katalikai negailestingai kritikuoja popiežiaus pasisakymus, kai kurie kunigai ir tikintieji leidžiasi į bekompromisę kovą su pasauliu ir jo naujovėmis kaip su didžiu blogiu. Visa tai atskleidžia krikščionių pastangas atrasti *modus vivendi* su pakitusia tikrove.

Šiuolaikinis Vakarų pasaulis yra susiformavęs per pastaruosius dvidešimt metų. Jame neliko praėjusio amžiaus pabaigos optimizmo apie neva išspręstas didžiausias pasaulines įtampas ir problemas. Nebeliko tikrumo ir stabilumo, tikėjimo progresu. Jį nuolat purto įvairios krizės, jam žadama neišvengiama klimato ar kita katastrofa. Po pandemijos tapo įtikinami net ir blogiausi raidos scenarijai. O čia dar silpnėja pasitikėjimas demokratija, labai sunku išlaikyti sutelktas politines ar tikinčiųjų bendruomenes. Dėl socialinių tinklų poveikio jos skaldosi ir susipriešina, begyvuodamos informaciniuose burbuluose. Poliarizacija nuomonių ir pažiūrų pagrindu įtraukia ir tikinčiuosius bei kunigus. Išplitusios melagingos nuomonės ir teorijos, kuriomis tiki nemažos grupės žmonių, užgožia racionalius argumentus. Visuomenių ateities perspektyva tapo visai neaiški.

Dar prieš kiek daugiau nei pusšimtį metų nemažai mokslininkų ir filosofų kalbėjo apie neišvengiamai išsigalėsiančią Vakarų pasaulio sekularizaciją. Ji turinti lydėti žmonių individualias gyvenimas, išsilavinimą, racionalų požiūrį į pasaulį ir dalykus. Tikėta, kad pasaulis liks stabilus, racionalus ir nuspėjamas. Dalis tyrėjų tokioje sekularizacijoje nematė didelio nuostolio civilizacijai. Jie manė, kad krikščionybė tarsi išsilieja į naujas Vakarų socialinio gyvenimo formas: demokratiją, žmogaus teises, socialinės rūpybos sistemą, skurdžiausiems palankią mokesčių sistemą. Tad net jei neliktų krikščionių, šios sekuliarios struktūros turėtų garantuoti gerovę ir žmogiškus santykius.

Dabar yra aišku, kad pasaulis vystėsi kitaip.

Emocijų daugiau nei racionalumo, o sistemos, grindžiamos valstybės rūpesčiu žmogumi, krikščionims kelia ir problemų. Krikščionybė neišnyko, o dalis tikinčiųjų radikalizavosi, susipriešindami su naujovėmis. Šiuolaikinis pasaulis verčia krikščionis ieškoti naujo santykio su šiuolaikiybe ir brėžti naujas demarkacines linijas.

Pirmiausia žmogaus teisės, net jei jų šaknis ir atrastume krikščionybėje, šiandien neretai yra pretekstas krikščionybės ir pasaulio konfliktui. Tų teisių priežiūra vis labiau imasi valstybė ir pilietinė visuomenė, pati priežiūra jau skverbiasi į šeimą, Bažnyčių veiklas ir net tikėjimo skelbimą. Suomijos prokuratūra prieš keletą metų apkaltino politikę Päivi Räsänen ir liuteronų vyskupą Juhaną Pohjolą dėl jų viešų pasisakymų ir tekstų, grįstų tikėjimo tiesomis apie homoseksualumą. Räsänen cituodama Bibliją ir ją interpretuodama homoseksualumą vertino kaip nuodėmę ir psichosocialinės raidos sutrikimą. Tai buvo pagrindas ją apkaltinti neapykantos kalba. Po trejus metus trukusio proceso pernai, kai kam netikėtai, teismas išteisino kaltinamuosius ir sukūrė precedentą, kuris gali būti svarbus ir Lietuvoje. Nuosprendyje nubrėžta riba tarp to, kas yra ižeidus kalbėjimas, sietinas su saviraiškos laisve, ir neapykantos kalba. Teismas pripažino, kad politikės ir vyskupo tekstuose ir pareiškimuose esama ižeidaus kalbėjimo, tačiau tai nesanti neapykantos kalba. Įdomi aplinkybė: Räsänen savo 2019 m. tekstą, už kurį buvo teisiamą, parašė kritikuodama Suomijos Evangelikų

Liuteronų Bažnyčios vadovybės sprendimą palaikyti LGBT renginį, tampant oficialia „Seta Pride 2019“ partnere.

Šis atvejis gana pavaizdžiai atskleidžia nevie-nareikšmį krikščionybės ir šiuolaikinio pasaulio santykį. Tikinti liuteronė kritikavo bažnytinės vyresnybės poziciją, kad ši palaiko labai plačiai suprastas žmogaus teises. Už tikėjimo tiesų citavimą ji buvo paduota į teismą, kuris vėliau ją išteisino remdamasis tomis pačiomis žmogaus teisėmis, konkrečiai – teise į saviraišką.

Šiuolaikinės žmogaus teisės meta iššūkį ir Bažnyčiai kaip organizacijai, gyvuojančiai šiuolaikiniame pasaulyje ir turinčiai veikti pagal jo taisykles. Šį birželį grupė Lietuvos katali-

kų, įskaitant ir kai kuriuos kunigus, paskelbė viešą laišką Katalikų Bažnyčios Lietuvoje vyskupams. Laiške jie ragino sudaryti nepriklausomą ekspertų komisiją tirti plačiai nuskambėjusiems įvykiams dėl kunigų seksualinių nusikaltimų prieš nepilnamečius ir pažeidžiamus asmenis. Tirti esą reikia ne vien paskutinius, bet ir ankstesnius įvykius, sukurti prevencijos ir pagalbos aukoms sistema: „Tik atskleidus, kas įvyko praeityje, pripažinus savo kaltes, atsiteisus su aukomis ir peržvelgus savo sąžinę, įmanoma žengti pirmyn“.

Laiškas rodo, kad tikintiesiems nebepakanka vyskupų pažado atlikti vidinį tyrimą, kurio nors kunigo suspendavimo ar perkėlimo į kitą parapiją. Priemonės, kurios prieš dvidešimt metų dar būtų atrodžiusios pakankamos, šiandien jau vertinamos kaip Bažnyčios vadovybės išsisukinėjimas ir abejingumas teises turinčių nukentėjusiųjų kančioms.

Pasaulio pokytis reiškia ir tai, kad tikintieji veikia atlaidžiai, o ne smerkiamai žiūri į celibato priesakus davusių kunigų seksualinius ryšius, jei jie neperžengia teisinio leistinumo ribų. Tačiau tai reiškia ir tai, kad skelbiantiems krikščioniškąjį tikėjimą reikia atrasti naują santykį tarp tikėjimo ir moralės, ypač seksualinės moralės. Taip persiorientuoti Lietuvoje gali būti sunku. Sovietmečiu Lietuvoje viena iš stipriųjų Katalikų Bažnyčios pusių buvo moralės sergėtojos vaidmuo. Ji veikė tarsi moralės kompasas nemoralioje tvarkoje, primindama esminius žmogui svarbius dalykus. Šiandien iš moralės skelbėjų reikalaujama, kad jie patys atitiktų labai aukštus moralės reikalavimus, kuriuos kažin ar galėtų atitikti bet kuris žmogus.

Povilas Aleksandravičius ne kartą rašė, kad Bažnyčia ankstesniajame pasaulyje buvo pasidavusi kai kurioms pagundoms valdyti žmones, kas anuomet galbūt buvo neišvengiama. Tos pagundos – moralistinis visuomenės auklėjimas ir socialinė kontrolė: „Manipuliuojama mirtimi, žadant pomirtinę palaimą ir grasinant pomirtinėmis bausmėmis. Manipuliuojama seksualumu, jį reglamentuojant iki smulkmenų ir paverčiant pagrindiniu kaltės pajautos šaltiniu. Manipuliuojama aukštais, nepasiekiamais, teoriniais idealais“. Jis nurodo, kad Bažnyčia šiandien turėtų susitelkti į rūpestį sielos gyvenimu.

Rūpestį sielos išganymu krikščioniui neišvengiamai lydi ir rūpestis šio pasaulio reikalais. Krikščionybė kaip religijos stiprybė yra ta, kad ji moko tikinčiuosius gyventi pasaulyje, kad ir koks jis būtų priešingas ar priešiškas tikėjimui. Įsitraukti į šiuolaikinio gyvenimo reikalus neatidedant į šalį tikėjimo yra gana sunku, kai pasaulis yra toks sudėtingas ir prieštaringas.

Atsiriboti ar paskelbti besąlygišką karą tam, kas vyksta, būtų paprasčiausia. Net ir dalis kunigų pasiduoda šiai pagundai, prisijungdami prie radikalių politinių sąjūdžių, paskelbusių karą visam vadinamajam

politiniam elitui, valstybės struktūroms ir tradicinėms partijoms, net bet kokiam šiuolaikiškumui. Kun. Robertas Grigas „Didžiajame šeimų marše“ 2021 m. gegužę pasakė kalbą, kurioje kaltino valdančiąsias partijas ginant vien LGBTQ teises ir interesus, kvietė į generalinį streiką: „Ar ne jie patys, mūsų valdžia, kelia sumaištį ir nestabilumą valstybėje, siūlydami šituos dalykus? Iš savo valstybės, savo rinktos valdžios mes teisėtai laukiame ir reikalaujame, kad jinai atstovautų ne siaurų egzotiškų grupių reikalams ir interesams, o visai tautai rūpimoms problemoms“. Kunigas tarsi ir prisiima vaidmenį ginti silpnuosius, diskriminuojamus, tačiau jo žinia ne mažina konflikta tarp žmonių, o jį aštrina, nepasiūlydama jokios išeities.

Šiuolaikiniame pasaulyje net ir tikintieji nesuteikia besąlygiško autoriteto kreditų ne vien kunigams, vyskupams, bet ir popiežiui. Popiežius Pranciškus bent dalies katalikų akyse prarado autoritetą. Rugsėjo pabaigoje kreipdamasis į Sankt Peterburge vykusio Rusijos katalikų jaunimo susitikimo dalyvius, jis veikiausiai norėjo perduoti savo žinią, kaip svarbu saugoti taiką ir civilizacijos pasiekimus. Tačiau kalbos pabaigoje pasisakė apie „didžiąją Motiną Rusiją“, kurios paveldu rusų jaunimas turįs vadovautis, apie savitą rusiškumą, ir buvo suprastas kaip rusiškojo imperializmo šalininkas. Jis buvo ne vien nesuprastas, bet ir negailestingai sukritikuotas daugelio katalikų, kaip parėmęs Rusijos karą Ukrainoje. Dar prieš kelis dešimtmečius plačioji visuomenė veikiausiai tai būtų praleidusi pro ausis, tačiau šiandien toks pasisakymas susilaukia plataus atgarsio.

Vakarų pasaulio sekuliarizacija iš tiesų vyksta, tačiau ne taip, kaip apie ją kalbėta prieš keletą dešimtmečių. Pasaulis vystosi šiuose pokyčiuose ne paskandindamas ar neutralizuodamas krikščionybę, o mesdamas jai iššūkį atsinaujinti. Neišvengiamai stiprėja tikinčiųjų svoris ir įtaka bažnytinių institucijų atžvilgiu. Jie tampa svarbiu veiksmu pasaulyje, nes būtent jie prisiima iššūkius. Eiliniai krikščionys turi naujai atsakyti į klausimą, kas yra autoritetas, tradiciškumas, nes ne viskas, kas tradiciška ir sena, būtinai yra krikščioniška. Krikščionims tenka naujai apsibrėžti santykį su politiniu gyvenimu, valstybe ir demokratija. Jiems kyla iššūkis rasti kritišką santykį su bažnytinėmis institucijomis, jų nesugriaunant.

Šiuolaikinio pasaulio nestabilumas ir neapibrėžtumas, jo netikrumas krikščionims suteikia ir tam tikrų naujų privilegijų netikinčiųjų atžvilgiu. Kai kiti, žlugus moderniam tikėjimui pasaulio progresu, kamuojasi kurdami pasaulio stabilizavimo projektus, krikščionims gali pakakti gailestingumo ir artimo meilės programos. Racionalumo erozijos ir gausybės vienadienių tiesų situacijoje krikščioniškasis tikėjimas net ir ateistams gali pasirodyti kaip pasiteisinusi, patvari ir pakankama gyvenimo atrama.

KAIP IŠVIRTI VARLĘ: AUTORITARIZMO PAVYZDŽIAI IŠ LENKIJOS

Tomas Marcinkevičius

Kai liaudies tribūnas Tiberijus Grakchas išsiveržė į Kapitolijų siekdamas paveikti balsavimą, jis sudarė aplinkybes sisteminiams pokyčiams Romoje įvykti. Nešvari kova dėl politinio posto sužlugdė Romos pretenzijas vadintis Respublika. Valstybėje įsiviešpatavo vienvaldystė.

Rugpjūčio pradžioje paskelbus parlamento rinkimų datą (2023 m. spalio 15 d.), Lenkijos piliečiams serviruojamos naujienos apie artėjančią-bet-dar-sustabdomą-apokalipsę, kurią valstybei neabejotinai prišauks priešingos politinės opcijos lyderis, jau oficialiai laikomos rinkiminių kampanijų elementu. Dauguma lenkų šių rinkimų laukia kaip vizito pas dantistą. Skirtumas tik tas, kad nežino, ar apsilankę grįš su daugiau, ar mažiau skylių dantyse. Valdančiųjų šalininkai bijo, kad pralaimės, o opozicijos – valdančiųjų pergalės. Baimė, o ne demokratijos šventė.

Jaroslavo Kaczyńskio vadovaujama Teisės ir teisingumo partija (*Prawo i Sprawiedliwość*, PiS) nuo 2015 m. nuosekliai skalauja Lenkiją iš demokratijos. Partija nuo pat atėjimo į valdžią sistemingai laužo taisykles, įstatymus, pykstasi su Europos Sąjunga, o sukurti precedentai nutiesė kelią orbaniškam autokratizmui.

Kokias taisykles? Kokius įstatymus? Juk Lenkijoje dešra pigi, o keliai iki „Biedronkės“ (taip ši pavadinimą linksniuojame Punske) platūs ir nauji. Juk Lenkija Europos priešakyje, ji gelbsti Ukrainą ir ukrainiečius! Juk ji vykdo megaprojektus, o tai ryškus stiprybės, efektyvumo, gerovės požymis! Deja, situacija iš vidaus atrodo kiek kitokia. Dabartinė valdžia renka karmos taškus tarptautinėje arenoje už savo aštrią retoriką Rusijos atžvilgiu, nors pastaruosius aštuonerius metus bauginančiai su ja supanašėjo.

PiS, rodos, skandalus kolekcionuoja kaip pokemonus. Per aštuonerius valdymo metus, kartu su koalicijos partneriais, partija pasiekė dar nematytas absurdo ir akiplėšiškumo viršukalnes. O išpūdingiausias jų pasiekimas – kad nė vienas iš šių skandalų jų nesustabdė.

Pavyzdžiui, iškeitusi visus valstybinės televizijos *Telewizja Polska* (TVP) vadovus ir nelojalius žurnalistus, partija paskutiniaisiais metais televizijai paskyrė 2,7 mlrd.

zlotų, t. y. daugiau nei 600 mln. eurų. Protestuojantiems prieš akivaizdų valdančiosios partijos kišimasi į svarbiausio informacinio kanalo šalyje veiklą, parlamento narė Joanna Lichocka seimo posėdžio metu parodė vidurinį pirštą (pačia labiausiai tiesiogine šių žodžių prasme). Dėl tokio jos poelgio seimo etikos komisija tik pagūžčiojo pečiaais. Savų ji neliečia.

Pavyzdžiui, Sveikatos ministerija nupirko netinkamas kaukes pandemijos metu iš sveikatos ministro Łukaszo Szumowskio draugelio (spaudoje žinomo tik kaip Łukasz G.) už 5 mln. zlotų. Galbūt ministerijai turėjo kilti klausimų, kadangi ministro draugužio profesija – slidinėjimo instruktorius, bet, laimei, klausimų nekilo. Dar už 200 mln. zlotų buvo nusipirkti neveikiantys plaučių ventiliacijos aparatai iš prekiautojo ginklais Andrzejaus Izdebskio. Šįkart skandalas, tarkime, kilo – ministras atsistatydino, tiesa, kaip paaiškėjo vėliau, jo banko sąskaitoje iš kažkur atsirado milijonai, o ginklų prekeivis neva žuvo užsienyje.

Pavyzdžiui, PiS pakeitė legaliai, pagal visas demokratines procedūras išrinktus Konstitucinio Teismo teisėjus nelegaliai paskirtais „dubleriais“, taip pat neteisėtai sutrumpino Aukščiausiojo teismo pirmininko Andrzejaus Sokalos kadenciją beigi pakartotinai laužė įstatymą įsakydama nepublikuoti Konstitucinio Teismo nuosprendžių. Kitų, valdžios požiūriu – netinkamų, teisėjų priesaikos būdavo nepriimamos. Valdžių atskyrimo principas nukentėjo ir todėl, kad teisingumo ministras Zbigniewas Ziobro tapo generaliniu prokuroru.

Pavyzdžiui, Teisingumo fondo lėšas tas pats teisingumo ministras Ziobro skyrė šnipinėjimo programinei įrangai „Pegasus“. Ši įmantri programinė įranga leidžia išsilaužti į išmanųjį telefoną ir skaityti visas aukos žinutes, slaptažodžius, registruoti garso žinutes ir skambučius, taip pat skaityti visų programėlių duomenis aukai net neatidarius jokios įtartinės nuorodos. Kitaip tariant, užpuolikai mato visą informaciją kaip ant delno, o šnipinėjamas asmuo neturi jokių instrumentų ar pagrindo apie tai žinoti. Su šia įranga valdantieji skaitė ir viešino opozicijos duomenis rinkiminės

kampanijos metu. Senato, t. y. aukštesniųjų parlamento rūmų ataskaita pateikė išvadas, kad šie veiksmai darė įtaką parlamento rinkimų rezultatams 2019 m. ir priminė įvairius Rusijos bandymus paveikti rinkimų baigtį Europoje ir JAV.

Pavyzdžiui, PiS iššvaistė beveik 70 mln. zlotų organizuodama teisinio pagrindo neturinčius rinkimus paštu – tik tam, kad jie galų gale neįvyktų. Saugodama jų organizatorių Jaceką Sasiną, partija priėmė atgaline data galiojantį įstatymą.

Pavyzdžiui, PiS atvirai tyčiojosi iš demokratijos, kai seimo pirmininkė Elżbieta Witek įsakė pakartoti balsavimą, nes... PiS tiesiog tąkart neužteko balsų.

Pavyzdžiui, krašto apsaugos ministru PiS paskyrė partijos vicepirmininką Antonį Macierewiczių. Šis žmogus dar 2006 m. sunaikino šalies žvalgybą ir kontržvalgybą tiesiog ją... išrišo. Savo paties sukurtoje ataskaitoje jis įvardijo šalies viduje ir užsienyje veikusius slaptus agentus (šnipus). Tą pačią ataskaitą jis įsakė išversti į rusų kalbą (tai padarė valstybei neprisiekusi, kartu ir leidimo dirbti su slapta informacija neturėjusi vertėja Irina Obuchowa-Zielińska). Rezultatas – Lenkija keletą mėnesių tikraja to žodžio prasme neturėjo institucijos, atsakingos už kovą su priešišku šalių šnipinėjimu, o rusiškose interneto svetainėse sklاندė pilnas žvalgybininkų sąrašas. Vėliau Macierewiczius atleido iš pareigų daugelį aukšto rango karininkų, mesdamas jiems įvairius, dažniausiai išgalvotus kaltinimus. Kaip įrodė seimo komisija (dar prieš 2015 m.), kaltinimai buvo melagingi.

Kai PiS laimėjo rinkimus 2015 m., šis žmogus ir vėl tapo ministru. Tais pačiais metais Macierewiczius vidu-

Tas pats Macierewiczius iššvaistė milijonus zlotų iš valstybės biudžeto skleisdamas sąmokslo teoriją apie Smolensko katastrofą – esą lėktuvas su prezidentu Lechu Kaczyńskiu ir Lenkijos politiniu elitu nukrito dėl sprogimo (arba, anot kitų Macierewicziaus teorijų – dėl metalinio beržo, dėl slėgiu manipuluoti galinčio įrenginio, KGB agentų), o ne dėl netinkamo lakūnų parengimo, procedūrų pažeidimų, sunkių oro sąlygų ir politinio spaudimo pilotų kabinoje. Vienintelis šios propagandinės kampanijos tikslas buvo laimėti rinkimus, mat pažadai sugražinti lėktuvo likučius ar paviešinti nenuginčijamus įrodymus apie katastrofos aplinkybes dingo iš viešosios erdvės greičiau, nei medžiai Belovežo girios nacionaliniame parke vos PiSui patekus į valdžią.

Pavyzdžiui, PiS paskirtas policijos vadas Jarosławas Szymczykas sugebėjo iššauti granatsvaiddi nuovados viduje. Paaikškinimas buvo dar geresnis nei įvykis – pareigūnas teigė, esą ginklą „supainiojo su Bluetooth garsiakalbiu“. Turbūt savaime aišku, kad nei kaltųjų, nei nubaustųjų šioje istorijoje neatsirado.

Pavyzdžiui, PiS priėmė įstatymą, kuris suteikia seimo komisijai teisę neleisti bet kuriam asmeniui eiti viešųjų pareigų, jeigu tik tas asmuo yra įtariamasis šnipinėjimu. Šnipinėjimą įstatymas apibrėžia neaiškiai ir aptakiai, tad seimo komisija, pagal sau suteiktą teisę, iš esmės galės organizuoti parodomuosius teismus. Šis politinis ginklas akivaizdžiai paruoštas artejantiems rinkimams ir nutaikytas į svarbiausius opozicijos lyderius.

Šie pavyzdžiai tėra vyšnaitė ant ledkalnio viršūnės. PiS reorganizuoja valstybę pagal autoritarinį modelį, įvilktą į pseudokatalikišką rūbą, įkvėptą XIX a. impe-

Joanna Lichocka Lenkijos seimo posėdyje. 2020. Youtube kanalo „Na Temat“ vaizdo įrašo stopkadrai

ry nakties išsiveržė į NATO Žvalgybos ekspertizės biurą Lenkijoje, įsakė išlaužti seifą ir pasisavino iš jo *kazhokius* dokumentus. Šis žmogus taip pat kaltinamas tuo, kad sužlugdė keletą metų trukusias derybas dėl naujų sraigtasparnių pirkimo Lenkijos kariuomenei. Jokios Rusijos bombos anei kulkos nepadarė Lenkijos gynybai tiek žalos, kiek PiS vicepirmininkas Macierewiczius.

rinio mąstymo. Švietimo ministerija susipyko su mokytojais, Sveikatos ministerija žemino gydytojus, Aplinkos ministerija kirto medžius nacionaliniuose parkuose ir rodė žalia šviesą upių teršimui, o Teisingumo ministerija šnipinėjo opoziciją – ir viskas čia tvarkoj.

Seime niekas nevyksta be Jarosławo Kaczyńskio žinio ir pritarimo. Jis puikiai supranta, kaip užsitikrinti

valdžią, mat kartoją Putino ir Orbano praktikuotą mechanizmą. Kaip jis veikia?

Pirma – užimamos valstybinės medijos, kurios yra nepakeičiamos formuojant viešąją nuomonę šalies viduje ir užtikrinant pastovią rinkėjų bazę. Antra – pažabojami (idealiu atveju – užvaldomi) teismai ir teisinė sistema. Atsikratoma svertais ir stabdžiais, kurie galėtų blokuoti autokratų užmojus. Trečia – užtikrinama jėgos struktūrų parama ir lojalumas. Kažkur tarp pirmo ir trečio žingsnio realizavimo savivaldybės, valstybinės įmonės ir viešosios institucijos apsodinamos švogeriais, tetomis, vaikais ir draugais, kuriami papildomi etatai lėšų įsisavinimui, o sąskaitą už šias išlaidas apmoka mokesčių mokėtojai.

Suprantu, kad šis tekstas gali suezinti – jis prieštarauja tingiam ir paviršutiniškam pasaulėvaizdžiui, neva Lenkija stovi antiputiniškos koalicijos priešakyje. Tačiau Jaroslavo Kaczyńskio politika priartino Lenkiją arčiau Kremliaus nei bet kokios raketos ar tankai.

Įtariu, kad artėjantys rinkimai sulaužys dar daugiau gero skonio normų, pažeis dar daugiau taisyklių ir išdauš dar vieną skylę demokratijos pamatuose. Jau dabar aišku, kad per aštuonerius valdymo metus PiS pavertė TVP informaciniu septiku, iš kurio propaganda teka it srutos trečią muzikos festivalio dieną. Iki rinkimų, aktyvios agitacijos metu, bus tik blogiau. Nenoriu, bet esu priverstas įvardinti dar vieną pavyzdį (paskutinį, pažadu!). Kartu su rinkimais vyks ir patariamasis referendumas. Kodėl? Kam jo reikia? Kokį gyvybiškai svarbų įstatymą svarsto Lenkijos Seimas, paskutinius aštuonerius metus šlakstęs visuomenės nuomonę šilta abejingumo čiurkšle, kad jam prirėkė pasitarti su tauta?

Seimas nesvarsto jokio įstatymo. Tačiau PiS rinkiminė strategija reikalauja sukurti vaizdinį, neva opozicija (ypač vienas jos lyderių Donaldas Tuskas) planuoja išparduoti Lenkijos valstybinį turtą, atidaryti sienas tamsios odos prievartautojams ir išvaryti lenkus iš rojaus. Vienas referendumo klausimų (iš viso jų yra 4), skamba šitaip: „Ar pritari tam, kad į Lenkiją būtų priimti tūkstančiai nelegalių imigrantų iš Artimųjų Rytų ir Afrikos pagal *priverstinę* relokacijos mechanizmą, *primestą europietiškos biurokratijos?*“ (kursyvas mano, – T. M.). Goebbelsas ploja atsistojęs.

Karas Ukrainoje amžinai nesitęs. Tikiu, kad ukrainiečiai atsikovos laikinai užimtas teritorijas, o Rusija nustos kišti savo šlykščius nagus į visą šį geopolitinį regioną. Tačiau bijau, kad to nepakaks pakeisti Lenkijos trajektoriją. Valstybė yra linkusi drastiškoms reformoms tik šoko būsenoje, kai ją ir visuomenę apima gili krizė. Deja, bet Lenkijos kontekste valdžių atskyrimo principo išsaugojimą, medijų nepriklausomybės užtikrinimą ar elementarų mandagumą politiniame diskurse jau galima vadinti drastiška reforma.

Pokyčiai nuėjo per toli. Nemanau, kad būsima valdžia visiškai atsisakys galingų ir patogių įrankių, kuriuos susikūrė Jaroslavo Kaczyńskio vadovaujama partija. Demokratija sutrūnijo kaip kelmas miške. Galbūt klystu, noriu klysti! Būtų kur kas maloniau ir smagiau gyventi valstybėje, kuri gerbia piliečius, kuri nekuria visuomenėje dirbtinio konflikto trumpalaikėms politikų ambicijoms įgyvendinti. Kai diskutuojant apie valstybės ateitį kritika priimama dalykiškai, o ne isterišku rėkimu, kad išdrįšęs kažką neigiamo pasakyti apie Lenkijos valdžią – esi Kremliaus agentas. Lenkijos politinės dabarties ir ateities temoje pilna niuansų, tekste pristatyti pavyzdžiai reikalauja žymiai ilgesnių ir nuodugnesnių analizių, kad galėtume suvokti, kiek stipriai sužalota jos demokratija. Bet šįkart užteks priminti, kad lygtis yra ganėtinai paprasta – kuo mažiau demokratijos, tuo Kremlius laimingesnis.

Lietuva anksčiau ar vėliau bus priversta pažvelgti realybei į akis ir suprasti, kas vyksta už sienos. Nors Lenkijoje autoritarizmas vis dar minkštas, tačiau nei Kaczyńskis, nei PiS netarė paskutinio žodžio. Vanduo puode vis dar šyla, o varlės pamažu verda.

Tiberijų Grakchą minia suplėšė į gabalus. Bet niekas net nebandė atstatinėti taisyklių, kurias jis sulaužė. Įvykį atidžiai stebėję Romos politikai suprato, kad laikai pasikeitė. Tai, kas anksčiau buvo sunkiai suvokiama, tapo normalia praktika. Senos normos nustojo galioti, o stabilumą ėmė garantuoti ne institucijos ir papročiai, o prievarta. Verta atsiminti istorijos pamokas, nes pamatiniai mechanizmai kartojasi vėl ir vėl.

Ar būsiami rinkimai pakeis Lenkijos kryptį? Nežinau. Žala jau padaryta. ☒

VAKARAI PAVOJAUS METU: PRISIMINTI IR VĖL KARTU MOKYTI

Chantal Delsol

Susirūpinusieji dėl senojo žemyno vienybės baiminasi, kad ta vienybė skeldėja, nes kai kas gręžiasi į JAV (*Brexit*), o ir dėl kitų priežasčių. Tačiau pirmiausia reikia žinoti, kad europietiškas žemynas niekada nebuvo pasiekęs visiškos vienybės: mūsų šalys yra skirtingos, ir istorikai sutinka, kad visi reikšmingi mūsų pasiekimai yra išsiskinę šioje įvairovėje. Jeigu praeityje sugebėjome pasinaudoti moksliniais atradimais, išplėtoti sudėtingus parlamentinius režimus, užkariauti pasaulį, tai tik todėl, kad Europa buvo sudaryta iš daugybės besivaržančių šalių ir kalbų. Taip pat turime konstatuoti, kad balsavimas už *Brexit*, kaip ir beveik visose šalyse populiarėjantys euroskeptiški judėjimai, atmeta institucinę Europą dėl vienintelės priežasties: ji yra pernelyg unitarinė, siekia visiems primesti uniformizmą. Tačiau Europos specifika reiškiasi tuo, kad skirtingos šalys nori vienybės, išsaugodamos skirtingumą.

Egzistuoja svarbūs mus vienijantys pagrindai: jie išryškėja klausantis mūsų priešininkų kritikos. Tačiau šie pagrindai patys iš savęs reikalauja pagarbos skirtingumams. Greičiausiai kaip tik to ir nesuprato europietiškosios institucijos. Kitaip tariant, mūsų vienybę skaldo pagarbos vidiniams skirtingumams stoka. Dar kitais žodžiais, mūsų vienybei kelia grėsmę pernelyg didelės vienybės siekis. Tai gali pasirodyti kaip prieštaravimas, bet kaip tik tai ir yra europietiškas. Pameginsiu tai parodyti.

I

Nuo Amerikos užkariavimo laikų, t. y. penkis amžius, vakarietiškoji kultūra save laikė universalialia ir taip teisino ekspansiją po visą žemę. Mūsų užkariavimai buvo laikomi misijomis. Tokia mūsų tradicija nuo Periklio graikų, užimtiems miestams nešusių demokratija, iki krikščionių, vykdyusių kryžiaus žygius Tiesos vardu. Žmogaus teisės – naujasis prozelitiškas diskursas, skleidžiamas modernųjų apaštalu. Ir jis buvo veiksmingas. Matėme, kaip Petras Didysis įėga vertė Rusiją europėti, tas pats vyko Japonijoje ar Turkijoje.

Per keletą amžių beveik visos pasaulio kultūros ne tik daugiau ar mažiau laisvanoriškai smelkėsi vakarietiškoms vertybėms, bet dažnai ir pačios ėmė skleisti lyg savus mūsų principus bei sąvokas. Galiausiai dauguma režimų, taip pat ir autokratiškų, apsiskelbė „demokratiškais“.

Visa tai vyko iki mūsų amžiaus pradžios. Tačiau per pastaruosius dvidešimt metų Vakarų doktrinos perėmimas ėmė strigti visuose žemynuose – Kinijoje ir jos kaimyninėse šalyse, daugumoje musulmoniškų kraštų, Rusijoje. Pirmą kartą kitos kultūros ėmė atvirai priešintis mūsų modeliui, jį neigti svariais argumentais ir grįsti kitokį visuomenės sugyvenimo tipą. Šis atmetimas yra kažkas naujo ne tiek pačiu savo faktu, kiek paplitimu ir jėga. Jis verčia permašyti mūsų turimą universalumo sampratą ir keičia geopolitinę situaciją.

Abejonės Vakaraus užbaigia erą, prasidėjusią XV a., – pasaulio „vakarietinio“ erą, kuri pirmiausia vyko kaip ginkluota kolonizacija, po to darant įvairius kitokius poveikius. Istorijoje buvo grandiozinių ir įtakingų imperijų (romėnų, mongolų), bet čia pirmą kartą viena iš kultūrų tapo pasauline, ir ne tik pasitelkusi į pagalbą karines priemones, bet ir sukeldama troškimą ją laikyti pavyzdžiu bei siekti jos lygio. Atitinkamai ir jos atmetimo fenomenas, kurį konstatuojame šiandien, yra naujas: ją vienu metu atmeta daugybė kultūrų, kurios iki šiol aistringai sekė jos modeliu. Kadangi vakarietiškoji kultūra šiandien yra neigiama mūsų priešininkų (ir priešų) visame pasaulyje, kadangi dėl to esame radikalai sukrėsti ir prarandame įtaką, privalome aiškiai žinoti, ką turime ginti.

CHANTAL DELSOL (g. 1947) – prancūzų filosofė, politikos istorikė, žurnalistė ir rašytoja, L'université de Marne-la-Vallée (kuriame 1993 m. įkūrė ir vadovauja Europos studijų centrui, žinomam Hannah Arendt Instituto vardu) profesorė, Moralės ir politikos mokslų akademijos prezidentė. Publikuojame VI tarptautiniame Nidos forume „Stiprūs kartu. Europos vienybės diagnozė“ rugsėjo 8–9 d. skaitytą pranešimą. Iš prancūzų kalbos vertė Povilas Aleksandravičius.

Visur (Rusijoje, Kinijoje, pavyzdžiui, 2013 m. išleistame Dokumente Nr. 9, ar musulmoniškose šalyse) europietiškojo universalizmo atmetimas reiškiasi kaip vakarietiško principų kritika. Mūsų principai, kuriuos laikome universaliais (žmogaus teisės, galiojančios visiems žmonėms), yra pristatomi kaip atskira ideologija, kuria naudojantis siekiama užkariauti pasaulį, prisidengiant universalumo lozungu. Rusas Zinovjevas žmogaus teisių ideologiją vadina „vakarietizmu“ (*occidentisme*), kuris gviešiasi užkariauti kitas kultūras tuo pretekstu, jog yra „skirtas“ taip pat ir joms. Tokią retoriką šiandien aptinkame visur¹. Ko ja siekiama? Paprasčiausiai – legitimuoti autokratinis režimus. Visur vakarietiškosios asmeninės laisvės kritika yra lydima kurtaus pykčio ir neapykantos diskursų. Dokumentas Nr. 9 kviečia į „nuolatinę, sudėtingą ir nuožnią“ kovą prieš vakarietiškąjį individualizmą. Siekdamas su šaknimis išrauti vakarietišką įtaką, įvairios musulmonų grupuotės reikalauja įvesti senojo islamo principus, kad rastųsi atitinkamos komunitaristinės ir organiškos visuomenės. Visu tuo siekiama atmesti tai, kas grindžia ir kyla iš asmens autonomijos – sutartinę visuomenę, kurioje solidarumas randasi iš laisvai priimamų sprendimų. Taip diferencializmas² ir reliatyvizmas tapo nevaržomu ir karingu didelės dalies ne-vakarietiško diskursų elementu. Jis būdingas Lee Kuan Yew, Putinui, Xi Jinpingui, Erdoganui.

„Azijietiško vertybių“ sąvoka atsirado Singapūre praėjusio amžiaus devinto dešimtmečio pabaigoje, inspiruota Lee Kuan Yew vyriausybės. Buvo vardijami bei aiškinami pamatiniai socialinio ir politinio gyvenimo principai, atitinkantys azijietišką sampratą, juos supriešinant su iš Vakarų atėjusia Žmogaus teisių deklaracija. Taip buvo siekiama atsiriboti nuo Vakarų ir legitimuoti šį atsiribojimą, konceptualizuojant savąjį skirtingumą.

Šis naujasis antivakarietiškumas įgyja vis daugiau sąjungininkų ir stiprėja. Todėl privalome permaštyti savo elgseną. Žinoma, istorikai ir filosofai ieško šio neregėto fenomeno priežasčių. Tačiau klausimas yra pirmiausia geopolitinis: mes, europiečiai, privalome konsoliduotis, nes esame koneveikiami, atmetami, išstumiami. Situacija mus kviečia pirmiausia įvertinti tai, kas mums yra bendra, nes būtent tai – mums bendri dalykai – ir išprovokuoja mūsų atmetimą pasaulyje. Kitaip tariant, kitų metamas negatyvus žvilgsnis atskleidžia mūsų europietišką tapatybę sudarantį turinį, tai, kas mus sieja, tai, kas mus kultūriškai vienija.

¹ Pavyzdžiui, *Kinijos liaudies dienraštyje* (2021-09-02), pašvęstame Xi Jinpingo minčiai, rašoma: „Laisvės“, „demokratijos“ ir „žmogaus teisės“ vertybės Vakaruose yra tapusios priemonėmis išlaikyti kapitalo dominavimą“.

II

Mes galime save „kiaurai“ matyti per tai, dėl ko mums priekaištuoja kitos kultūros. Galbūt mūsų principai nėra universalūs (nes juk dalis kitų kultūrų juos atmeta), bet jie yra mūsų, ir dabartinėje geopolitinėje situacijoje turime juos ginti, nes nenorime perimti tų, kurie mus kritikuoja, principų. Jų kritika mums patiems atskleidžia, kas yra tasai Europos „pogrindinis karalius“, t. y. kuo iš esmės tikime, kuo gyvename ir kuo viliamės. Išorinė kritika mums parodo mūsų pačių pagrindus, verčia juos pripažinti ir gerbti. Vykstant karui Ukrainoje, konstatuojant „globaliųjų Pietų“ antivakarietišką poziciją, mums būtina dar stipriau įtvirtinti bendrus pamatus ir tai, dėl ko jie yra būtent tokie.

Šiuo metu turiu progą diskutuoti apie politikos filosofiją su kinų universitetų dėstytojais ir tyrėjais. Jie yra geriau susipažinę su Europos klasikais, dažnai kur kas geriau – man gėda tai sakyti – nei aš su Konfucijumi ar Mencijumi. Tai nepaprastai protingi ir subtilūs žmonės, su kuriais galima ramiai ir draugiškai ginčytis, net jeigu nuomonės išsiskiria radikaliai. Su jais lengvai sutartume dėl to, kad politika kyla iš būtinybės sukurti tvarką, kad yra realus socialinis hierarchijų poreikis ir kad šios hierarchijos privalo būti teisingos, priklausyti nuo žmonių talentų, o ne nuo socialinės kilmės. Lengvai sutiktume, kad mes, žmonės, esame santykio būtybės ir kad negalime sau leisti nepriklausyti bendruomenėms, kurios lemia mūsų egzistenciją. Mes panašiai vertiname tuos pačius utopiškus politikos kraštutinius, prie kurių veda tironijos, – nuo Prancūzijos revoliucijos iki šiuolaikinių komunizmų. Mūsų nuomonės neišsiskiria dėl to, kad politinė valdžia privalo sudaryti tinkamas sąlygas piliečiams siekti gero gyvenimo. Bet nesutariame, radikalūs ir griežti, pasirodo iš karto, vos pradėjus kalbėti apie antropologiją, kuri teigia demokratiją. Kaip jūs galite taip keistai ir naiviai tikėti, sako mums kinai, kad visi žmonės yra pajėgūs rinkti vyriausybę? „Vienas asmuo, vienas balsas“ – kokia kvailystė! Yra žmonių, skirtų mąstyti ir valdyti, o kiti sukurti paklusti...

Europietiškosios vienybės pagrindas kaip tik ir glūdi šiame antropologiniame įsitikinime. Juo remiasi mūsų demokratiniai režimai, liberaliosios ekonomikos ir filosofinė tolerancija. Šį pagrindą be vargo pastebime kontrasto būdu – būtent jo mummyse šitaip nekenčia kitos kultūros. Pabrėžiu tai. Mūsų turima „asmens“ idėja (kylanti iš krikščionybės ir besiplėtojanti po visų revoliucijų) reiškia įsitikinimą, kad bet kuris žmogus yra absoliučiai orus ir pajėgus pats tvarkyti savo reikalus,

² Požiūris, teigiantis, kad tarp įvairių žmonių grupių egzistuoja priimtini skirtumai, todėl individų teisės yra skirtingos ir apibrėžiamos per jų priklausymą tam tikrai grupei (*vert. past.*).

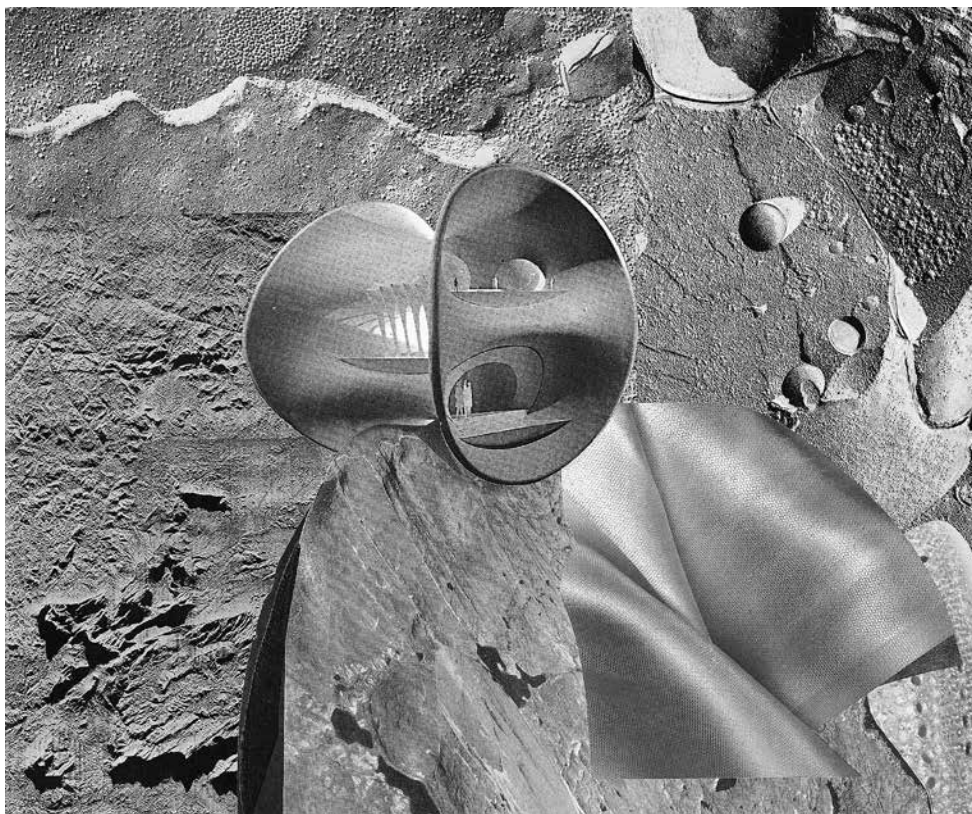
o per tai – ir bendrus reikalus. Asmens absoliutus orumas reiškia, kad individas negali būti paaukotas institucijai, išskyrus išimtinėmis aplinkybėmis, tarkime, karo metu. Tuo tarpu Singapūro Baltojoje knygoje, kurioje yra pristatomos bendrosios azijietiškos vertybės ir pamatiniai azijietiški visuomenių principai, rašoma: „Nacija – pirmiau už bendruomenę, visuomenė – už individa. [...] Kolektyvinės socialinės normos turi pranokti individualizmą, kuris veikia liberaliose demokratinėse visuomenėse“. Vienas iš nuolatinių Lee Kuan Yew (politinis teoretikas ir Singapūro ministras pirmininkas nuo 1959 iki 1990 m.) rūpesčių yra šis: nacionalinis klestėjimas yra išimtinis politikos tikslas, kuriam privalo būti subordinuota viskas; individams ir grupėms autonomija gali būti suteikta tik tuo atveju, kai ji pasitarnauja Valstybei bei visuomenei. O traktuoti asmenį kaip pirmesnę už institucijas ar socialinius organizmus – tai apsaugoti auką nuo piktnaudžiavimų, net jei dėl to kris institucijos reputacija. Pavyzdžiui, apie tai Europoje liudija šeimos istorija: individualūs asmenys yra vis labiau saugomi nuo institucinės prievartos, kas pastaruoju metu išryškėjo įstatymuose dėl pedofilijos.

Teiginys, kad asmuo yra individas, pajėgus pasirūpinti savo paties ir bendrais reikalais, yra mūsų demokratijų pagrindas. Mūsų principas „vienas asmuo, vienas balsas“ kyla iš idėjos, kad visi yra vienodai pajėgūs spręsti apie esminius dalykus. Neabejotinai geriausiai šią idėją išreiškė Gilbertas Keithas Chestertonas savo knygoje *Ortodoksija*: „Tai pirmasis demokratijos principas: žmonėms esmingiausia tai, kas būdinga jiems visiems, o ne tai, kas būdinga tik kai kuriems iš jų. Antrasis principas štai koks: vienas iš tų visiems būdingų dalykų yra politinis instinktas arba rūpestis. [...] Valdyti yra analogiškai tas pat, kas pačiam rašyti savo meilės laiškus

³ Gilbert Keith Chesterton, *Ortodoksija*, iš anglų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Aidai, 1998, p. 53 (vertimas pakeistas – vert. past.).

arba šnypštis savo nosį. Norėtume, kad žmogus užsimtų tuo pats, tegu ir nelabai sėkmingai. [...] Trumpai tariant, demokratija teigia: paprastiems žmonėms turi būti leidžiama patiems atlikti neapsakomos svarbos dalykus – susirasti partnerius, auginti vaikus ir kurti valstybės įstatymus. Tai demokratija; tuo aš tikejau visada⁴³. Tai reiškia, kad gilūs ir svarbūs dalykai priklauso nuo sveiko proto, ir visi sugeba juos atlikti – auklėti vaikus, parašyti meilės laišką ar priimti politinį sprendimą. Ir mes norime, kad visi galėtų auklėti savo vaikus ar priimti „politinius“, plačiąja prasme, sprendimus, nes visi sugeba tai daryti.

Cituodama Chestertoną, norėčiau patikslinti: čia, Europoje, mes esame giliausiai įsitikinę, kad paprastas ir be ypatingo išsilavinimo žmogus yra pajėgus, lygiai kaip ir mokslininkas, taikos metu spręsti savo gerbūvio kėlimo ar gamtos apsaugos, karo metu – gynybos ar kolabora-

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

vimo klausimus. Ir štai įrodymas: kada kai kurios iš mūsų visuomenių apsisprendė bendradarbiauti su nacizmu ar komunizmu, vienu metu žiauriai klydo ir paprasti žmonės, ir elitai (vokiečių intelektualai stojo į nacių partiją taip, kaip ir paprasti žmonės), o Prancūzijos pavyzdys rodo, kad paprasti žmonės suvokė komunizmo blogį kur kas anksčiau už elitą, kuris buvo marksistiškai nusiteikęs praktiškai iki 1989 m. Žinoma, ši idėja,

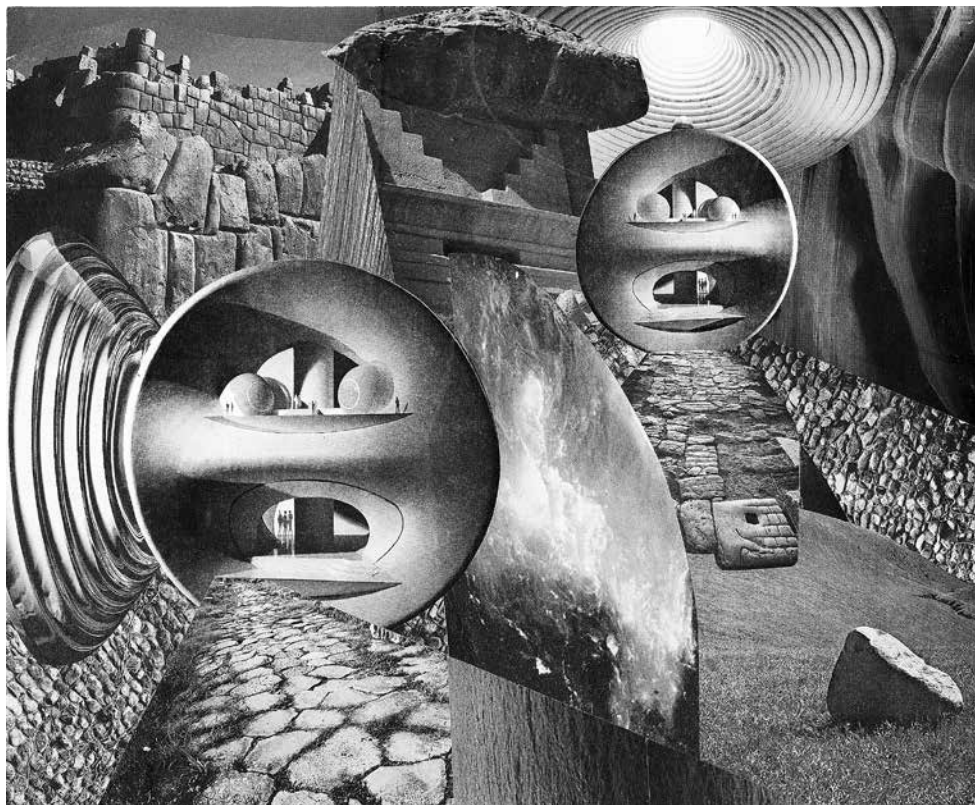
kad žmogus yra orus ir pajėgus spręsti asmuo, kyla iš įsitikinimo, o ne iš mokslo, bet būtent vadovaudamiesi šiuo įsitikinimu mes save sukūrėme. Visa remiasi juo.

Mano pašnekovai kinai man sako: juk matote, kad jūsų demokratijos funkcionuoja blogai! Kiek dar laiko remsite šį absurdišką režimą (įsišaknijusį absurdiškame antropologiniame įsitikinime), kai tuo tarpu auto-

padėti asmeniui ar asmenų grupei tik tada, kai jie nėra pajėgūs atlikti tam tikrų veiksmų ir kai jiems pagalba iš išorės yra reikalinga. Tai reiškia, kad bet kuriame lygmenyje bet kokia galima autonomija privalo būti gerbiama. Tai reiškia, kad autonomija yra netgi už materialinį gerbūvį svarbesnė vertybė. Štai pavyzdys, kuris leis geriau tai suprasti: jeigu leisite vaikui naudoti

tis visa autonomija, kuriai jis yra pajėgus, jis užsiriš batų raištelius ne taip gerai, kaip už jį tai padarytumėte jūs, bet jis tai bus padaręs pats! Europietiškoji filosofija teigia, kad asmuo auga vystydamas savo autonomiją.

Koks viso to ryšys su Europos vienybe? Pagrindinė institucinės Europos problema šiandien yra ta, kad jos vadovai (Europos Komisija ir kiti) įnirtingai siekia centralizuoti net ir mažiausios reikšmės sprendimus, riboti valstybių narių ir regionų autonomiją. Europos institucijos daro viską, kad pačios reguliuotų švietimą, sveikatos priežiūrą, imigraciją, etc., nepaisant to, kad valstybės narės yra visiškai pajėgios šiose srityse pačios priimti sprendimus ir to nori. Galima sakyti, kad europietiškos insti-

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

kratinis režimas jums leistų kur kas labiau praturtėti? Kitaip tariant, mano pašnekovai yra linkę galvoti, kad mes, vakariečiai, esame ideologai, pasiruošę aukoti ekonominius rezultatus vardan antropologinių įsitikinimų.

Taip, aš tai patvirtinu: mums asmenų autonomija turi tiek pat ir netgi daugiau vertės už materialinį gerbūvį. Todėl mes esame pasiruošę atsisakyti dalies praktinių, naudingų, efektyvių dalykų tam, kad galėtų vystytis asmeninė laisvė. Iš čia – subsidiarumo idėja, kurią dabar išplėtosiu, toliau kalbėdama apie Europos vienybę.

III

Trumpai pristatysiu šią tipiskai europietišką idėją, apie kurią visi esame girdėję. Ji reikalauja, kad kiekvienam asmeniui, kiekvienai asmenų grupei, nepriklausomai nuo jos dydžio, būtų leista patiems savarankiškai atlikti veiksmus, kuriuos jie gali atlikti. Būtina

tucijos nuolatos atmeta subsidiarumo principą (kurį, beje, savo tekstuose pabrėžia kaip pamatinį). Ir galima nedvejojant teigti, kad kaip tik ši problema ir kelia tokius reiškinius kaip *Brexit*, „ne-liberalių“ judėjimų ir vyriausybės plitimą – visa tai, kas graso Europos vienybei. Daugybė europiečių nepritarė Europos institucijoms, kai jos siekė reguliuoti globalią sveikatos priežiūros politiką pandemijos metu. Jie nesutinka su tuo, kad šios institucijos pačios vienos spręstų dėl visų valstybių narių, kurių kiekvienos padėtis yra labai skirtinga, migracijos politikos. Valstybės narės nori būti autonomiškos, tačiau daugybėje sričių, kuriose jos yra visiškai kompetentingos ir atskaitingos, jos jau nėra autonomiškos. Kitaip tariant, Europa rizikuoja prarasti vienybę kaip tik dėl to, kad negerbia esmingos jai pačiai įvairovės.

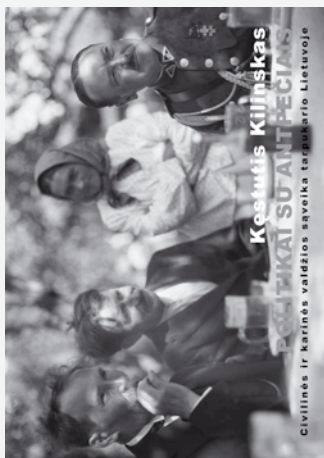
Aš nedvejojama tvirtinu, kad Briuselio vadovybė paneigė europietiškasias vertybes ir norėčiau keliais žo-

džiais pasakyti, kaip tai įvyko. Aštuntame dešimtmetyje, kai Europos Sąjunga dar buvo vaiko stadijoje, jos vadovai norėjo pagilinti europietišką subsidiarumo sampratą ir paversti ją vienu iš Sąjungos pagrindų. Tai išties atitiko jos prigimtį. Tačiau vos paskelbtas, subsidiarumo principas išvirto į savo priešybę ir Sąjungos elito rankose tapo centralizavimo principu⁴. Mat tuo laikotarpiu ėmė išsitvirtinti nauja politinė jėga – ją galima vadinti technokratija. Tai tokia politinė mąstysena, kuri teigia principinį politikos racionalumą ir reikalauja, kad politika vadovautųsi mokslu. Taigi valdyti gali tik „kompetentingieji“. Tai visiškai priešingybė demokratijai, kuri suponuoja, kaip parodžia cituodama Chestertoną, kad politika yra sveiko pro-

to ir apdairumo, kuriuos turi visi, reikalas. Kad politika yra mokslas – tai sena teorija, randama Platono tekstuose. Tai taipogi kinų politikos teorija. Taigi šandien Europoje esame valdomi anti-europietiško mąstymo atstovų, siekiančių sprendimų centralizavimo, kas yra priešinga mūsų kultūrinei tapatybei. O reiktų, kad sekdamas autonomijos principu, kiekviena Europos šalis galėtų pati reguliuoti savo švietimo, sveikatos, imigracijos ir kitas politikas, ir pati suvereniai spęstų visuomeninius klausimus. Jeigu taip nebus, valstybėms narėms grės tokie reiškiniai kaip *Brexit*, jose stiprės antieuropietiški ne-liberalūs judėjimai. Jeigu norime išsaugoti Europos vienybę, turime išsaugoti jos įvairovę. ❧

⁴ Šis virsmas vyksta taip: subsidiarumo principas reikalauja, kad kiekviena socialinė instancija būtų autonomiška ir pati atliktų tai, ką gali atlikti, ir kad jai į pagalbą būtų ateinama tik tuo atveju, kai ji nėra pajėgi to padaryti. Tačiau kaip spręsti dėl šio ne/pajėgumo? Taikant visiems būtino bendrojo gėrio kriterijų! Tuomet europietiškosios institucijos iškėlė tokius aukštus bendrojo gėrio reikalavimus, kad valstybės narės

tapo nepajėgios juos išpildyti, ir institucijos įtvirtino savo legitimumą, perimdamos jų galią spręsti apie savo reikalus. Taip subsidiarumas buvo iškreiptas ir naudojamas prieš save patį: europietiškosios institucijos deklaruoja subsidiarumą, nes yra europietiška ginti laisvę, bet realybėje juo naudojasi tam, kad įtvirtintų technokratiją.

Kęstutis Kilinskis

Naujasis ŽIDINYS
AIDAI

POLITIKAI SU ANTPEČIAIS

Civilinės ir karinės valdžios sąveika tarpukario Lietuvoje

Šalia tradicinių trijų galių valstybėje egzistuoja ketvirtoji – ginkluota galia, kurios tikslas saugoti ir ginti valstybę. Norėdamos kuo ištikimesnių ir efektyvesnių karinių pajėgų, demokratijos riboja karių politines teises ir formuoja profesinę nuostatą tarnauti valstybei, o ne politinei jėgai ar autoritetui. Tai – viena svarbiausių karininkų korpuso efektyvumo sąlygų. Kuo ji tvirtesnė, tuo valstybė saugesnė.

Tarpukario Lietuva ne visada buvo demokratiška, bet visais laikotarpiais turėjo spręsti tą patį klausimą – kaip suvaldyti karinę jėgą? Karininkais tapę tautinio atgimimo veikėjai, už laisvę kovoję savanoriai, ryžtingai nusiteikę aviacijos karininkai ir generolai buvo stipraus charakterio, o dažnai ir nemenko intelekto figūros. Jie nesibodėjo reikšti politinių interesų, dalyvavo politinių partijų veikloje ir seimų rinkimuose, rezgė sąmokslus ir perversmus, tarsi nematoma jėga veikė valstybės užsienio politiką tiek iki 1926 m. perversmo, tiek po jo.

Ši knyga apie politikus su antpečiais, apie kariuomenės galią ir silpnumą nėra abstrakti politinė meditacija – tai istorinis tyrimas, aprėpiantis realų politinį gyvenimą.

FUORI LE MURA

Mantas Adomėnas

V-ae dicatur

I

Vaikščiodamas po Romą, kartas nuo karto išgirsti tą frazę; prasiskverbusi į kalbos kraujotaką, ji beveik nepastebimu būdu struktūruoja patirtį. Yra bažnyčios, kurios yra už miesto sienos, San Lorenzo *fuori le Mura*, San Paolo ir Sant'Agnese, abi *fuori le Mura* – ir tai yra svarbiausias dalykas, kuris jas apibūdina. Miesto gyvenimas yra padalintas į tai, kas vyksta miesto viduje, ir tai, kas dedasi „anapus sienų“, nes romėnas savo gyvenimą konstruoja žvelgdamas iš miesto vidaus – nesvarbu, kad jis pats gyvena Prati, Parioli ar Tuscolana rajonuose ir į miesto vidų koją kelia tik retomis progomis, savaitgaliais ar švenčių dienomis, tarsi darydamas išskylą į kažkokią svečią vietovę.

Tą sieną kerti įvažiuodamas į miestą iš pietų, senuoju Apijaus keliu, kai grįžti iš Frascati arba Castelgandolfo. Prie tos sienos senais laikais pats stovėdavai išilgai jos išsirangiusioje, atrodo, nepabaigiamoje eilėje, laukdamas savo eilės įeiti į Vatikano muziejus. Prieini prie sienos iš vidinės pusės, lankydamas prie jos prigludusias Cimitero Acattolico, vaizdžias, romantiškas ir ūksmingas nekatalikų kapines už Cestijaus piramidės, kur palaidoti Keatsas, Shelley, Andersenai – skulptorius, ne rašytojas – ir dar daugybė garsių ar mažai žinomų svetimšalių, beveik kiekvienas kurių – ekscentriška istorija Amžinojo miesto paraštėse. Miesto siena nuolat išnyra tarsi kokia epizodinė veikėja ar įdomi aplinkybė – bet vis dėlto tik aplinkybė kitose apie Romą pasakojamose istorijose. O kaip sienos gyvena pačios sau – kaip vientisas statinys ar organizmas, ne tik tais retais epizodais, kai jas kerti ar į sieną atsiremi, tuomet apsisuki ir nueini kita kryptimi?

Tas klausimas kilo, kai prieš tris dešimtmečius atvykau į Romą pirmą kartą – ir jo vedamas vieną dieną leidausi į žygį aplink miesto sienas, nežinodamas, ką atrasiu ir kaip man seksis. Tuomet ėjau pagal laikrodžio rodyklę, pradėdamas nuo Piazza del Popolo ir kildamas į viršų išilgai sienų judrios gatvės pakraščiu, palydimas pro šalį lekiančių vairuotojų emocingų signalų. Nelabai dėl to jaudinausi; tais laikais, devyniasdešimtinių pra-

džioje, Romoje, anot Kazio Lozoraičio, galiojo tik viena eismo taisyklė: „Ant žmonių nevažiuoti“. Neapėjau pilno rato ir žygį baigiau Šv. Petro aikštėje.

Išsyk po kelionės, vos spėjęs persirengti, ėjau vakarieniauti su vyresniais Romoje gyvenančiais bičiuliais; visos vakarienės metu tebebuvo apimtas euforijos ir kiekvienašyk užkalbintas dalinausi išpūdžiais apie man atsivėrusią kitokią miesto perspektyvą, tokį jo skerspjūvį, kuriuo jis paprastai nėra linkęs atsiskleisti – bičiuliams atlaidžiai stebint mano netikėtą įkarščio proveržį. (Tada man tebuvo devyniolika; dvidešimtojo gimtadienio sulauksiu autobuse su į Lietuvą grįžtančiais maldininkais, kažkur Slovakijoje, kur miestelio krautuvėje nusipirksiu gėžaus, rūgštaus vietinio raudono vyno gimtadieniui atšvęsti. Autobuso trūktelejimas dalį jo išpylė ant megztinio, ir ta kelionė man visą laiką primins į vilną susigėrusio raudono vyno kvapą.) Be to beribio, naivaus, kone vaikiško entuziazmo, iš tos kelionės aplink Romą prisimenu nedaug: tuščia, apleista erdvė, troškulys, virš senų akmenų raibuliuojantis karštis, godžiai rieškučiomis semiamo gatvės fontanelių vandens saldi vėsa, verčianti ausyse skambėti pirmuosius Pindaro giesmės žodžius: ἄριστον μὲν ὕδωρ, „Visų kilniausia – vanduo“. Tarp senovinio mūro nuolaužų, kaip tarp praeities prasmų fragmentų, įsiterpę neįmantrūs dabarties gyvenimo pavidalai – benamiai, traukinio bėgiai, kažin kuo prekiaujantys imigrantai, užmiršti automobiliai – apdulkęje, nuleistomis padangomis, išdaužytais stiklais, – ir nuo vidurdienio saulės besislepiantys italų darbininkai. Tada, mažai tesuprasdamas, klausiausi italų šnekos, mėgindamas joje pagauti jau kiek pramoktos lotynų kalbos atspindžius.

Prieš keletą metų vėl leidausi į tą pačią kelionę, tokią pat karštą dieną – tik šįkart *ferragosto* pabaigoje ir priešinga kryptimi, prieš laikrodžio rodyklę. Dabar abi kelionės atmintyje užsikloja viena ant kitos, vaizdai linkę susiliesti, nepaisant to, kad jas skiria ketvirtis amžiaus. Tai nekelia nuostabos Romoje, kur didžiumą laiko žvelgi į perspektyvas, mažai pasikeitusias per pastarąjį šimtmetį, kelis ar net keliolika amžių, kur vaizdas tinklainėje dvejinasi, dabarties reginiuose įkurdindamas praeities pavidalus. Skurdūs rajonai tuomet,

devyniasdešimtinių pradžioje, buvo skurdesni, skurdas tapybiškesnis, pavojingi rajonai turbūt pavojingesni – be to, jų buvo tiesiog daugiau. Išskyrus tai, vargu ar kas ženkliai pasikeitė.

Trečiašyk aplink Romos sienas keliavau žiemą, visai neseniai – po praeitų Kalėdų; ėjau pagal laikrodžio rodyklę nuo Porta Portese Trasteverėje. Vis dėlto būtent ankstesniosios kelionės man yra įgiję paradigminį piligrimystės pobūdį.

II

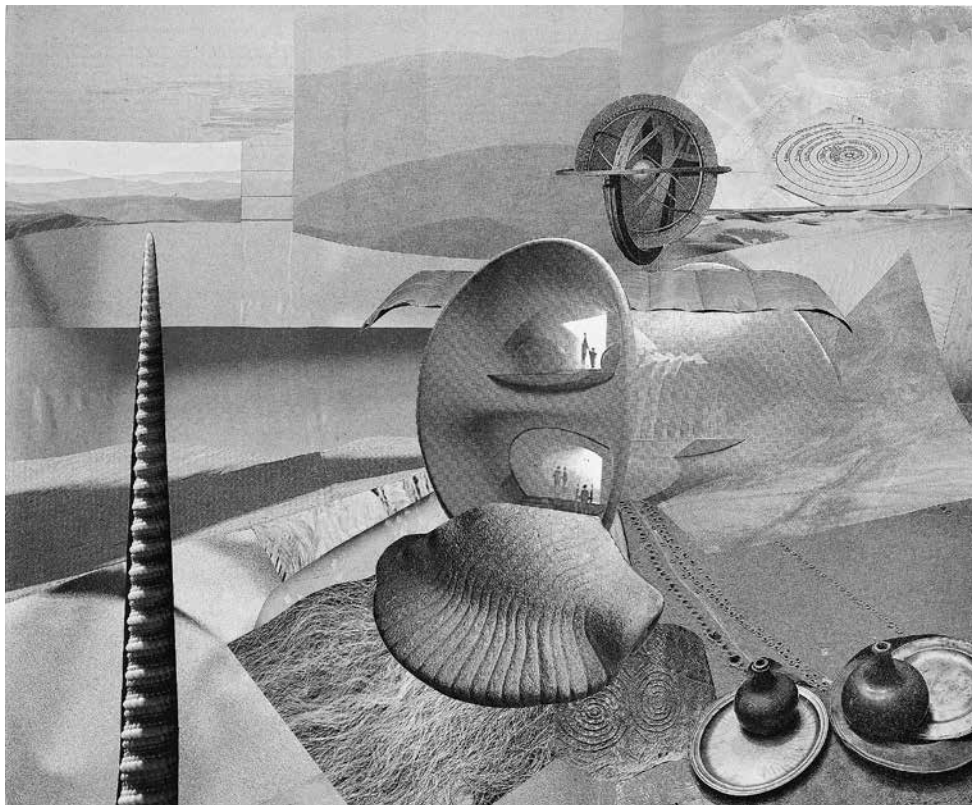
Nedidelis viešbutis, kuriame buvau apsistojęs, stovėjo tiesiai po Vatikano sienomis, netoli tos vietos, kur geležinkelio viadukas išsiremia į masyvius sienoje esančius vartus. Pro juos kažkada į savo valdas traukiniu išvykdavo popiežius: prieš akis stovi Pijus IX, švytinčias ramia didybe savo baltuose apdaruose, laiminantis visus iš puošnaus atviro vagono, papuošto popiežiaus herbais; prieš traukinį ant vieno kelio priklaupę uniformuoti Apaštalo Sosto žandarmai ir griežtais frakais apsivilkę popiežiškieji riteriai. Dabar šitie vartai aklinau permanentiškai uždaryti; pati Vatikano geležinkelio stotis, kur Šventasis Tėvas sėdavo į traukinį, paversta drabužių ir buitinės technikos krautuve – ten dabar apsipirkinėja Kurijos prelatai ir Vatikano darbuotojai.

Kilau į Gianicolo kalvą gatve, einančia išilgai sienų, reguliariais tarpniais paženklintų jas taisyusių, aukštinių ir perstačių popiežių herbais. Pasvira, žvaigždinio plano renesansinė siena travertinu apkraštuotais kampais keičia tekstūrą ir spalvą skirtingais metų laikais: vasarą išblukinta iki sauso smėlio geltonio, tik vietomis pamarginta į mūrą atkakliai įsisiurbusių vijoklių, žiemą ji patamsėja nuo įvairiaspalvių kerpių ir samanų, sodria smaragdo žaluma žvilgančių švelnioje gruodžio saulėje.

Tai pasiturinti miesto dalis; ant Gianicolo kalvos sienų viduje, kaip ir už jų į slėnį besileidžiančiuose šlaituo-

se, išsidėstę erdvūs namai ir šimtą metų skaičiuojančios vilos su senais sodais. Tarp jų įsiterpia dar senesnės didikų valdos: išilgai senojo Aurelijaus kelio – neaprepiami Villa Doria Pamphilj sodai su Berninio fontanu, o sienų viduje – Villa Sciarra, kurios barokinis fontanas su faunais Richardo Wilburo eilėse simbolizuoja prarasto rojaus ilgesį: *the dreamt land / Toward which all hungers leap, all pleasures pass.*

Virš slėnio žiūrėdamas į vakarus, pamatai spalvotą rusų cerkvės pyragą, žvilgantį šviežiai nuauksuotais kupolais – ko gero, pats neromėniškiausias pastatas visame Amžinajame mieste. Tačiau nereikia ilgai ten žiūrėti, verčiau nukreipti akis į šiaurę, kur, ties kiekvienu gatvės linkiu atsigręždamas atgal, matai vis kitokiais rakursais atsiveriantį Šv. Petro kupolą – kaip švytintį kalną, kuris uždominuoja aplinkinius slėnius, keisdamas apšvietimą, kampa, erdvinius sąsambius su supančiu reljefu. Tik joks kalnas nėra tokios tobulos formos. Tą kupolo linkį, jo monumenta-

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

liai gracingas proporcijas galėčiau atpažinti sapnuose.

Tyli ir jauki oraus, pasiturinčio miesto ramybė tęsiasi tol, kol ant pietinių Gianicolo kalvos šlaitų sienos pasuka smailiu kampu žemyn, į Trasteverę. Netikėtai atsiveria perspektyva per upę į industrinę pietinę Romą, kurios neišraiškingą peizažą skaido tik dujų

saugyklos ir monotoniški gamyklų tūriai, ir pro apleistą parką – labiau primenantį nedideles džiungles, su girtuoklių, benamių ir narkomanų buvimo pėdsakais, su šlamšto krūvomis, tarp medžių sukrautomis į benamių būstus, – stačiais laiptais nusileidi į visai kitą pasaulį: skurdoką, apleistą, dulkiną pietinę Trasteverę.

Čia ir pradedi gyvai jausti tą ypatingą perspektyvą, kuri nuolatos, kaip leitmotyvas, iškyla kelionės aplink

gyvenimą ir savo dinamiką, kuri žymiai slaptingesnė, negu gatvės ar kvartalo charakteris – šiuos nesunku užčiuopti, įsijausti ir aprašyti. Kažkada skaičiau keletą esė – autorės vardo nebepamenu – kuriose buvo aprašomos įvairios Vilniaus gatvės. Aprašomos kaip asmenys, su savitu charakteriu, su raida, kurią įkūnija ta gatve einančio praeivio žvilgsnis, su savotiška gyvenimo tėkme, nešančia stebėtoją nuo gatvės ištakų prie jos žio-

čių. Sieną būtų sunku taip aprašyti; jos gyvenimas sukasi ratu, nežinia, kur pradžia, o kur pabaiga – net ir trys mano kelionės aplink Romos sienas prasidėdavo vis kitame taške. Ir kuri judėjimo kryptis – prieš ar pagal laikrodžio rodyklę – apibrėžia jos prigimtinių dinamizmą? Tiksliau būtų teigti, kad tokio išvis nėra. Gatvės charakterį apibrėžia jos santykis su centru – ji juda nuo jo arba į jį, dar gal jungia vieną prasminę centrą su kitu. Sieną iš esmės yra kardinaliai decentralizuota – ji apsupa miesto šerdį, niekada prie jos neprisiliedama, visą laiką likdama periferijoje, plotmėje, kurią apibūdina lotyniškas žodis *circumscriptio*. Jis reiškia „ratą, perimetrą, išorinę ribą“, tačiau pažodinė jo prasmė – „rašymas aplin-

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

sienas patirtyje: ribų kirtimas, judėjimas tarp pasaulių, tarp skirtingų prasminių visatų, gyvenančių visai šalia viena kitos, ir beveik niekad tiesiai nesusiliečiančių. Miesto prasminė logika, miesto naratyvai skleidžiasi išilgai spindulių ir ašių – kelių arba gatvių, kuriomis vaikšto ir juda žmonės, – jie pripildo kvartalus ir baigiasi ties jų ribomis. Sieną visą laiką yra riba – kliūtis kelyje, barjeras, atblokuojantis vienokius kvartalus nuo kitų, kalnagūbris, skiriantis skirtingus slėnius. Beveik niekas niekada mieste nejuda palei sieną, tik ją kerta. Todėl patraukęs išilgai sienų tampa kaip savotiškas bekūnis stebėtojas, skrodžiantis miesto prasminius sluoksnius, matantis jo skerspjūvį, paradoksalius sugretinimus, kurių gyvendamas mieste dažniausiai nepatirsi.

Vienintelis dalykas, kuris tuos pasaulius ar sluoksnius skirdamas jungia, yra pati siena. Ji irgi turi savo

kui, ratu“: siena yra naratyvas, kuris „aprašo“, apibrėžia miestą savo pasakojimo žiedu.

Krūmingais, chaotiškais pietiniais Gianicolo šlaitais nusileidus į Trasteverę, siena sužmenka į žemę, tik keletą metrų iškilusi virš gatvės. Kirtus judrią Viale di Trastevere gatvę, iškyla pasirinkimas, kurio eidamas nesuvokiau, kuris tuomet ištiko kaip sumaištis ir tik paskui, pažiūrėjęs į istorinius žemėlapius, supratau, kad miesto mūrai čia išsišakojo. Galima buvo arba sukti dešiniau, išilgai senosios Aureliano sienos pėdsako, ir atsiremti į Tibrą, kur senoji III a. siena, peršokusi upę, leidosi pasroviui išilgai kranto, – arba leistis kairiau, palei matomą barokinę Urbono VIII sieną. Taip ir pasukau – link Porta Portese, „uosto vartų“ prie Tibro, davusių vardą garsiam ir milžiniškam blusturguiui; naktį jo teritorija išilgai Via Portuense savo abejotiniomis parduotuvėlėmis ir palaikiais savadarbiais sandėliukais,

netvarkingomis terasomis lipančiais vieni ant kitų, su blausiomis neono šviesomis ir besibūriuojančiais, aiškiaus tikslu neturinčiais personažais primena anoniminių Rytų Azijos miestą.

III

Kitapus tilto – Ponte Sublicio – kyla tamsus ir status Aventino kalvos šlaitas. Šioje vietoje istorinė siena suko išilgai Tibro, upe žemyn. Jos beveik nėra išlikę – tik gerokai toliau, prie pat geležinkelio tilto, žyminčio toliausią sienos tašką, tebestyro žemas apirusios sienos ruožas su bokšteliu, kažkada saugojusiu miestiečius nuo laivais atplaukusių piratų ar įsiveržėlių.

Tarp Testaccio kalvos ir Tibro driekiasi apšepęs, apleistas, nesaugus rajonas. Dešimtą ryto, kai tenėjau, po krūmais ir po plačiais agavų lapais miegmaišiuose tebegulėjo benamiai ar narkomanai, bepradedantys raivyti ir po vieną sunkiai lįsti iš patalų, pamažu keldamiesi, keikdamiesi ir kažkur išsvirduliuodami. Nevažinėjama gatvę gaubė tvyranti skurdo, nevilties ir priklausomybės smarvė, dantis šiepė pasyviai agresyvūs benamių šunys. Už sargybinio bokšto likučių prasidėjo brūzgynais apaugęs sąvartynas: išmestas senas čiuzinys, pusė dviračio, mašinų padangos, seniai apleistų namų ir pūvančių buitinių atmatų tvaikas. Kelia po geležinkelio tiltu užtvėrė rakinami vartai su spygliuota viela viršuje; netoliese būreliu sustoję ir kažko lūkuriuojantys vairuotojai neatrodė turintys tik gerų ketinimų.

Susidūręs su kliūtimi, gavau kiek pagrižti ir kirsti Gay Village, save dar vadinantį „Alternatyviosios ekonomikos miestu“. Vaivorykštinė vėliava plaikstėsi virš aptvertos vienaaukščių-dviaukščių pastatų teritorijos – gal buvę kareivinės, gal ligoninė. Jau spėję pablukti ir apsilaupyti grafičiai bei dekoracijos siekė pabrėžti kitonišką, menišką ir alternatyvų šio komplekso statusą. Panašumai su Kopenhagos Kristianija turbūt nebuvo atsitiktiniai, alternatyvios gyvenamosios miesto akivaizdžiai save kildino iš tos laisvo gyvenimo legendos. Ryto viduryje žmonės iš įvairiausių plyšių tik pamažu, vangiai lindo į išorę. Įspūdis buvo naktinio klubo, kurį kažkas netikėtai ištraukė į dienos šviesą – viskas perdėta ir truputį netikra, gal ir nieko, kai esi išgėręs ir nakties tamsoje, kai esi *in the mood*, bet saulės šviesoje į tai geriau nežiūrėti.

Užtruko geras dešimt minučių klaidžiojimo, kol radau, kas mane nukreiptų link išėjimo kitame komplekso gale. Pro meniškais grafičiais ir kairuoliškais šūkiomis išmargintus vartus išėjau į žemų pastatų gatvę, kuri rėmėsi į miesto sieną – dar senesnės, šilkart jau romėniškos, inkarnacijos. Kairėje kilo Monte Testaccio, pūpsanti stati kalva, supilta vien iš molinių amforų ir ašočių šūkių – senovės Romos sąvartynas, savo dydžiu liudijantis apie tuo metu importuojamo aliejaus ir vyno kiekius.

Kiek toliau tūkstantmetė miesto siena kaip uola kilo į viršų, goždama jos papėdėje prisiglaudusius žemaūgius, palaikius namukus. Įlindęs į vieno jų kiemą, mėginau nuotraukoje pagauti šitą kontrastą tarp valdingo praeities amžinumo ir efemeriškos dabarties. Moteriškės pašaukta, išlindo balkaniškos išvaizdos jos šeimyna – keturiasdešimtmetis pusnuogis gausiai tatuiruotas vyras su auksine grandine ant kaklo ir sūnus su *wife-beater* marškinėliais bei treningais – ir pradėjo grasinti, rodydami į lentelę „Proprietà privata“. Reikalavo ištrinti nuotrauką; ant grandinės draskėsi bokseris. Ramybės dėlei vieną nuotrauką ištryniau, kitą pasilikau.

Intencija buvo nepiktybinė: knietėjo vaizdžiai paliustruoti paunksmę ar prieglobstį, kuri teikia senosios miesto sienos – ne tik atvykėliams, vargšams ir marginalams, bet ir dar daugybei įvairiausių gyvenimo pavidalų, kurie ieško už ko užsikabinti, kur prisiglausti didmiestyje, kuris, kai į jį žvelgi ne turistų akimis, gali būti ir atšiaurus, ir brutalus, ir nesvetingas. Senovinis mūras tampa ketvirtąją namų sieną tiems, kurie išteklių teturi tik trims, bei užuovėja visiškai neturintiems būsto. Ir netgi smulkūs verslai, tarsi nereiklūs, kibūs vijokliai, glaudžiasi prie jos, atsivėrę savo reikmėms kokį sienos sudaromą kampą ir ten įleisdami šaknis.

IV

Nuo balkšvos, smailios Cestijaus piramidės, kartu su Kolosiejumi ir Panteonu figūruojančios ankstyviausiuose turistiniuose Romos žemėlapiuose, prasideda sienos atkarpa, kuri turbūt geriausiai leidžia įsivaizduoti, ką matė ir kaip jautėsi senovės romėnas, grįžtantį į Romą Apijaus keliu iš žygio į Siciliją ar Numidiją, arba gotas, besizvalgantis į Amžinąjį miestą su gaivališkos galios arogancijos, godumo ir baimingos pagarbos mišiniu. Vaizduotė nesunkiai pašalina sienų išorėje nutiestos gatvės asfaltą, ja važiuojančius automobilius, turistų autobusus, dviračius, ir tuomet gelsvai rusvas Aureliano sienų mūras, išdidžia bastionų suskaidyta kreivė besidriekiantis į rytus, susilieja su pinijų skliautais, kiparisių smailėmis ir vešliais, netvarkingais priemiesčio sodais į belaikį peizažą, turbūt ne itin pakitusį nuo Antikos laikų. Pasilipus į vieną iš bokštų, į šoną nuo senovinių, nusvidintų Apijaus kelio grindinio akmenų, žvilgančių saulės atspindžiais, matyti ir laukai, kur pinijų skėčiai įsiterpia tarp akveduko arkadų ir senovinių mauzoliejų. Išgeltusios pievos slepia dar vieną Romą – požeminį mirusiųjų miestą, myliomis katakombų koridorių nusidriekusį po šiuo pastoraliniu peizažu.

Masyvi, monumentalai Aureliano sienų rimitis transliuoja miesto amžinumą: visos pilys ir įtvirtinimai visada išpūdingiausi iš lauko. Tvirtovės sienos yra pati

pirmoji regima miesto tapatybės išraiška, kuria atvykęlis patiria, besiantindamas prie miesto. Jos spinduliuoja į išorę Romos galią, siunčia atgrasymo žinią: nedirškite pulti, – o drauge jų dvilypė semantika slepia ir pažadą, žadinantį keliautojui, kaip ir užkariautojui, nenumaldomą troškimą patekti vidun: pažadą viduje esančių gėrybių, prabangos, neragautų malonumų, apskritai kitonioskos, neregėtos tikrovės. Virš sienų išlindę siūruojantys palmių lapai šnabžda apie paslėptą sodą, kuriame išsipildo visos svajonės ir troškimai. *Ah, bear in mind this garden was enchanted!* – jį sergsti tas gelsvai rusvas slibinas, išsirangęs aplink miestą netaisyklingu žiedu, snūduriuojantis rugpjūčio vidurdienio saulėje ir alsuojantis nebylia grėsme bei galia.

Vis dėlto mūras tik iš pirmo žvilgsnio atrodo toks vientisas ir senovinis. Už sienos linkio matyti renesansinis popiežių Romos laikų bastionas, įterptas į kažkada veikiausiai apgriuvusią sienos tarpą, atpažįstamas iš pasviro, smailiais kampais išsilankščiusio mūro, paskui vėl peraugančio į stačią romėnišką sieną. O ir pačiame romėniškajame mūre įdėmiau išžiūrėjęs gali pamatyti visas įmanomas plytų formas ir klojinius: įstrižasis, žvejo tinklą primenantis *opus reticulatum*, ilgų plačių plytų *opus latericium*, *opus quadratum* iš stambių taštų akmenų, kiek toliau – plytų ir akmenų blokų sluoksniais sugulęs *opus listatum*. Gyvą sienų pamoką išorėje pratęsia Romos mūrų muziejus – *Museo delle Mura* – įsikūręs atrestauruotuose Šv. Sebastijono vartų bokštuose. Ten užsukęs trumpam pasislėpiau nuo vasaros dienovidžio saulės, užgulančios ir spaudžiančios prie žemės negailestingo karščio mase. Čia galėjau pažvelgti į Aureliano sienas iš jų pačių vidaus – dar viena perspektyva, kurios paprastai nematai ir kartais net neįtari esant. Ta monumentalė riba, skirianti miesto vidų nuo jo išorės, pati turi savo vidų: įmantrias, sudėtingas konstrukcijas, praėjimus, koridorius ir angas, kurie dekonstruoja įprastą sienos sampratą. Dažnai ją išivaizduojame kaip paprastą, monolitišką statinį; dabar pamatai ją kaip tuščiaavidurę erdvių raizgalynę.

V

Griežtas klasicistinis San Giovanni in Laterano bazilikos fasadas, – drauge ir pratęsiantis Romos barokinių fasadų poetiką, ir jai oponuojantis, – pasilieka už septyngubų Šv. Jono vartų, pro kuriuos nepaliaujamai plūsta automobilių srautai. Priešais Laterano baziliką driekiasi plynė, kur kone kiekvienąsyk eidamas užtikdavau minią, susibūrusią į megafonais plyšojantį mitingą; rankose laikomi plakatai, kaip taisyklė, kairuoliški arba antiglobalistiniai. Pro vartų angas iš toli matyti ir auksu žiūruojančios Scala Santa mozaikos; vienoje jų – imperatorius Konstantinas, iš Kristaus gaunantis *labarum*, purpurinę Kryžiaus vėliavą. Nuo vartų paė-

jus toliau į rytus, dideliu pusračiu netikėtai besisukančias mūras – į sieną inkorporuoto *Castrense* amfiteatro liekana – žymi *Sessorium* rūmų pėdsakus. Rūmuose, kadaise užėmusiuose pietrytinį miesto smaigalį, rezidavo Konstantino Didžiojo motina, imperatorienė Elena. Didžiausią rūmų salę ji transformavo į krikščionišką baziliką, kurioje patalpino dalį Šv. Kryžiaus relikvijų: Kryžiaus medžio fragmentus, vinis, erškėčių karūnos spyglius ir *titulus* – ant Kryžiaus prikaltą lentelę su įrašu trimis kalbomis: „Jėzus Nazarietis, žydų karalius“, – kuriuos pati Elena suieškojo Jeruzalėje. Skaitydamas Sokrato (ne Platono mokytojo, o IV a. Bažnyčios istoriko) pasakojimą, matai jaudinantį rimtumą, su kuriuo buvo rengiama ši viena pirmųjų archeologinių ekspedicijų, pasitelkiant visus to meto mokslinės verifikacijos metodus: tarp trijų atrastų kryžių tikrasis buvo atpažintas iš to, kad tik juo prilietus mirtinai sergančią ligonę toji kaipmat pasveiko.

Elenos įsteigta bažnyčia, Santa Croce in Gerusalemme, turbūt mažiausiai žinoma iš septynių didžiųjų Romos bazilikų. Kai pirmąsyk lankiausi Romoje, prie jos įsikūrę cistersai pardavinėjo įvairius vienuolių gamybos produktus. Nusipirkau iš jų *Elissir della Rosa d'Oro* – karstelinčiai saldus eliksyras buvo eteringo, subtilaus ir tauraus skonio žolelių užpildinė. Jo pavadinimas mane patraukė užuomina į Auksinę Rožę – papuošalą, kuri popiežiai tradiciškai šventina Gavėnios *Laetare* sekmdienio metu ir kuriuo pagerbia šventoves, o praeityje apdovanodavo ir karališko kraujo moteris katalikes. Vėliau mėginau to eliksyro sugrįžti, bet vieną kartą vienuolių krautuvėlė nedirbo, o paskui po kažkokio skandalo pats cistersų vienuolynas buvo uždarytas, ir man niekada nebepavyko Auksinės Rožės eliksyro surasti. Jis taip ir liko tik prisiminimuose – prarastas, nostalgiskas pirmąsyk atrandamos Romos skonis, kuri, prisiminęs tas dienas, iki dabar juntu ant liežuvio.

Vis dar *Sessorium* rūmų teritorijoje, toliausiai į rytus išsikišusiame Romos sienų iškyšulyje į miestą įsilieja *Aqua Claudia* – imperatoriaus Klaudijaus užbaigtas akvedukas, tiekęs vandenį iš dviejų už 69 kilometrų esančių šaltinių. Pasak Frontino, I a. po Kr. pabaigos *Curator aquarum*, Romos vandenų prievaizdo, jo vanduo buvęs antras pagal tyrumą ir skonį iš visų miestų aprūpinančių akvedukų. Frontinas pagrįstai didžiujasi Romos vandenų sistema, ir pabaigęs akvedukų aprašymą, sušunka: „Palygink tokią daugybę būtinų statinių, tiekiančių tokį kiekį vandens, su tingiomis piramidėmis ar betiksliais, tačiau šlovės išgarsintais graikų darbais!“ (*De aquaeductu* I, 16). Dabar vienas mūrinis akveduko ramstis prie žemės nukirstas ir atremtas į plieno konstrukciją, kad automobiliai tilptų pravažiuoti pro šį buvusios Romos šlovės liudytoją.

Netrukus už akveduko siena pasuka į šiaurės vakarus, ir miestas ūmai persimaino – gyventojų tautybėse

dominuoja Levantas ir Šiaurės Afrika, prasideda privalomos skaros moterims ir nukarę vyrų kelnės, lydimos baltų megztų pakaušio kepurėlių, pasikeičia parduotuvių užrašai; ore tvyro tyki, prislopinta įtampa. Palindus po geležinkeliu, kuris brutaliai įsiveržia į miestą už galingų Porta Maggiore travertino arkų, tas išpūdis dar sustiprėja: atsiduri, pažodžiui, *on the other side of the tracks*, blogojoje miesto dalyje kitapus geležinkelio. Balconuose džiūstantys skalbiniai neturi daug syk matytai itališkai scenai būdingo nerūpestingo jaukumo, gatvėje nulydintys žvilgsniai įtarūs, skurdas dvelkia iš uždarytų krautuvėlių sandariai nuleistomis apsauginėmis žaliuzėmis ir grafičiais tirštai nutupėtų namų sienų.

Miesto siena stūkso priešais, abejingai monotoniška ir aklina, tarsi miestas būtų atsukęs šitam rajonui nugarą. Tada labai aiškiai suvoki, kad siena, kažkada dalinusi miestą nuo „nebemiesto“ – kaip kad oda žymi kūno pabaigą ir kitos, kitapus manęs, mano išorėje esančios tikrovės pradžią – ir dabar tebebrėžia ribą miesto audinyje. Tiesa, gal ne tokią kardinalią, kaip kitados, – bet vis dėlto ribą tarp gerosios miesto dalies sienos viduje ir prastosios dalies išorėje, – ištremdama kitapus savęs tai, kas svetima, ko nenorima priimti ar pripažinti.

Galiausiai praėjus Šv. Lauryno (senovėje – Tiburtina, Tivolio) vartus, rajonas pradeda keistis, skurdo požymiai nemačia išnyksta, ir netrukus atsiremi į stačiakampį iškyšulį, išlindusį iš sienos kontūro – Pretorijų, *Castra Praetoria*. Pretorijonų gvardijos kareivines pastatydino jų vadas, visus bauginęs Tiberijaus ministras ir slaptosios policijos viršininkas Sejanas, kuris, kaip rašo Tacitas, „Tiberijų beregint įvairiomis pinklėmis taip apipainiojo, kad tas, būdamas neižvelgiamas kitiems, nuo jo vieno nesislaptė ir nesidangstė“ ir savo patarimais Tiberijui „daugelį stūmė į pražūtį“ (*An. IV, 1, 59*; vertė Dalia Dilytė). Pretorijonai, privilegijuota asmeninė imperatorių gvardija, nužudė ne vieną imperatorių – ir ne vieną pasodino į sostą. Pretorijonus panaikino tik Konstantinas, po Milvijaus mūšio išgriovęs jų

kareivines, išformavęs pajėgas ir išskirstęs juos pačius į kariuomenės dalinius po visą imperiją. Dabar tai – neišsiskiriantis mūro stačiakampis, kurio viduje įsikūrę kažkokios italų karinės įstaigos.

VI

„Liaudžiai reikia ginti įstatymą nelyginant miesto mūrą“, – rašė Herakleitas (fr. 44 DK); jam įstatymas, *nomos* yra neregima, neapčiuopiama tikrovė, vienijanti ir sergstinti piliečių bendriją – kaip sienos miestą. Gindami miesto mūrą, piliečiai gina regimą ir apčiuopiamą politinės bendrijos simbolį. Sienos atkarpoje, kuri kiek paėjus už Pretorijaus netrukus pradeda stačiai leistis link Flaminijaus vartų ir Tibro, iširėžę Romos žlugimo atminimai – kai miesto sienos nepavyko apginti.

Pro Porta Salaria, nebeišlikusius miesto vartus, 410 m. rugpjūčio 24 d. įsiveržė Alariko gotai – pirmąsyk po beveik aštuonių šimtų metų nenugalimoji Roma

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

buvo paimta ir nusiaubta. Amžinojo miesto žlugimo civilizacinis šokas ratilais pasklido po visą vėlyvosios Antikos pasaulį. Jeronimą ši žinia pasiekė Betliejuje; pratarmėje Ezekielio knygos komentarui jis rašys: „Blaškiausi tarp vilties ir nevilties ir kryžiauvau save dėl kitų žmonių nelaimių. Ryškiausias visų žemių šviesulys

buvo užgesintas, Romos imperijai buvo nukirsta galva, tikriau, visas pasaulis pražuvo viename mieste“ (I, 2–3). „Kas patikėtų, kad Roma, pastatyta nugalėjus visą pasaulį, žlugo, kad tautų motina tapo ir jų kapu?“ (III, 79).

Aurelijui Augustinui Romos žlugimas buvo lemiamas akstinas permąstyti šiaurinės politinės tvarkos

ostrogotų karalius Vitigis. Tašyk, po metus ir devynias dienas trukusios apgulties, Romą pavyko apginti nuo ženkliai gausesnio priešo Belisarijaus karinio talento dėka. Tuos laikus mena ir žemyn nuo Pincio kalvos besileidžianti sienos dalis, vadinama *Muro Torto* – „Kreivasis mūras“, anksčiau dar žinomas ir kaip

Murus Ruptus – „Irgriuvęs mūras“. Kai Belisarijus, laukdamas gotų antpuolio, stiprino Romos įtvirtinimus, romėnai paprieštaravo šios sienos dalies tvirtinimui: ji pašvęsta miesto globėjui šv. Petru, kuris pats ir pasirūpinsias jos saugumu. Po to mūras šioje vietoje ilgai buvo ant griuvimo ribos.

Paminklai aplink didingus renesansinius Porta Pia vartus, paskutinį Michelangelo projektą, ženkliu kitą epochinį Romos žlugimą. Šautuvu ir raga liu nešinas link vartų bėgantis *Bersagliere*, kiek toliau – pergalės angelas ant kariniais trofėjais papuoštos kolonos žymi vietą, kur generolo Raffaele Cadorna vadovaujami savojiečių šaulių, *Bersaglieri*, daliniai artilerijos ugnimi pralaužė miesto sieną (viename iš bokštų šalia

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

santykį su amžiniais Dievo planais. Iš šių minčių po šešiolikos metų gimė *Civitas Dei*, *Dievo miestas* (arba *Dievo valstybė*), veikalas, žmonijos istoriją apmąstęs kaip įtampą, netgi konfliktą tarp žemiškojo Žmogaus miesto, grįsto galia, užkariavimais, turtų siekimu, ir jam svetimos ar net priešingos dangiškojo Dievo miesto logikos. Augustinas nemanė, kad Romos žlugimas kaip nors pakeitė ar sulėtino Dievo karalystės raidą. Tokios tragedijos yra neatsiejama puolusio pasaulio dalis; tai, kas nutiko Romoje, buvo siaubinga – tačiau ne politinis krikščionijos dominavimas stato dangiškąjį miestą – jis yra dvasinė tikrovė, metafizinė karalystė, triumfuosianti laikų pabaigoje.

Tačiau veltui dairiausi lentelės, kuri paminėtų Alariko gotų įsiveržimą tarp Porta Salaria liekanų, kur barbarų būriai pralaužė Žmogaus miesto sieną.

Miesto sienos abipus Porta Salaria taip pat buvo pagrindinių mūsų vieta ir kitos gotų apgulties metu – po daugiau nei šimto metų, kai 537 m. Romą apsiautė

Porta Salaria tebematyti sienoje įstrigęs patrankos sviedinys). Čia 1870 m. rugsėjo 20 d. savojiečių daliniai įžengė į Romą, taip užbaigdami Italijos vienijimą ir padarydami galą žemiškajai popiežių galiai. Popiežiai dešimtmečiams užsitarė „Vatikano nelaisvėje“, Romos nobilitetas suskilo į savojiečių valdžią priėmusią *nobiltà bianca* ir į *nobiltà nera*, „juodąją diduomenę“, kurie savo rūmuose sostų sales gedulo ženklan išdrapiravo juodai ir popiežiams skirtą sostą nusuko į sieną, kad Savojos dinastijos Italijos karalius, jei kartais atvyktų, negalėtų į jį atsisėsti. *Felix culpa*, galėtume sakyti iš pusantrų šimtmečio perspektyvos: tas popiežių Romos žlugimas buvo akstinas Katalikų Bažnyčiai pamažu permąstyti savo misiją ir veikimo principus, atsiribojant nuo žemiškosios galios gundymų, Bažnyčią suvokiant pirmiausia kaip dvasinę tikrovę. Savojiečių pergalė paradoksaliai išpildė Augustino viziją.

Vis dėlto už paminklus aplink Porta Pia man miellesnis kitas, esantis Verano kapinėse už miesto sienų,

kurių prieš tuziną metų netyčia aptikome vaikštinėdami tenai su Aleksandru Šepkumi. Vėliavą laikantis šarvuotas riteris, ant vieno kelio priklaupęs prieš šv. Petrą, įteikiantį jam kalaviją: paminklas popiežiškiesiems zuavams, žuvusiems Mentanos mūšyje, kur šis daugiausiai savanorių pulkas atmušė Garibaldžio raudonmarškinius. *Zuavi Pontifici* – berberų genties vardas, davęs vardą XIX a. lengviesiems pėstininkams, keistai skambėjo su epitetu „popiežiškieji“. Pradėjome su Aliumi tyrinėti ant postamento išrašytus įvairiausių žuvusiųjų sąrašus, tarp šveicarų, prancūzų, bavarų ir anglų vardų ieškodami lietuviškų ar lenkiškų pavardžių – ir jų neradami.

VII

Nuo Flaminijaus vartų išėjus prie Tibro, sienos pėdsakų nebematyti – išilgai upės jų apskritai beveik nėra, nebent vienas koks užsilikęs bokštelis, įjauštas į vėlesnius pastatus. Tačiau leidžiantis pasroviui Lungotevere krantine, neužilgo išnyra neklystamai atpažįstamas Šv. Petro kupolo kontūras: iš pradžių nedidelis, tarsi tolima Alpių viršūnė – ir, kaip ir ji, nenuspėjamo mastelio, – paskui artėjant kupolas vis labiau auga, kol pradeda užimti didesnę dangaus dalį ir stūkso didingas, kaip kalnas, kas jis, tiesą sakant ir yra – kalnas, uola: *Tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam*, – skelbia užrašas kupolo viduje.

Paskutinis, ilgiausiai iš šios kelionės išliekantis įspūdis yra tyla, pagalvojau eidamas Angelo tiltu. Ne todėl, kad einant išilgai sienų nepasiektų aplinkiniai garsai ir triukšmas. Veikia tas kelias yra kažin kaip ištrauk-

tas iš pažįstamo miesto garsyno, įprastinių jo ritmų. Jis jungia skirtingas istorijas, bet pats pasilieka anapus jų, ir todėl visos tos kelionės atmintį persmelkia giluminės, pirmiau už garsus esančios tylos patirtis: tylos ir vienatvės.

Netrukus jauėjau išilgai Passetto di Borgo – apsaugoto koridoriaus sienos viršuje, kuriuo popiežius Klemenisas VII pabėgo į Angelo pilį nuo Imperatoriaus landsknechtų, įsiveržusių į Vatikaną 1527 m. Paskutiniai 42 likę gyvi šveicarų gvardiečiai pajėgė atmušti Imperatoriaus pajėgas, kad popiežius galėtų ištrūkti. Netrukus pasiekiau ir Šv. Petro aikštę – ar tai ir yra kulminacija, tas Siono kalnas, į kurių užkopęs piligrimas pasiekia išsiplodymą? Anaiptol. Šone palikęs Šv. Petro aikštės grožį ir šurmulį, aplenkęs turistų eilę, nekantriai mindžikuojančią išilgai sienos į Vatikano muziejus – ji pastovi, nors ją sudarantys individai ir keičiasi, kaip Tesėjo laivas ar Keatso lakštingala, – galiausiai už nugaros palikau ir Vatikaną. Šv. Petro kupolas vėl ėmė tolti ir trauktis.

Ši piligrimystė, kitaip nei Kompostela, Jeruzalė ar į Romą vedanti *Via Francigena*, neturi kulminacijos, galutinio ją užbaigiančio tikslo – kaip neturi ir natūralios pradžios. Miesto siena juosia Romą žiedu, ir jei kam tinka *Ouroboros* vaizdinys, tai būtent jai: bet kuris pabaigos taškas žymi naujo ciklo pradžią. Miesto sienos su jų vartais, bokštais, statiniais ir paminklais apjungia skirtingus Amžinojo miesto pasakojimus, epochas, istorijos epizodus į vieną visumą – kaip karoliukus milžiniško rožinio, nepertraukiamai kalbamo tūkstančius metų. ❧

KĄ ATMINIMO LENTOS PASAKOJA APIE ŽYDŲ ISTORIJĄ IR KULTŪRĄ?

Liveta Šikarskaitė

Paveldo įamžinimo būdų esama įvairių – objektų restauravimas/atstatymas, naujų pavadinimų aikštėms, skverams, gatvėms ir tiltams suteikimas arba keitimas, paminklų, atminimo lentų, kitokių ženklų statymas. Kiekvienas įamžinimo būdas konstruoja naratyvus, nebūtinai derančius tarpusavyje ir priklausomus nuo atminimo ženklų pastatymo vietos, iniciatorių, pasakotojų. Vienas ženklas gali būti iškeliamas į pirmąjį planą ir tapti didžiojo pasakojimo dalimi, o kitas – net netilpti į mažojo naratyvo rėmus ir likti nuošalyje, nesuprantamas daugumai visuomenės. Jeigu būtų įmanoma papasakoti, kaip jaučiasi kuris nors minėtų paveldo memorializacijos būdų, manau, kad atminimo lentos dažnu atveju jaustųsi užmirštos ir nereikšmingos. Memorialinės lentos nereikalauja daug erdvės, finansinių išteklių ar išskirtinių kūrybinių sprendimų. Kaip ir paminklai, gatvių, skverų, aikščių pavadinimai, tokios lentos atidengiamos, norint įamžinti istorines asmenybes ar objektus, įvykius, o kartu įprasminti ir savo esamos ar buvusios bendruomenės istoriškumą kaip teisėtumo ženklą būti Vilniaus mieste. Kaip teigia Rasa Antanavičiūtė, tyrinėjusi Vilniaus viešąsias erdves nuo XIX a. pabaigos iki stalinmečio pabaigos, į tokį įprasminimą orientavosi ir didžiojo, ir mažojo naratyvo pasakotojai. Pavyzdžiui, žydų bendruomenė, nors ir buvusi itin gausi mieste tam tikrais laikotarpiais, niekada politiškai nekontroliavo Vilniaus viešosios erdvės, tad savo pasakojimą vystė ne per apčiuopiamus įamžinimo ženklus, o per simbolinę reikšmę – suteikdama ją pačiam Vilniaus miestui (kaip Šiaurės Jeruzalei) ir kai kurioms miesto vietoms (YIVO institutui, senosioms žydų kapinėms Šnipiškėse)¹. Šiuo metu ribojimo etninėms ar kitokioms bendruomenėms reikštis ir įamžinti jos narius atminimo ženklais nėra, tačiau norint pastatyti ženklus viešojoje erdvėje, Vilniaus miesto savivaldybės taryba

vis dėlto turi juos patvirtinti. Politiškumo svoris sprendžiant atminimo klausimus išlieka nemažas.

Pagrindiniai lentų „skaitytojai“ ir „lankytojai“ – turistai ir/ar specialistai, studentai ar tiesiog smalsūs praeiviai, tačiau tikėtina, kad pastarieji atranda atminimo lentas kaip „atsitiktinumus“, nesiekdami pažinti Vilniaus žydų pasaulio kaip visumos. Viena tokių lentų nepastebimumo priešasčių galėtų būti nenuoseklus išdėstymas – ir fizine forma, ir turinio pateikimu. Tyrimo metu užfiksuotos 44 Vilniaus žydų paveldą ženklinančios lentos, kurias galima kategorizuoti į skirtingas: 1) objektams (bendruomenės institucijoms, maldos namams); 2) išskirtinėms asmenybėms; 3) Holokaustui atminti. Atminimo lentos formatas riboja ir galimą pateikti turinį, tad čia itin svarbus atrankos momentas: kas išryškinama ir kas nutylima.

Viena pirmųjų atminimo lentų Vilniuje – rusiška, išlikusi iki šių dienų – buvo skirta vietos žydų šeimoje gimusiam Markui Antokolskiui (Didžioji g. 25, namo tarpuvartėje). Memorialinė lenta atidengta 1906 m., spėjama, kad ją parūpino giminės, ne siekdami įamžinti skulptoriaus atminimą, o prisiteisti jo palikimą². XIX–XX a. pradžioje pirkliui Leibai Mejerovičiui Feigelsonui (Aušros vartų g. 3, namo tarpuvartėje) įrengtoje atminimo lentoje rusiškai rašoma, kad jis šiuos namus po mirties paliko Vilniaus žydų senelių prieglaudai, Talmud-Torai, labdaros valgyklai ir Mišmeres Choi-lim draugijai. Apie lentos sumanytojus informacija neišlikusi, bet jau ji pati yra paveldinė, kaip ir pirmoji, pragyvenusi ne vieną politinės valdžios kaitą. Tačiau jų tekstai yra nesuprantami neskaitantiems rusiškai, prieinamumą visuomenei mažina ir jų lokacija – pakabintos tarpuvartėse, tad tik žinantieji tiksliai gali jas surasti. Visos likusios dabar Vilniuje aptinkamos atminimo lentos, susijusios su vietos žydų bendruomenės paveldu, pakabintos jau po 1990 m.

Straipsnis parengtas įgyvendinant studentų vasaros tyrimų projektą „Žydų paveldo memorializacija per atminimo lenteles: Vilniaus atvejis“, finansuotą Lietuvos mokslo tarybos (Nr. P-SV-23-267; projekto vadovė dr. Akvilė Naudžiūnienė).

¹ Rasa Antanavičiūtė, *Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse*, Vilnius: Lepas, 2019, p. 27.

² „Markas Morduchas Antokolskis“, in: *Vilnijos vartai*, in: <https://www.vilnijosvartai.lt/personalijos/markas-morduchas-antokolskis/>, (2023-08-06).

Tuo pamatinių politinių permainų laiku, nuo 1988 m., visoms etninėms ir tautinėms bendrijoms ėmė klostytis laisvesnio kultūrinio ir religinio gyvenimo sąlygos. Ši procesą lydėjo įvairūs atminimo įamžinimo veiksmai, radosi viešosios erdvės ir muziejai, susiję su žydų istorija ir kultūra. Pirmieji žydų paveldo įamžinimo ženklai po Antrojo pasaulinio karo – paminklai, statyti dar sovietmečiu, masinių žudynių, kartu ir kapų vietose. Nepriklausomybės išvakarėse ir pradžioje paminklai ir atminimo ženklai taip pat daugiausia kilo žydų kapinėse, kaip antai Sudervės paminklas Geto aukoms (1989) ar mokytojams, žuvusiems Vilniaus gete (1992)³. Iš šių pavyzdžių gali susidaryti įspūdis, kad buvo tveriamas išnykusios žydų kultūros naratyvas. Tik po keletrių metų laipsniškai pereita į Vilniaus viešąsias erdves, kur ir šiuo metu kuriama daugiausia įamžinimo ženklų, susijusių ne tik su Holokausto atminimu. Vis dėlto pirmosios žydams pagerbti skirtos memorialinės lentos, atidengtos 1992 m., ir yra susijusios būtent su Holokausto atminimu: tuometinio Valstybinio žydų muziaus darbuotojo Genricho Agranovskio iniciatyva ant Gaono g. 5 ir Rūdninkų g. 18 namų sienų pakabintos

³ Zigmąs Vitkus, *Atminties miškas: Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*, Vilnius: Lapas, 2022, p. 267–268.

granitinės lentos su Vilniaus Didžiojo ir Mažojo getų planais ir informacija apie juos, taip pat lenta Rūdninkų g. 8 kieme, žyminti, kad čia veikė Judenratas, kuriame 1941 m. lapkričio 3 d. 1200 žydų buvo atrinkti sunaikinimui; lenta Lydos g. 3, skirta atminti 1941 m. rugsėjo 7 d. į šią gatvę suvarytiems ir vėliau Paneriuose sušaudytiems žydams; ant Subačiaus g. 47 namo pakabinta lenta, žyminti, kad 1898 m. Vilniuje Barono Hiršo lėšomis žydų varguomenei buvo pastatyti 2 gyvenamieji namai. 1941 m. vokiečių okupantai juos iškeldino, dalį nužudė Paneriuose, kitus kieme, o 1943 m., prieš pat likviduojant Vilniaus getą, buvo įsteigta HKP darbo stovykla. Lentos ant namų Rūdninkų ir Lydos gatvėse pakabintos tą pačią dieną, 1992 m. sausio 29 d., Vilniaus miesto savivaldybės lėšomis. Kaip ir getų lentos su planais, jos identiško dizaino, skiriasi tik tekstas.

Suprantama, kad daugiausia žydų istorijos įamžinimui skirtų memorialinių lentų aptiksime Senamiestyje – 30, tačiau jų galima rasti ir Naujamiestyje – 9, Šnipiškėse – 2, ir po vieną minėtose Sudervės kapinėse, Užupio senosiose žydų kapinėse ir Vilkpėdėje. Daugiausia lentų skirta asmenims – 28 iš užfiksuotųjų 44, o istorijos ir kultūros objektams (egzistuojantiems ir nebe) – 12–14. Keletą atminimo lentų galima priskirti daugiau nei vienai kategorijai, antai ant Šv. Ignato g. 1

Memorialinė lenta pirkliai Leibai Mejerovičiui Feigelsonui (Aušros vartų g. 3). 2023. Violetos Boskaitės nuotraukos

ir Benediktinių g. 4/1 kampe esančio pastato pakabintą lentą, žyminčią Vilniaus vyriausiosios rabinų tarybos namų vietą ir kartu įamžinančią sionizmo tėvo Teodoro Herzlio apsilankymą 1903 m. (inicijavo Pranas Morkus, dailininkas Vladas Kančiauskas).

Žydų paveldo memorializacijos pasakojimas, kuriamas per atminimo lentas, kito ir tebekinta. Nuo paminklų kapinėse ir su Holokaustu susijusių įvykių ženklavimo mieste pamažu pereita prie asmenybių minėjimo. Vis dažniau kalbama apie Pasaulio tautų teisuolių ir šito pripažinimo negavusių žydų gelbėtojų atminimo reikšmę, peržengiančią žydų bendruomenės ribas bei įgalinančią ir lietuvius bei lenkus vienijantį pasakojimą. Tai žymi atminimo lentos (Šv. Ignoto g. 5 vidiniame kieme trimis Pasaulio tautų teisuoliams, Čijunei Sugiharai, Onai Šimaitei – skulptorius Jonas Naruševičius, architektas Vytautas Zaranka) ir paminklinis akmuo, esantis

⁴ Dėl leidimo įrengti atminimo lentą Alfonsui Lipniūnui, Sprendimas Nr. 1-105, 2023-06-23, Vilniaus miesto savivaldybės taryba, in: <https://aktai.vilnius.lt/document/30395108>, (2023-08-17).

O. Šimaitei gatvėje, būsimam Pasaulio tautų teisuolių paminklui. Nors šis projektas užstrigęs jau penkerius metus, bet miesto erdvėje atsiranda kitų įamžinimo formų, kaip antai tipinė atminimo lenta Pasaulio tautų teisuolei Stefanijai Ladigienei ir turėsianti atsirasti kita – kunigui Alfonsui Lipniūnui, karo metais gelbėjusiam žydus ir padėjusiam badaujantiems⁴. Ankstesniojo Holokausto pasakojimo, perteikiančio įvykius per gedulo ir tragedijos prizmę, nužyminčio žydų bendruomenės partitės Katastrofos metu, ženklų mieste mažėja, atsiranda vis daugiau naujam, didžiajam lietuviškam pasakojimui priskirtinų lentų, kalbančių apie žydų gelbėjimą per Holokaustą.

Įprasta ir dažniausia lentų užrašų formuluotė: „Šiame name gyveno/kūrė/dirbo“, visų lentų užrašai – būtuojų laiku. Neišvengiama ir epitetu – žymiausias, didysis ir pan., siekiant įrodyti asmens ar objekto įamžinimo svarbą, tačiau taip sukuriant klišinį, niekuo be vardo ir gimimo bei mirties datų nesiskiriantį lentos tekstą. Mano nuomone, tai tik maža dalis, ką galima pasakyti apie įamžintą asmenį memorialinėje lentoje. Puikus

Maksui Vaynraychui ir YIVO institutui skirta atminimo lenta (J. Basanavičiaus g. 16). Kornelijos Garlaitės nuotrauka

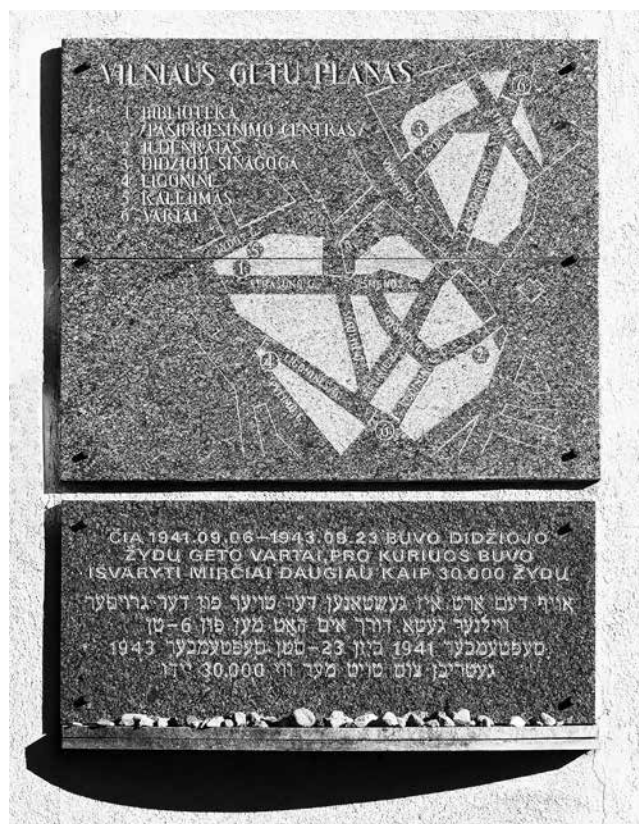
pavyzdys čia gali būti atminimo lenta Mošei Kulbakui: „Šiame name gyveno didis žydų poetas Mošė Kulbakas 1896–1937“ (dailininkas Gitenis Umbrasas). Pasirinktas šabloniškas atminimo turinys apie čia gyvenusį didį poetą, tačiau papildymas bi(bli)ografiniu koloritu, pavyzdžiui, kokia kalba jis kūrė, arba priminimas apie jo poemą *Vilnius* ir lokalizuotą kūrėją mieste, ir leistų prakalbinti vietos žydų istoriją. Žinoma, visos biografijos į atminimo lentą neįmanoma ir nereikia sudėti, bet kiek kitokia formuluotė ar papildomas „įdomus faktas“ pritrauktų daugiau lentų „skaitytojų“ ir leistų Vilniaus žydų istoriją atrasti tiems, kurie apie ją iki tol mažai žinojo. Turinio originalumu būtų galima išskirti lentą Abraomui Suckeveriui (J. Basanavičiaus g. 22 / Algirdo g. 2): „Šiame name vykusiuose menininkų susivienijimo Jung Vilne (1929–1939) vakaruose savo kūrybą deklamuodavo žymus žydų poetas Abraomas Suckeveris (1913–2010)“. Memorialinė lenta pažymi tiek Suckeverio atminimą, tiek *Jung Vilne*, tiek atkreipia dėmesį į gyvą kūrybos atlikimo veiksmą. Į akiratį pakliūva ir lentos, skirtos pasižymėjusiems žmonėms, kurie priskiriami ne vienai tautybei ar valstybei. Romaino Gary atminimo lentoje minima, kad jis – „prancūzų rašytojas ir diplomatas“, tekstas lietuvių ir prancūzų kalbomis, taip nepamirint jo žydiškos kilmės (skulptorius Vytautas Zaranka). Atkreipkime dėmesį ir į vienakalbes lentas, kurių trečdalis: tekstai jose tik lietuvių kalba, nors jos pasakoja ne vien lietuvišką, bet ir žydišką Vilniaus istoriją.

Kita kategorija – Holokausto įamžinimas, kurią galima atskirti ir geografiškai. Šios atminimo lentos išdėstytos buvusių Mažojo ir Didžiojo getų teritorijose ir tokių jų atidengimai ne vienerius metus vyko artėjant Holokausto atminimo dienoms – Vilniaus geto likvidavimo – rugsėjo 23 dienai, Tarptautinei Holokausto aukų atminimo – sausio 27 dienai. Visos šios lentos žymi datas, vietas ir įvykius, susijusius su Vilniaus getu, primena Holokaustą išgyvenusius žmones. Iš to matyti, kad Holokaustas yra „švenčiamas“, kuriant oficialų naratyvą, kuris formuojasi ne organiškai, o biurokratiškai – atsimenant tą dieną, kuri skirta atsiminti, ir eliminuojant prisiminimą bei apmaštumą iš kasdienybės lauko. Minint Vilniaus geto likvidavimo 70-metį, ant Žygimantų g. 6 esančio namo fasado buvo atidengta atminimo lenta žydų našlaičiais besirūpinusiam profesorui Josifui Rebelskiui (skulptorius Marijonas Šlektavičius). Ši lenta jau kiek kitokia, kadangi ji primena asmenį, veikusį ne karo, o pokario metais.

Žydų istorijos ir kultūros objektai memorialinėmis lentomis irgi pažymimi atmintinų dienų proga. Verta išskirti vieną ankstyviausių lentų Rūdinkų g. 8, kurioje rašoma: „Šiame pastate buvo geto taryba (Judenratas), kurio kieme 1941 m. lapkričio 3 d. buvo atrinkta sunaikinimui 1200 žydų“ (tekstas lietuvių ir jidiš kalbomis, atidengta 1992 m.). Iš pirmo žvilgsnio atrodo,

Memorialinė lenta Rūdinkų g. 8

Memorialinė lenta su Vilniaus Didžiojo ir Mažojo getų planais (Rūdinkų g. 18)

kad lenta pažymi Judenrato atminimą, tačiau iš tiesų ji skirta atminti žmonėms, kurie nukentėjo nuo kontroversiškai vertinamo Judenrato, turėjusio atrinkti žydus, kurie vėliau buvo sunaikinti. Negatyvus lentos turinio krūvis, uždėtas ant Judenrato veiklos, nepalieka vietos tolesnėms diskusijoms. Ši lenta taip pat yra vienas iš selektyvios informacijos pavyzdžių – daugybė senojo Vilniaus pastatų ir vietų turi persidengiančias istorijas, bet memorialinėse lentose pasirenkama tik viena. Taip ir čia: pasirenkama minėti tik Judenratą, nors prieš karą tame pačiame pastate veikė bendruomenei svarbi Vilniaus žydų realinė gimnazija. Galime išskirti ir atminimo lentą, skirtą Maksui Vaynraychui ir YIVO institutui (J. Basanavičiaus g. 16, atidengta 2004 m., skulptorius Mindaugas Šnipas). Tai ne vienintelė lenta ant to paties pastato, kita žymi pirmosios Vilniaus

lietuvių gimnazijos veiklos pradžią ir jos steigėjus (atidengta 2015 m.). Abi lentos pasakoja skirtingas istorijas, svarbias skirtingoms etninėms bendruomenėms. Taip paradoksaliai lentos prisideda prie atminties erozijos – priklausomai nuo atrinktos informacijos, kai kurie praeities elementai demonstruojami, o kiti – lieka nuosalyje⁵; greta koegzistuojantys pasakojimai apie tą patį dalyką vienas kitą ignoruoja ir taip niveliuoja, trina.

Atskiros dėmesio prašosi šiuolaikiniai bukletai, gidai po Vilnių ir juose minimos lankytinos atminimo lentos⁶. Tarp populiariausių lankytinų Vilniaus miesto vietų dažnai išskiriama ir Vilniaus Gaono Eljahu asmenybė – paminklas ir atminimo lenta Žydų g. 3; Cemachui Šabadui skirtas paminklas Rūdninkų aikštėje, tačiau

⁵ Agnes Eross, „Living Memorial and Frozen Monuments: The Role of Social Practice in Memorial Sites“, in: *Urban Development Issues*, 2017, t. 55, p. 20, in: http://real.mtak.hu/86853/1/UDI_vol55_02_Eross.pdf, (2023-08-17).

⁶ Jolanta Marcišauskytė-Jurašienė, *Vilniaus skulptūrų kelias: Kultūrinis gidas*, Vilnius: Modernaus meno centras, 2016; „Vilniaus mini gidas“, in: GoVilnius, 2023, in: https://www.govilnius.lt/api/files/642ed064785e311b6729e595/EN%20Vilnius%20Mini%20Guide_2023.pdf, (2023-08-06); *Pasižvalgymai po Vilnių: Miesto mikrorajonai*, sudarė Zita Tiukšienė, Nijolė Sisaitė, Vilnius: Vilniaus apskrities Adomo Mickevičiaus viešoji biblioteka, 2015, in: https://amb.lt/data/public/uploads/2017/01/pasizvalgymai_po_vil_2015_1.pdf, (2023-08-06); Tomas Venclova, *Vilnius: Vadovas po miesta*, Vilnius: R. Paknio

„užmirštama“ jam skirta atminimo lenta Kauno g. 7; tokia pati situacija ir su Romaino Gary memorialine lenta – paminklas „Pirmoji meilė“ ją nustelbia; pristatant žydų kvartalą, neretai išskiriamos Didžiojo ir Mažojo getų, egzistavusių nacių okupacijos metais, ribos ir lentose žymimi planai. Gausiau žydų paveldo memorializacijos vietų išskiriama vadovuose po žydiškąjį Vilnių⁷. Minimi vietinei žydų bendruomenei svarbūs paveldą žymintys objektai ir asmenybės bei keliaujama per žydų kultūros ir istorijos naratyvą, nekeliant integruotumo į bendrąjį miesto kontekstą klausimo.

Memorialines lentas inicijuoti gali bet kas – pati Vilniaus miesto savivaldybė, valstybinės įstaigos, užsienio šalių atstovybės, bendruomenės ar privatūs as-

leidykla, 2008; Audra Kairienė, *Vilnius: A City of Heritage and Tradition*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2001; Karolina Mickevičiūtė, *Vilnius: Vadovas po miestą*, Vilnius: Briedis, 2009; Laima Laučkaitė, *Septyniolika pasimatymų Vilniuje*, Vilnius: Alma littera, 2005.

⁷ *Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture*, edited by Genrich Agronovski, Irina Guzenberg, Vilnius: Vilniaus valstybinis Gaono žydų muziejus, 2008; Irina Guzenberg, *Vilnius: Žydų istorijos ir kultūros atmintinos vietos*, Vilnius: Pavilniai, 2013; Izraelis Lempertas, *Mūsų Vilne*, Vilnius: Lietuvos žydų bendruomenė, 2003; *Žydų palikimas Vilniuje*, in: GoVilnius, in: <https://www.govilnius.lt/api/files/5f71a2fbb0522b6d1b6d5b9f/EN%20Discover%20Jewish%20Heritage.pdf>, (2023-08-06).

Paminklas Vilniaus Gaonui Eljahui (Žydų g. 3)

Atminimo lenta Vilniaus Gaonui Eljahui (Žydų g. 3)

menys. Atminimo įforminimo procesą prižiūri savivaldybė, tvirtindama arba atmesdama prašymus įrengti atminimo lentas. Nuo pat Nepriklausomybės atgavimo pirmojo dešimtmečio veikė savivaldybės sudaryta Paminklų, memorialinių lentų, biustų statybos komisija⁸, kurios pavadinimas ir sudėtis kito. 2019 m. išplieskus aštrioms diskusijoms dėl Jono Noreikos-Generolo Vėtros atminimo lentos (Žygimantų g. 1), kuri irgi tapo paradoksaliai įtraukta į Lietuvos žydų istorijos naratyvo lauką, savivaldybė šios srities reglamentavimą iš administracinio lygmens perkėlė į politinį, taip suteikiant daugiau svorio pirmiems sprendimams dėl iki tol neegzistavusios atminimo ženklų įrengimo ir nuėmimo tvarkos. Buvo įkurta nauja, Istorinės atminties komisija, kurios sudėtis iš pradžių nepakito, bet, pasak miesto tarybos narės Kamilės Šeraitės, pasikeitė funkcijos ir komisijos svarba atminties kultūros ir įamžinimo procese⁹. Šios komisijos sprendimai ir siūlymai yra privalomi rengiant ir svarstant tarybos sprendimų projektus dėl atminimo lentų įrengimo ir kitais klausimais.

Pokyčių jau esama. 2020 m. savivaldybė patvirtino tipinių atminimo lentų įrengimą ir jų rekomendacijas lentų dizainui (dydžiui, formai, spalvoms, grafiniam vaizdui, medžiagiškumui), gamybos technologijai ir pagrindinių įrengimo vietos parinkimo principų pateikimui. Šiuo sprendimu priimta, kad atminimo lentos turėtų siūlyti vizualiai vientisą memorialinį pasakojimą, bet ar taip yra iš tikrųjų? Šiuo metu tokios tipinės atminimo lentos atidengtos pasaulio tautų teisuolėms Onai Šimaitei (Savičiaus g. 13) ir Stefanijai Ladigienei (Trakų g. 10), jos praeiviui – praktiškai nepastebimos. Tipinės atminimo lentos neišsprendžia nevientisumo problemos, jei senosios nėra pakeičiamos naujomis, o ir žvelgiant iš meninės pusės – lentos nei dizainu, nei medžiaga, nei forma neišsiskiria ir neatkreipia į save dėmesio. Kitas svarbus aspektas – fizinis lentų vienti-

Atminimo lenta Pasaulio tautų teisuolei Stefanijai Ladigienei (Trakų g. 10)

sumas nebūtinai kuria naratyvinį vientisumą. Komisija ar lentų iniciatoriai tekste vis tiek gali minėti tik jiems svarbius įvykius ir neplėtoti vientisio pasakojimo.

Apibendrinant galima pasakyti, kad iš užfiksuotų 44 atminimo lentų Vilniuje, skirtų žydų paveldo memorializacijai, daugiau nei pusė yra skirtos asmenybėms, kita nemaža dalis – Holokaustui, likusios kultūros ir istorijos objektams (egzistuojantiems ir jau nebe). Matoma tendencija atidengti lentas ar kitus atminimo ženklus per minėjimų dienas ir konferencijas – didelė dalis atidengtos prieš rugsėjo 23 d. Lentų tekstinis turinys pasirenkamas šabloniškas, „čia gyveno/dirbo“, retai kuri lenta išsiskiria kūrybiškumu. Dėl to yra sunku formuoti atskirą pasakojimą vien per lentas. Atminimo įamžinimas ir memorialinėmis lentomis, ir kitais atminties ženklais vyksta „iš apačios“ – bendruomenių, organizacijų ir paskirų asmenų iniciatyva, kas lemia dizaino, formos, medžiagiškumo įvairovę ir nevientisumą. Suvienodinto tipo atminimo lentų įrengimo nustatymas turėjo pradėti nuoseklų tiek žydų istorijos atminimo, tiek bendro įamžinimo procesą, tačiau ryškesnių pokyčių kol kas nematyti. ❏

⁸ Dėl visuomeninių komisijų sudarymo, Sprendimas Nr. 32, 1995-06-09 (1 redakcija), Vilniaus miesto Taryba, in: <https://aktai.vilnius.lt/document/21001442>, (2023-08-06).

⁹ Rūta Miškinytė, „Vilniaus miesto taryba pritarė Istorinės atminties

komisijos sukūrimui“, 2019-10-16, in: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/vilniaus-miesto-taryboje-del-istorines-atminties-komisija-56-1217994>, (2023-08-06).

NE(BE)PRI(SI)MINTI: KĄ DAROME SU SOVIETMEČIO DAIKTAIS?

Eglė Eidėnaitė

Rusijos agresija ir 2022 m. vasario 24 d. invazija į Ukrainą sukėlė didžiausią karinį konfliktą Europoje po Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Tebesitęsiantis karas ne tik neša materialinius nuostolius, bet ir sąlygoja mentalinius pokyčius tiek tarp kariaujančių visuomenių, tiek ir už tiesioginių karo ribų atsidūrusiose šalyse. Vienas pokytį ženklusių karo pradžios reiškinių Lietuvoje – atsinaujinusi diskusija dėl miestų viešose erdvėse likusių sovietinių paminklų¹. Nors apie sovietines skulptūras diskutuojama dar nuo nepriklausomybės priešaušrio, per visą posovietmečio laikotarpį kildavo ryškūs šių procesų suintensyvėjimo etapai, dažnai nulemti išorės veiksnių, ypač 2014 m. įvykusios Krymo okupacijos ir 2022 m. Rusijos–Ukrainos karo. Būtent geopolitinių lūžių fone diskusijos tampa aršiausios, galiausiai imamasi veiksnių – pagrindiniai apkalbų objektai-taikiniai nukeliami, demontuojami ar perkeliami. Tačiau priešprieša ir įtampa visuomenėje dažnu atveju išlieka – sprendimai neretai įgyvendinami kone paslapčia, naktimis, nepasiekus „sutarimo“, į kurio paieškas dažnai apeliuoja politikai, nors dar klausimas, ar toks sutarimas apskritai įmanomas. Išlikusi frustracija visuomenėje dažnai prasiveržia kilus naujoms depaminklizacijos bangoms.

Atsisakius vieno viešąjį gyvenimą trikdančio daikto², žvilgsnis dažniausiai nukrypsta link kito panašios pri-

gimties objekto. Taip, pavyzdžiui, nutiko, kai 2013 m. Vilniuje nukėlus Liudo Giros biustą imta kalbėti apie ant Žaliojo tilto buvusias sovietines skulptūras; nusprendus pašalinti jas – į Petro Cvirkos paminklą. Karo Ukrainoje kontekste, kai regimybės zonos viešojoje erdvėje nebetemdo joks vienatinis sovietinis paminklas, nuo pagrindinių miestų ir miestelių aikščių dėmesys nukreiptas į nuošaliau, dažniausiai kapinių teritorijose likusius sovietinius paminklus. Iš miesto į kapines ir nuo kalbėjimo prie veiksmo buvo pereita ir 2022 m. pavasarį: visuomenininko Andriaus Tapino įrašė socialiniuose tinkluose, nuo kurio prasidėjo diskusija viešajame lauke, teigta, kad dabar yra *apsivalymo metas*³ ir raginta Seimo valdančiosios koalicijos narius imtis iniciatyvos: iki gegužės 9-osios dienos, Rusijoje minint Antrojo pasaulinio karo pabaigą, nukelti sovietinius paminklus iš viešųjų erdvių.

Prasidėjus karui Lietuvos visuomenę užvaldžiusios emocijos ėmė viršų – viešai pasisakyti prieš naują apsisvalymo bangą nusprendė nedaugelis. Tarp oponavusių vieniems toks sprendimas pernelyg skubotas, kitų manymu, atvirksčiai – pavėluotas ir turėjęs būti atliktas dar pirmaisiais atkurtos nepriklausomybės metais, o likusių atmestas dėl nepagarbos mirusiesiems, kaip įvardijo Darius Kuolys – kovojimo su jų kaulais⁴, mat didžioji dalis sovietinių paminklų buvo likę ne miestų

¹ Diskusijų apie sovietinį palikimą po Rusijos invazijos į Ukrainą 2022 m. būta ne tik Lietuvoje. Pavyzdžiui, Latvijoje dar 1994 m. priimtas įstatymas nustatė, kad ji turinti palaikyti sovietinių memorialų ir kapų priežiūrą, tačiau 2022 m. gegužės 12 d. Latvijos parlamentas priėmė pataisą, sustabdžiusias įstatymo galiojimą iki kol Rusija nustos pažeidinėti tarptautinę teisę, kompensuos nusikaltimais padarytą žalą ir bus atkurtas Ukrainos teritorinis vientisumas. Sustabdytas įstatymas suteikė progą iš viešųjų erdvių pašalinti sovietinius paminklus. Rugsėjo 25 d. nuverstas didžiausias Baltijos šalyse 1979–1985 m. pastatytas monumentas sovietinės Latvijos ir Rygos išvaduotojams nuo vokiečių fašistų okupantų. Latvija tapo pirmąja iš Baltijos šalių, paskelbusia, kad iš viešųjų erdvių nukelti visi sovietiniai paminklai. Tuo pat metu panašios diskusijos vyko Estijoje ir kitose posovietinėse šalyse.

² Sąvoka vartojama sąmoningai, kiek atsiribojant nuo paminklų su-reikšminti ar net sudvasinti linkusių diskursų.

³ Užimantys poziciją, kad sovietinius paminklus iš viešųjų erdvių reikia pašalinti, neretai nukėlimo veiksmažodį suvokia kaip apsišvarinimą, apsisvalymą ir tokią retoriką taiko kalbėdami viešai. Remiantis šiuo suvo-

kimu, paminklų pašalinimas yra it nemalonų kvapą skleidžiančių miesto šiukšlių surinkimas ir išvežimas. 1975 m. Michelio Foucault knygoje *Disciplinuoti ir bausti* disciplinos visuomenei priešpastatoma švari bendruomenė, kurioje vietoj kontrolės taikoma atskirties politika, nužymint savą teritoriją; žr. Natalija Arlauskaitė, *Nuo žemi taika: Žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020, p. 43. Švari bendruomenė kuriama atsisakant sovietinio palikimo ir perkeliant jį į periferijoje 2001 m. įkurtą Grūto parką, taip vykdoma izoliacionistinė politika – aiškiai nubrėžiama riba, kur švaru, o kur ne, kur sovietinis kvapas gali skliti, o kur negali. Vilniaus savi-valdybės interneto svetainėje šalia švietimo, sveikatos, žalesnio miesto įgyvendinimo strategijos, infrastruktūrinių sprendinių ir kt. svarbių aspektų išskirta ir sovietinio palikimo tema skambiu pavadinimu-lozungu „Mažiau sovietinio kvapo mieste“. Čia valdžios pozicija sovietinio palikimo klausimu aiški: sovietiniai daiktai iš regimybės zonos šalinami tikslingai ir nuosekliai. „Mažiau sovietinio paveldo“, in: <https://www.ataskaita2022.vilnius.lt/maziau-sovietinio-kvapo-mieste/>.

⁴ Aurimas Perednis, Virginija Spurytė, „Dėl sovietinių paminklų kilusį

ar miestelių pagrindinėse aikštėse, o kapinių teritorijose. Diskusiją iš esmės pakeitė 2022 m. balandžio 19 d. kultūros ministro Simono Kairio pasirašytas įsakymas, panaikinęs sovietinių paminklų apsaugą kapinėse ir taip atvėręs kelią savivaldybėms imtis tiesioginių veiksmų. Pasinaudojusi šia galimybe, Vilniaus miesto savivaldybė, beje, tik gruodžio 9 d. iš Antakalnio kapinių pašalino didžiausią šalyje likusį sovietinį paminklą – šešias Raudonosios armijos kariams skirtas stelas. Iš viešųjų erdvių pašalinti sovietinio palikimo ženklus nusprendė ir kitų Lietuvos miestų, miestelių ir rajonų valdžios.

Visą šalį apėmusį sovietinių paminklų nukėlimo vaju karo akivaizdoje galima pavadinti trečiąja sovietinių paminklų griovimo banga. Pirmoji kilo atkūrus nepriklausomybę, nuverčiant svarbiausius sovietų valdžią šlovinusius paminklus. Diskusijų atžvilgiu ji nebuvo tokia ryški kaip antroji banga, kadangi viskas buvo pakankamai aišku – leninams ir černiachovskiams nepriklausomoje Lietuvoje vietos nėra. Antroji banga, prasidėjusi 2014 m., po Rusijos įvykdytos Krymo aneksijos, pasižymėjo tiek intensyviu, tiek ekstensyviu diskurtavimu ir baigėsi 2021 m., nukėlus Petro Cvirkos paminklą. Trečiasis etapas tebesitęsia, mat neapsiribojant teisinės apsaugos panaikinimu sovietinėse kapinėse, nuo 2023 m. gegužės 1 d. įsigaliojo įstatymas, kuriuo draudžiama propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas viešuosiuose objektuose. Kitaip tariant, kai iš akiračio dinga kasdien matyti sovietmečio objektai, jų imtasi ieškoti – kiekvienas gyventojas gali siūlyti nukelti vieną ar kitą viešą objektą, jeigu, jo supratimu, jis propaguoja totalitarines ar autoritarines idėjas. Kyla klausimas, ar tokiu atveju nesukuriamas teisinis kazusas ir galimybė *permaštyti* tarpukario Lietuvos, didesnę gyvavimo dalį buvusios autoritarine valstybe, atmintį ir atminties ženklus? Įstatyme autoritarinis režimas apibrėžtas kaip „politinio režimo forma, vieno asmens ar jam lojalios grupės asmenų valdžia, pagrįsta asmens kultu, konstitucinių teisių ir laisvių pažeidimais, nusikaltimų žmoniškumui ir (ar) karo nu-

sikaltimų vykdymu“⁵. Ne paraidžiui, bet kai kurias dalis Antano Smetonos Lietuva atitinka. Remiantis tokiu apibrėžimu, nuo abstraktaus klausimo galima prieiti prie realaus scenarijaus svarstymo – jei paminklo Smetonai idėja Vilniuje bus įgyvendinta, ar nebus nusižengta įstatymui? Ar nekils minčių vėliau permąstyti jau pastatyto paminklo tinkamumą?

Kadangi pastebimų sovietinių paminklų bent didžiosiuose Lietuvos miestuose nelikę, nūdienos dėmesio centre atsидuria gatvėvardžiai, atminimo ženklai ir lentelės. Vilniaus savivaldybė buvo viena pirmųjų, kuri dar prieš įsigaliojant vadinamajam desovietizacijos įstatymui pateikė siūlymą pervadinti Liudo Giron, Salomėjos Nėries ir Petro Cvirkos gatves. Kitaip tariant, grįžtama prie kalbų apie tuos pačius asmenis, dėl kurių diskutuojama jau daugiau nei dešimtmetį, tik įamžintus kitomis, ne paminklinėmis formomis. Tokių atminties politikos invariantiškumą galime pavadinti savotišku koncentrinu atminties ratu, kurio judėjimo trajektoriją apibrėžia vienas tikslas – sovietinio palikimo paminkline ir diskursyvine forma atsisakymas. Apskritai per tris nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius, vertinant sovietmečio daiktus viešosiose erdvėse, įvyko tranzicija nuo *matymo, bet nežiūrėjimo*⁶ prie *nematymo, bet žiūrėjimo*. Po pirmos sovietinių paminklų nukėlimo bangos pirmaisiais nepriklausomybės metais viešojoje erdvėje likę paminklai buvo regimi, bet visuomenė jiems neskyrė daug dėmesio, konkretūs sprendimai dėl jų nepriimti. Vėliau, kai iš viešųjų erdvių antros sovietinių skulptūrų nukėlimo bangos metu paminklai buvo pašalinti, jų ženkliai sumažėjo, bet žvilgsnis į juos trečios bangos akivaizdoje vis dar tebėra nukreiptas⁷. Pasipiktinimui iššaukti užtenka vien daiktą pavadinti sovietiniu. Pavyzdžiui, šių metų pavasarį Lietuvos Respublikos pasą atsiėmusi pilietė nustebo vienoje iš fotografijų išvydusi sovietinę stelą Kauno Vienybės aikštėje, nors pasas ir buvo atnaujintas 2018 m.⁸

Išplečiant *nematymo, bet žiūrėjimo* mintį, reikšminga akcentuoti dar vieną aspektą, kurio apraiškos pastebimos nuo nepriklausomybės atkūrimo ir tęsiasi iki

vaju pavadino gėdingu: pasislėpę už ukrainiečių nugarų kovojame su kaulais“, in: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/del-sovietiniu-paminklu-kilusi-vaju-pavadino-gedingu-pasislepe-uz-ukrainieciu-nugaru-kovojame-su-kaulais.d?id=89961469>, (2022-04-13).

⁵ „Lietuvos Respublikos draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymas“, 2022-12-13, Nr. XIV-1679, in: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b80056227d3211edbdcebd68a7a0df7e?jfwid=-rhnnontvw; TAR, 26371>.

⁶ Dailės istorikė Erika Grigoravičienė viename iš savo straipsnių mini efigiją – atvaizdą, kuris mirusių valdovų kulto XV–XVI a. Anglijoje ir Prancūzijoje laikotarpiu turėjo tapti pakaitalu mirusio valdovo fiziniam kūnui, tačiau išlaikyti jo reprezentatyvumą ir galią (tarsi toliau būti kontroliuojamam valdovo). Sovietiniame totalitariniame režime kontrolės funkciją perima socrealizmo doktrina, nes patys vaizdai-figūros produkuojami valdžios, tokiu būdu jie, anot autorės, užima poziciją matyti, o ne būti apžiūrėtiems; žr. Erika Grigoravičienė, „Hegemonija ir homo-

seksualumas, arba Kam atstovauja Žaliojo tilto skulptūros“, in: *Reprezentacijos iššūkiai*, Vilnius: AICA, 2005, p. 47–52. Taigi XX a. pabaigos Lietuvos įvykių kontekste prievartos režimą pakeitusi laisvė permainė ir žvilgsnį: totalitarinėje sistemoje žvilgsnio kontrolė priklausė pačioms skulptūroms, o posovietmečiu atkūrus valstybę ir laisvą demokratinę sistemą joje – visuomenėi.

⁷ Čia galima paminėti dažnai cituojamą Rasos Čepaitienės mintį, kad tikroji desovietizacija politiniu lygmeniu Lietuvoje neįvyko; žr. Rasa Čepaitienė, „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“, in: *Lituanistica*, 2007, t. 53, Nr. 4 (72), p. 36–50. Šią mintį patvirtina ir jau minėtas viešųjų objektų desovietizacijos įstatymas, kuris priimtas tik šįmet.

⁸ Jūratė Anilionytė, Jovita Gaižauskaitė, „Čia yra nesąmonė“ – kaunietė stebisi pase radusi sovietmečio ženklų, ministerija nuotrauką vadina klaida“, in: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1971832/cia-yra-nesamone-kauniete-stebisi-pase-radusi-sovietmecio-zenklu-ministerija-nuotrauka-vadina-klaida>, (2023-04-26).

šių dienų. Ištuštėjusios nuo sovietinių paminklų ir naujai kuriamos viešosios erdvės dalies diskusijoje dalyvaujančių norimos užpildyti naujais, dažniausiai nepriklausomybės, laisvės, valstybingumo idėjos tęstinumo simboliais. Realus tokio noro išpildymas – vietoj 1993 m. demontuoto Ivano Černiachovskio paminklo pastatytas Vinco Kudirkos. Naujai kuriamose viešose erdvėse valstybingumo simboliais tapo paminklas Gediminui 1996 m. ir Mindaugui 2003 m. Žaliojo tiltas, žinoma, nėra nei laisvės, nei valstybingumo tęstinumo simbolis – iki nukėlimo tokiam tapti trukdė sovietinės skulptūros, o po nukėlimo – tiltas, kuris irgi yra sovietinis daiktas. Visgi dalis veikiančiųjų šią vietą regėjo kaip tinkamą naujam valstybingumo simboliui: vos nukėlus skulptūras, pasigirdo raginimai, pavyzdžiui, ant Žaliojo tilto įamžinti keturis Vasario 16-osios Nepriklausomybės akto signatarus⁹ ar keturis pirmuosius Lietuvos prezidentus¹⁰. Taigi tuščią nukeltą Žaliojo tilto skulptūrų atminties vietą patriotiniais motyvais apsiginklavę asmenys suvokia kaip naują galimybę panaudoti nacionalinio naratyvo kūrimui. Į kontrargumentus, kad tokios erdvės yra ideologiškai suterštos, atsakymą iniciatoriai taip pat turėjo: „jokie ankstesni paminklai negali suteršti atminties vietos taip, kad joje nebegalėtų būti paminklų Lietuvos kūrėjams pagerbti“¹¹. Sukūrus naujus, reabilitavus senus ir nukėlus nereikalingiausius daiktus, viešosios erdvės perteikė vis aiškesnę posovietmečiu naujai kuriamą pasakojimą ir kartu sudarė sąlygas atrasti ne tik skirtumus, bet ir panašumus su steigtu praėjusio tarpsnio naratyvu. Nepaisant perteikiamų priešingų reikšmių, sovietmečiu ir posovietmečiu sukurtų paminklų monumentalinė forma išliko tokia pati. Taip yra palaikomas ambivalentiškas santykis – neapykanta monumentaliems sovietiniams ir adoracija monumentaliems lietuviškiems paminklams.

Neseną kalbėjimą apie sovietinių paminklų griovimą šiandien jau ima nustelbti diskusijos apie naujų statymą. Naujienu portaluose vien per šių metų pirmąją pusę keliasdešimtą kartą diskutuota dėl Lukiškių aikštės, Antano Smetonos, Justino Marcinkevičiaus įpaminklinimo. Akivaizdu, kad paminklų tema nepasensta, tačiau diskusijų pobūdis beveik nekinta, apkalbų objektai – taip pat. Analizuojant viešąjį nupaminklinimo diskursą, kartu verta atkreipti dėmesį į naujų

paminklų statymą, nes, regis, savivalda šiuos procesus suvokia kaip miesto viešųjų erdvių tvarkymo dalį. Pavyzdžiui, žiniasklaidoje suaktualėjus diskusijoms dėl Smetonos įpaminklinimo, tuo metu dar tik kandidatas į Vilniaus miesto merus Valdas Benkunskas teigė, kad išsivalius nuo sovietinių statybų, ateina laikas statyti paminklus patriotams, todėl jis pritaria paminklo Smetonai pastatymui¹² ir žadėjo imtis iniciatyvos įpaminklinant Joną Jablonskį, Lietuvos žydų gelbėtojus, Kazį Grinių bei Aleksandrą Stulginskį¹³. Būsimojo mero kalboje atsikartoja jau minėtas miesto apsisvalymo motyvas, po kurio seka kitas – miesto statymo veiksmas.

ŽALIOJO TILTO SKULPTŪRŲ ATVEJIS

Žaliojo tilto skulptūrų viešojoje erdvėje nebėra aštuoneirus metų. Šiuo požiūriu Vilniaus erdvė nenuginčijamai pasikeitė, tačiau situacija platesniame, diskusijų dėl atminties ir sovietinių paminklų kontekste, išlieka panaši.

Dienraščių ir portalų pirmuosiuose puslapiuose Žaliojo tilto skulptūrų tema atsidadė 2014 m. pradžioje, Rusijai aneksavus Krymą. 2015 m. liepos 20–21 d. skulptūras nukėlus, rodės, baigsis ir kalbos. Nors šiandien diskutuojama apie kitus sovietinio palikimo ženklus, Žaliojo tilto skulptūros viešajame diskurse figūruoja kaip prisiminimas ar tam tikras riboženklis. Šiandien tiltas ir skulptūros prisimenami dvejopai: vieni išskiria skulptūras kaip savarankišką objektą, kiti kalba apie be skulptūrų likusį tiltą kaip apie atminties vietą. Nauja dilema tapo šios tuščios vietos įprasminimas.

Šio straipsnio pavadinime yra išskirtos atminties ir užmaršties kategorijos, pastebimos analizuojant diskursą aplink Žaliojo tilto skulptūras – *priminti, prisiminti, nepriminti, neprisiminti, nebeprisiminti*. Kadangi skulptūros prisimenamos *post factum*, atveriamą galimybę tirti ne tik *priminimo* kategoriją, kai skulptūros kiekvienam žvelgiančiam į jas priminė vis ką kita, taip atskleidžiant posovietinės visuomenės daugiasluoksnią atmintį, bet ir *prisinimo*, t. y. laiką, kai nukeltos Žaliojo tilto skulptūros jau nebeįgalino prisiminimo, o pačios juo tapo. Ne sudabartintos praeities, o klausimus keliančios dabarties situacija skatina žvilgsnį nukreipti ne tik į *dabar* ir *čia* atsisakomus prisiminti sovietinio palikimo daiktus, t. y. vykdomą jų desovietizaciją nupaminkli-

⁹ „Ant Žaliojo tilto siūloma įamžinti Vasario 16-osios Deklaracijos autorius“, in: <https://www.propatria.lt/2015/07/ant-zaliojo-tilto-siuloma-iamzinti.html>, (2015-07-21).

¹⁰ „Tautininkai siūlo ant Žaliojo tilto pastatyti keturių pirmųjų Lietuvos prezidentų skulptūras“, in: <https://alkas.lt/2015/07/24/tautininkai-siulo-ant-zaliojo-tilto-pastatyti-keturiu-pirmuju-lietuvos-prezidentu-skulpturas/>, (2015-07-24).

¹¹ Vytautas Sinica, „Tik ne dar vieni balvonai“, in: https://www.xxiamzius.lt/numeriai/2015/08/14/aktu_01.html, (2015-08-14).

¹² Monika Bertašūtė-Čiužienė, „Ar Vilniuje atsiras paminklas

A. Smetonai bei A. Labašausko „Laisvės kalva“? Atsako A. Zuokas ir V. Benkunskas“, in: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/asmenybe/nuo-viesuju-skulpturu-iki-kulturos-finansavimo-ka-zada-kandidatai-i-merus-285-2022010>, (2023-03-14).

¹³ Aneta Kurowska, „Kandidatai į merus apie skulptūras ant Žaliojo tilto: atiduos spręsti vilniečiams, siūlo savo paminklų variantus“, in: <https://madeinvilnius.lt/naujienos/rinkimai-vilniuje/kandidatai-i-merus-apie-skulpturas-ant-zaliojo-tilto-atiduos-spresti-vilnieciams-siulo-savo-paminklu-variantus/>, (2023-03-02).

nant, bet prisiminti jau nuspręstus nebeprisiminti objektus. Žaliojo tilto skulptūros nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu išliko dvidešimt penkerius metus, bet buvo nuspręsta jas nukelti, pašalinti iš viešosios erdvės. Priešdėlis *ne-* čia nebėra diskutuojamas, jis jau nuspręstas, įvykęs.

Atsižvelgiant į nesena skulptūrų istoriją, galima teigti, kad atmintis apie jas daugeliui vilniečių išlikusi ir sietina su patyrimu. Gyvenusių sovietmečiu ir gimusių jau nepriklausomybės epochoje pri(si)minimai skiriasi – naujai užaugusi karta nebeturi gyvenimo sovietmečiu patirties, bet turi šeimos rate perduodamus pasakojimus ir vertinimus, su gaunama atmintimi yra perduodamas ir artimųjų patirčių krūvis¹⁴. Aleidos ir Jano Assmannų teorijoje kolektyvinė atmintis, dar kitaip žinoma kaip komunikacinė, yra dabar gyvenančių kartų atmintis, apimanti 80–100 metų laikotarpį¹⁵. Nuo skulptūrų sukūrimo iki dabar yra praėję 71-eri metai, todėl Žaliojo tilto skulptūrų atmintis vis dar dominuoja

rėtų įvykti maždaug po trijų dešimtmečių, atminties tyrinėtojai šiuo atveju, matyt, išskirs dominuojantį priminimo, bet nebe prisiminimo pradą.

Nuo 2015 m. vasaros Žaliojo tilto tapo prisiminimo apie čia buvusias skulptūras vieta, o tai toliau kurstė diskusijas – statyti ar nestatyti ką naują? Ar (ir kaip) atsižvelgti į šios atminties vietos istorinį kontekstą? Tokie klausimai tapo vėl aktualūs šią vasarą keletui naujienų portalų paskelbus, kad 2021 m. rugpjūčio pabaigoje ant Žaliojo tilto įrengta menininko Audriaus Ambraso instaliacija *Žaliojo tilto ženklai* bus nukelta, tai ir buvo padaryta 2023 m. rugpjūčio 4 d. Vilniaus meras Benkunskas, reaguodamas į mieste vykstančius pokyčius, kalbėjo, kad diskusija bus pradėdama nuo klausimo, ar reikia kažką statyti, jeigu taip – tik tada ir bus svarstoma ką¹⁶. Anot jo, tai, kad sovietmečiu ant tilto buvo pastatytos skulptūros, dar nereiškia, kad kažkas privalo būti pastatyta ir posovietmečiu. Aki-vaizdu, kad būtent sovietinių skulptūrų atmintis vis

Liudas Parulskis. Kačių skulptūros ant Žaliojo tilto. 2022. Skaitmeninė fotomanipuliacija. Autoriaus nuosavybė

kaip prisiminimas, bet ne priminimas. Komunikacinei atminčiai traukiantis, iš prisiminimų įvairovės lieka priminimai, iš atminties lauko pereinama į istorijos. Peržengus ir komunikacinės atminties ribą, kas tu-

dar dominuoja Žaliojo tilto atminties vietoje – jokie kiti meno kūriniai, pastatyti po skulptūrų nukėlimo, jai neprilygsta. Iš mero pasisakymų pasidaro aišku, kad rinkiminio laikotarpio entuziazmas viešąsias erdves

¹⁴ Irena Šutinienė, „Komunikacinė atmintis Lietuvos didžiuosiuose miestuose“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, sudarytojas Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 383–486.

¹⁵ Irena Šutinienė, „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, in: *Lietuvos etnologija*, 2008, Nr. 8 (17), p. 31–55.

¹⁶ „18 tūkst. eurų kainavusių skulptūrų neliks: kaip pasikeis Žaliojo tiltas?“, in: <https://lnk.lt/straipsniai/206874>, (2023-07-27).

užpildyti paminklais prigeso, laikomasi nuomonės, kad kol visuomenė pati nesusitars, nevyks joks veiksmas¹⁷. Kadangi Benkunsko kalboje nelieka nei diskusijų, sekusių po sovietinių skulptūrų nukėlimo, nei meno kūrinų, atsiradusių ant tilto po senųjų skulptūrų nukėlimo – grįžtama į pradžių pradžią, ruošiamasi kurti dialogą, o ne jį tęsti.

Šiame kontekste išryškėja Žaliojo tilto kaip atminties vietos problematiškumas: neradus ilgalaikio sprendimo, kaip tiltas turėtų atrodyti, ir galiausiai pasirinkus trumpalaikius meninius sprendimus, vis grįžtama prie kalbėjimo(si), o per jį – neišvengiamai ir prie sovietinių Žaliojo tilto skulptūrų pri(si)minimo. Naivūs bylojimai, kad diskusijos šįkart ištis bus baigtinės ir prie kažko prives, manding, vyksta iš inercijos, t. y. beveik per dešimtmetį susiformavusio įpročio Žaliojo tilto atminties vietą suvokti kaip didelės svarbos visuomenei temą. Politinei valdžiai neva priėmus bet kokį sprendimą, visuomenė sukils – plūs reikšti savo nuomonę, nusivylimą prastais sumanymais ar neblogų idėjų blogomis realizacijomis, kaip dažniausiai įvyksta.

Taip išryškėja atotrūkis nuo įsivaizdavimo, kokia yra tikrovė ir realiosios padėties – žiniasklaida, tiesa, ne masiškai, bet vis dar formuoja įvaizdį, kad Žaliojo tiltas kaip atminties vieta yra svarbi. Antai viena žiniasklaidos priemonių, skelbusių žinią apie Ambraso instaliacijos nukėlimą, akcentavo, kad keturiuose tilto galuose įtvirtintos metalinės kiauravidurės kubo figūros neva piktino miesto gyventojus ir daugeliui nepatiko¹⁸. Nepasitenkinimas akcentuotas ir kalbant apie 2019 m. ant Žaliojo tilto įrengtą laikiną fotografo Sauliaus Paukščio meninę instaliaciją *Megarealybės gerumo aktyvatorius*, kurią dailės kritikė Eglė Mikalajūnė įkontekstinio senųjų tilto skulptūrų atminties fone akcentuodama, kad ji primenanti Žaliojo tilto skulptūras tuo, jog turinys ir forma nulemtos ne menininko, o užsakovo¹⁹ (kūrinių nugalėtojai išrinkti savivaldybės paskelbto konkurso metu). Tais pačiais metais Paukščio instaliaciją pakeitė kitas laikinas Donato Norušio kūrinys *Šeima*. Žiniasklaidai pabandžius apklausti vilniečius, vienas apklaustųjų teigė, kad instaliacija tinkamesnė Mindaugo tiltui, o Žaliajam tiltui deramesni istoriniai, su praeitimi susiję objektai²⁰. Tokį vertinimą galima sieti su tuo, kad Mindaugo tiltas ne tik naujesnis objektas, bet ir tuo, kad Lietuvos karalius yra itin svarbi posovie-

tinio nacionalinio pasakojimo dalis (plg. Liepos 6-oji), todėl, nepaisant istorinio laiko nuotolių, šiandienos žmogui jis nėra toks susenęs, kultūriškai tolimas kaip Žaliojo tiltas.

Kaip sovietmečiu Černiachovskio tiltas vedė prie Černiachovskio paminklo, taip Nepriklausomoje Lietuvoje Mindaugo tiltas veda prie Mindaugo paminklo. Akivaizdu, kad tai yra sąmoningas bendrų jungčių steigimas viešojoje erdvėje, siekiant sukurti homogenišką pasakojimą. Tačiau tai, kad kiekviename laikotarpyje yra kuriamas savas didysis pasakojimas, dar nereiškia naujos jo konstravimo logikos. Minėti meniniai sprendimai ant Žaliojo tilto sukurti laikinai, ir panašu, netrukus bus užmiršti arba jau tokiais tapo. Nors projektai nebuvo skirti praeities ir dabarties dialogo su buvusiomis sovietinėmis skulptūromis paieškoms, jų recepcijoje atmintis apie Žaliojo tilto skulptūras vis sugrįždavo. Tiesioginiu priminimo pavyzdžiu galima interpretuoti dvejiems metams pastatytą meninę Ambraso instaliaciją, kuri vienintelė ieškojo kažkokio santykio su tilto praeitimi. Geležiniai konstruktai irėmimo ne tuščią erdvę, o čia stovėjusias sovietines skulptūras, tiksliau – jų prisiminimą. Pirminė 2014 m. Ambraso meninio projekto mintis ir buvo geležinių rėmų konstrukcijoje pačias sovietines skulptūras palikti. Tai, kad temos aktualizavimas šiandien kiek dirbtinas, rodo ir tai, jog daugelyje (ypač prastesnių) žiniasklaidos priemonių kalbant apie Ambraso projektą daugiau akcentuota ne jo idėja ar pats tiltas, o kūrinio kaina.

2021 m., praėjus šešeriems metams nuo Žaliojo tilto skulptūrų nukėlimo, LRT radijo laidoje *Kultūros savaitė* rašytoja Paulina Pukytė kėlė klausimus apie Žaliojo tilto skulptūrų atmintį: ar čia bus amžinas problemos priminimas, ar, atvirkščiai, jos atsikratymas?²¹ Atsakant galima būtų teigti, kad, ko gero, ir priminimas, ir atsikratymas: nelikus sovietinių Žaliojo tilto skulptūrų, jas primena naujai radęsi daiktai, bet, augant jų skaičiui, sovietinių skulptūrų atmintis nyksta. Atminties vietos krūvis ir reikšmė laikui bėgant mažta, nors kiekvieną naują ar reabilituotą seną idėją ir toliau lydi reakcijos. Pavyzdžiui, 2014 m. Ernesto ir Liudo Parulskių ironiškas pasiūlymas tilto galuose užkelti kačių skulptūras, buvo 2022 m. prisimintas Giedrės Jankevičiūtės socialiniuose tinkluose, pasidalinus nuotrauka-fotomanipuliacija, sulaukusia komentarų ir

¹⁷ Tokios nuostatos laikomasi svarstant ne tik Žaliojo tilto, bet ir Smetonos bei Marcinkevičiaus įpaminklinimą; žr. Irtautė Gutauskaitė, „V. Benkunskas įvertino diskusijas dėl J. Marcinkevičiaus paminklo: visuomenė turi sutarti“, in: https://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/kitos_lietuvas_zinios/vbenkunskas-ivertino-diskusijas-del-jmarcinkeviciaus-paminklo-visuomene-turi-sutarti-tada-seks-igyvendinimas/, (2023-07-25).

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Eglė Mikalajūnė, „Kūriniai centrinėse Vilniaus viešosiose erdvėse kaip kolektyvinės pašonės proveržio taškai“, in: <https://artnews.lt/>

kūriniai-centrinėse-vilniaus-viesosiose-erdvėse-kaip-kolektyvines-pasamones-proverzio-taskai-51988, (2019-04-11).

²⁰ „Juozas Statkevičius sudirbo ant Žaliojo tilto iškilusią meno instaliaciją: „Susirinkite savo šiukšles“, in: <https://www.15min.lt/zmones/naujiena/lietuva/juozas-statkevicius-sudirbo-ant-zaliojo-tilto-iskilusiameno-instaliacija-susirinkite-savo-siukšles-1050-1201096>, (2019-09-11).

²¹ „Paulina Pukytė: Čia grybas ar ne grybas?“, in: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1405030/paulina-pukyte-cia-grybas-ar-ne-grybas>, (2021-05-08).

naujienų portalų dėmesio²². Vis dėlto jeigu nukėlus sovietines skulptūras iš tikrųjų buvo bandyta diskutuoti apie tai, kaip turėtų būti įamžinta likusi tuščia erdvė, atsižvelgiant į čia buvusių skulptūrų kontekstą, tai jau po to sekę autonomiškai meno kūriniai papildė tą vietą naujomis atmintimis, taip vis labiau išstumdami sovietinių Žaliojo tilto skulptūrų atmintį. Ši atmintis nyksta atminties vietoje keičiantis meno kūriniais ir paprasčiausiai didėjant laiko distancijai, kai jų nebėra viešojoje erdvėje, todėl Žaliojo tilto skulptūros ir mūsų atmintyje tampa galbūt nebe tikrinu, o bendrinu daiktavardžiu.

Daiktams traukiantis iš viešųjų erdvių, atmintis užleidžia vietą užmarščiui, dabartis – istorijai. Posovietmečiu kilusias sovietinių paminklų šalinimo iš viešųjų erdvių bangas vienija noras iš atminties lauko paminklus su jų reikšmėmis perkelti į istorijos: institucionalizuota, įmuziejinta erdvė priklauso praeičiai, o ne atminčiai, istorijai, o ne dabarčiai – todėl mes daugiau kalbame apie atminčių, o ne praeičių karus. Įmuziejintoje aplinkoje praeitis (dažniausiai) nebeprovokuoja, joje veikiantieji – nebeveikia, nustoja veikusi ir propaganda, jos veikimo būdas tik reprezentuojamas, taip vėlgi iš dabarties lauko pereinama į istorijos. Muziejų lankytojai nesipiktina ir neįsižeidžia, kad vienas ar kitas daiktas primindamas iššaukia neigiamą reakciją, priešingai nei tą patį daiktą išvydus miesto erdvėje. Nepriminimas viešojoje, miesto gyventojams laisvai prieinamoje erdvėje gali reikšti priminimą kitoje, tam specialiai skirtoje. Būtent todėl dalis pasisakiusių už Žaliojo tilto skulptūrų nukėlimą kalbėjo apie jų istorinę vertę – jos turinčios priklausyti ne miestui, o muziejams, kurių funkcija yra priminti ir parodyti praeitį tokią, kokia buvo.

Lietuvos atveju nenorimi pri(s)i minti daiktai iš sovietmečio dažniausiai perkeliama į 2001 m. įsteigtą Grūto

parko muziejų po atviru dangumi – parko įkūrėjas Viliumas Malinauskas kalbėjo, kad mielai priglaustų sovietines Žaliojo tilto skulptūras ir, jeigu prireiktų, joms ir tiltą pastatyti, ir upę iškastų²³. Periferijoje įkurtas sovietinių stovylų parkas dalies veikiančiųjų buvo suvoktas kaip grėsmė didžiajam nacionaliniam pasakojimui. 2010 m. patriotiškai nusiteikę ukmergiškiai Smetonos gimtinėje siekė įkurti patriotų parką, kuriame būtų pastatytos statulos, atitinkančios didįjį nacionalinį pasakojimą – paminklai 1863 m. sukilėlių vadams, knygnešiams, laisvės, blaivybės nešėjams, dviejų šalies okupacijų tremtiniais, partizanų vadams ir pan.²⁴ Ši idėja nesulaukė nei didesnio populiarumo, nei nuostabos, bet yra svarbi mintimi, jog greta netiesos režimo būtinai turi atsirasti ir tiesos režimas, taip baiminantis sovietinių skulptūrų skleidžiamos ideologijos.

Apskritai nesaugumas ir baimė yra posovietmečio dominantės – dažnai jų, o ne sąmoningo apsisprendimo būdu imamasi konkrečių veiksmų. Institucijos pasakojimas apie įmuziejintą daiktą nustelbia miesto erdvėje esančio paminklo pasakojimą, kuris priklauso nuo į jį žiūrinčiojo. Tai nereiškia, kad įmuziejintas pasakojimas būtinai turi būti įtaigus. Grūto parko lauko ekspozicijoje esančioms skulptūroms pasakojimą palaiko tik faktas, kad tos skulptūros yra bendroje erdvėje, po kurią vaikstant klausomasi sovietinio grojaraščio. Šiandien Žaliojo tilto skulptūrų fizinė nebeprisiminimo erdvė nėra lokalizuota. Nors 2021 m. Lietuvos nacionalinis muziejus iš savivaldybės perėmė jų saugojimą, visuomenei jos nėra prieinamos. Pagrindinė to priežastis sutampa ir su vienu iš nukėlimo pretekstų, t. y. poreikis jas restauruoti. Bet ar verta restauruoti (o tiksliau – kaip pagrįsti restauravimo projekto finansavimą) įmuziejintas stovyklas? Gal geriau tiesiog jų nebeprisiminti? ❧

²² „Katės ant Žaliojo tilto? Menininkų pasiūlymas sulaukia vis didesnio susidomėjimo“, in: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1828540/kates-ant-zaliojo-tilto-menininku-pasiulymas-sulaukia-vis-didesnio-susidomejimo>, (2022-11-24).

²³ Artūras Jančys, „Po griaunamomis Žaliojo tilto skulptūromis – emocijų bomba“, in: <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktuali->

[jos/2015/07/18/news/po-griaunamomis-zaliojo-tilto-skulpturomis-emociju-bomba-2950757](https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/aktuali-jos/2015/07/18/news/po-griaunamomis-zaliojo-tilto-skulpturomis-emociju-bomba-2950757), (2015-07-18).

²⁴ „Atsvara Grūtui – patriotinis parkas A. Smetonos tėviškėje?“, in: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/atsvara-grutui-patriotinis-parkas-asmetonos-teviskeje.d?id=39050137>, (2010-11-27).

AR JUOZAS TUMAS-VAIŽGANTAS RAŠĖ DIENORAŠTĮ?

Jurgita Žana Raškevičiūtė

Tai, sėniai, prašom savo atminimus ir autobiografijas surašyti, ne sėniai – archyvus išnagrinėti.

Juozas Tumas, „Kaip „Mūsų senovė“ dygo“ (1921)

Juozas Tumas-Vaižgantas (1869–1933) – rašytojas, kurį galima vadinti vienu iš daugiausiai tyrėjų dėmesio sulaukusių lietuvių literatūros klasikų. Pirmosios monografijos apie jo kūrybą pasirodė iškart po mirties – tai platus biografija ir kūrybą apimantis Aleksandro Merklio tyrimas *Juozas Tumas-Vaižgantas* (1934), pradėtas dar autoriui gyvam esant, ir Juozo Ambrazevičiaus studija, sutelkta į literatūrinius Tumo tekstus, poetikos dalykus, *Vaižgantas: Apmatai kūrybos studijai* (1936). Šiuo metu plačios Tumo veiklos barai yra sulaukę skirtingų sričių specialistų dėmesio (atskirai tirama grožinė kūryba, publicistika, kunigo veikla ir laikyvena, literatūros mokslas), tačiau turbūt nesuklysiu sakydama, kad pastaruosius porą dešimtmečių itin daug dėmesio sulaukia epistolinis šio autoriaus palikimas, tiek publikavimo, tiek tyrimų požiūriu¹. Turbūt čia yra vieta ir laikas pasakyti, kad šio teksto autorė taip pat priklauso Tumo epistolikos rengėjų ir tyrėjų gretoms. Ir būtent dirbant su Tumo laiškais, buvo įdomu aptikti tyrimus, kurie epistolinį šio autoriaus diskursą (tokį, koks yra suformuotas skirtingų leidinių rengėjų) interpretuoja ieškodami kitų egodokumentinių žanrų bruožų: autobiografijos² ar netgi dienoraščio³. Ėmė kirbėti klausimas: o kur yra ir ar yra Tumo autobiografija, dienoraštis? Nors Aldona Vaitiekūnienė monografijoje *Vaižgantas* (1982) minėjo Tumo dienoraštį, tačiau jį, kaip ir visus kitus dokumentus, pasitelkė tik kaip infor-

macijos šaltinį, bet netyrė žanriniu požiūriu. Taigi išei-
na, kad Tumas vis dar yra klasikas be dienoraščio, nors užsiminta, kad tokį rašė. Kodėl Tumo dienoraštis iki šiol nėra tapęs tyrimų objektu, kai šio autoriaus epistolika sulaukia tokio plataus dėmesio? Pradėjus versti archyvinės bylas, pavyko aptikti tris rankraščius, kurie leistų papasakoti Tumo dienoraščio rašymo istoriją.

Juozas Tumas-Vaižgantas davė pradžią sistemingam lietuvių literatūros ir kultūros archyvo kaupimui kaip Rašliavos muziejaus (1923) įkūrėjas. Pradėjęs dirbti Lietuvos universitete (1922), kur dėstė lietuvių spaudos draudimo laikotarpio literatūrą, jis kryptingai ėmė kaupti literatūros istorijos medžiagą savo paskaitoms ir po metų įkurtam Rašliavos muziejui⁴. Tumas ėmė savojo laiko kultūros veikėju, bendražygiu, kartu ir savo paties gyvenimus versti literatūros istorija. Matome sutankėjusį literatūros istorijos procesą: XX a. trečiame dešimtmetyje Tumas rinko medžiagą iš dar gyvų lietuvių spaudos draudimo laikotarpiu veikusių asmenų ir rašė kultūros, literatūros istoriją, kaip šio pasakojimo dalį aprašydamas ir save. Kaupiamą archyvą jis suprato ne kaip neutralią medžiagos talpyklą, užtikrinančią kultūros steigtį ir saugą, bet ir kaip galios poziciją, leidžiančią formuoti kultūros atmintį. 1922 m. laiške kunigui Povilui Korzonui, kuriuo atsakė į kaltinimus dėl netinkamo pamokslo, pasakoto Kauno Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų (Vytauto Didžiojo) bažnyčioje turinio, Tumas rašė: „Šio [laiško, – J. Ž. R.] kopiją padedu į „Mūsų senovės“ archyvą, palikdamas tamstai denuncianto ir šmeižiko vardą“⁵. Įprastai savo laiškų nuorašų Tumas nedarė, jo korespondencijai būdinga prie-

¹ Vien epistolikai skirta visa Aistės Kučinskienės monografija *Kultūrišku keliu: Juozo Tumo-Vaižganto laišakai* (2020).

² Viena iš produktyviausių šiuolaikinių Tumo kūrybinio palikimo tyrėjų Gitana Vanagaitė pirmąjį Tumo laiškų dukterėčių Bronės Mėginaitės-Klimienės ir Barboros Mėginaitės-Lesauskienės šeimoms leidimą (leidime publikuoti tik Tumo laišakai) interpretuoja kaip galimą autobiografiją: Gitana Vanagaitė, „Vaižganto „Laiškai Klimams“: tarp laiškų ir autobiografijos“, in: *Gimtas žodis*, 2008, Nr. 4, p. 9–14; Nr. 5, p. 7–12; Gitana Vanagaitė, „Vaižganto *Laiškai Klimams*: laiškas kaip autobiografija“, in: *Acta litteraria comparativa*, 2014–2015, Nr. 7: *Laiškas literatūroje ir kultūroje*, sudarytoja Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašlionienė, p. 172–183.

³ Giedrė Rutkauskaitė, *Vaižganto „Laiškai Klimams“: laišakai, dienoraštis ar autobiografija?*, Magistro darbas, Vilniaus pedagoginis universitetas, Lituanistikos fakultetas, Lietuvių literatūros katedra, Vilnius, 2007.

⁴ 1924–1925 m. išleido literatūros paskaitų seriją *Lietuvių literatūros paskaitos* (11 knygų). Svarbu pasakyti, kad kultūros ir literatūros istorijos medžiagą Tumas kaupė nuo savo kultūrinio darbo pradžios, čia kalbu apie naują etapą, susijusį su dokumentų sisteminimu ir nauju medžiagos rinkimo etapu visiškai pasikeitus sociokultūrinėms aplinkybėms.

⁵ Juozo Tumo-Vaižganto laiškas Povilui Korzonui, [Kaunas], 192[2]-12-11, in: Vaižgantas, *Raštai*, t. 25: *Laiškai įvairiems adresatams ir ištaigoms*, sudarė ir parengė Jurgita Žana Raškevičiūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2022, p. 364.

kasdienės šnekos, dialogo situacijos priartinanti kalba, net ir bažnytinei vyresnybei rašyti laišškai savo braižu ar stiliumi neišsiskiria iš epistolikos visumos (išskyrus kreipinius ir parašus), tačiau siekdamas ištesėti savo pažadą kunigui Korzonui, laišką jis išties perrašė ir būtent ši, o ne adresatui išsiųsta versija, pasiekė mūsų dienas ir išpildė Tumo pažadą. Tai, kad Tumas suvokė, jog ne tik beletristika ir publicistika išliks kultūros istorijoje, bet norėjo palikti ir kultūriškai reikšmingų egodokumentinių tekstų, atskleidžia jo susirašinėjimas su dukterėčios Bronės Mėginaitės vyru diplomatu Petru Klimu, kurį projektavo kaip dviejų inteligentų korespondenciją, galinčią peržengti asmenines ribas ir įgysiančią platesnės reikšmės (kaip tokio nematė susirašinėjimo su abiem dukterėčiomis, kurį orientavo į kasdienių, buitinių reikalų plotmę)⁶. Čia svarbu pridėti, kad 1921 m. pradėjo eiti Tumo inicijuotas žurnalas *Mūsų senovė* (1921–1922, 1937–1940), kuris buvo skirtas publikuoti kultūros istorijos medžiagą (nemaža jos dalis buvo iš Tumo kaupto archyvo), be to, šiam leidiniui jis pradėjo rašyti atsiminimus, kuriuos pačiame jų tekste įvardija kaip autobiografiją⁷. Taigi 1921–1922 m. Tumas įvairiais lygmenimis siekė kaupti kultūros istorijos medžiagą, kas skatino ir save patį matyti kaip jos dalį bei kurti potencialius kultūros istorijos tekstus, istorinių įvykių dalyviai tapo atminties naratyvo kūrimo iniciatoriais. *Mūsų senovės* pirmajame numeryje, nepasirašytame tekste, kuris Vytauto Vanago parengtame *Vaižganto Raštų* 22 tome priskirtas Tumui, teigiama: „Susirinko verčiami pareigos raštu palikti būsimosioms kartoms savo darytuosius žygius. Tuo pačiu duoti praeities vaizdą, būtent kurios ir kokios visuomeninės bei politinės sąlygos buvo tų žygių pradžia, idant būtų matyti, kaip dabar viskas apkito. Trumpiau sakant, pasiraginti surašyti savo memuarus autobiografiniais apmatais ir išleisti jų vieną ar du tomu“⁸.

1922 m. Tumas užveda sąsiuvinį, su antraštiniame lape įrašytu pavadinimu „Mano kronika“. Ko gero, nėra sutapimas, kad sąsiuvinio užvedimo data priklauso laikotarpiui, kai Tumas vis intensyviau veikė kaip kultūros ir literatūros istorijos archyvaras. Darytina atsargi prielaida, kad skirtingais lygmenimis projektuotas kultūros istorijos archyvas veikė ir savo paties dalyvavimo jame būdą ar supratimą, kaip tai reikia ir galima daryti. Archyvinė medžiaga leidžia, nors ir labai ribotai,

svarstyti apie Tumo santykį su dienoraščiu – egodokumentikos forma, kurios, kaip iki šiol manyta, jis nepraktikavo. Tumo kauptame archyve išlikę dokumentai rodo sporadiškas pastangas rašyti dienoraštį, užrašus, tačiau negausūs bandymai atskleidžia du dalykus: sisteminių užrašų vedimo kultūrinės reikšmės suvokimą ir netesėjimą to daryti. Šiuo metu esu aptikusi tris dokumentus (reikia turėti omenyje, kad kalbėjimas apie archyvuose išlikusius tekstus bet kurią akimirka gali būti koreguotas naujai atsiradusio dokumento), kuriuos priskiriu bandymams rašyti dienoraštį ir kurie, mano manymu, atskleidžia skirtingas strategijas, rodančias sau tinkamos dienoraščio formos paieškas. Pirmasis iš šių dokumentų yra „Mano kronika“, užvesta gimimo dieną – rugsėjo 8 d. pagal seną kalendorių⁹, ir rašyta iki spalio 22 d. Tai pirmasis Tumo dienoraštis, kurį turime, bet santykio su dienoraščio rašymu istorija, fiksuota autoriaus tekstuose, yra gerokai senesnė.

1905 m. Tumas *Vilniaus žiniose* publikavo autobiografinį tekstą „Inspektorius“, kuriame papasakojo savo mokymosi gimnazijoje laikotarpiu rašyto dienoraščio pradžios ir pabaigos istoriją. Tą patį tekstą, pavadinimu „Visavaldis“, pakartojo naujoje autobiografinių tekstų visumoje „Iš atsiminimų“ (sudarytoje iš *Mūsų senovės* žurnalui parašytų ir ankstyvesnių, daugiausia ciklui „Aukštaičių vaizdeliai“ priklausiusių, tekstų), paskelbtoje 1923 m. *Vaižganto raštų* VI tome. Čia teksto funkcija, atrodo, yra skaitytojams paaiškinti, kodėl Tumas gali pasiūlyti tik retrospektyvų autobiografinį pasakojimą:

Praėjo po tam į dvi dešimtį metų su viršum; bet aš to atsitikimo neužmiršau, ir ne tik į dienių, bet nė į paprastą laišką į ištikimiausį draugą nebedrįstu įrašyti tikrų savo širdies jausmų, atmindamas, jog „kas užrašyta, tai palieka“. Užtat dabar savo siela vartyti tenka atmintinai.¹⁰

Šiame tekste Tumas papasakojo dienoraščio, kaip pirmo atsigręžimo į save, įtaigauto intensyviai skaitytų autobiografinių (tarp jų ir šv. Augustino *Išpažinimai*) tekstų, pradžios ir sunaikinimo istoriją. Ketvirtos klasės gimnazistas rašyti dienoraštį pradėjo įkvėptas autobiografinių tekstų klasikos, kurios skaitymas aprašytas kaip reikšmingas saviugdų etapas: autobiografijų

⁶ Plačiau žr. Jurgita Žana Raškevičiūtė, „Šeimyninė Juozo Tumo korespondencija“, in: *Iš širdies ir tikru reikalu...: Juozo Tumo-Vaižganto šeimyninė korespondencija*, sudarė ir parengė Jurgita Žana Raškevičiūtė ir Aistė Kučinskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 9–29.

⁷ „Iš Vaižganto atsiminimų“, in: *Mūsų senovė*, 1921, Nr. 2, p. 3–15.

⁸ „Kaip „Mūsų senovė“ dygo“, [1921], in: *Vaižgantas, Raštai*, t. 22: *Variā, 1897–1933*, sudarė ir parengė Vytautas Vanagas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 370.

⁹ Pagal Julijaus kalendorių rugsėjo 8 d., o pagal Grigaliaus – rugsėjo

20 d. Iš antro įrašo galima spręsti, kad Tumas laikėsi rugsėjo 8 d. 1929-09-03 dienos laiške Aleksandriui Dambrauskui, kviesdamas laikyti Sumos į Vytauto bažnyčią, rašė: „Aš kitu reikalu. Esu gimęs Šv. Panelės Gimimo dieną, IX-8. O kad Europos kalendoriuje tai buvo 20, man maža terūpi: aš savo Geburtstagą švesiu savo bažnyčioje šį sekmadienį“ (*Vaižgantas, Raštai*, t. 25: *Laiškai įvairiems adresatams ir įstai-goms*, p. 204).

¹⁰ Juozas Tumas-Vaižgantas, „Visavaldis“, in: *Vaižganto raštai*, t. VI: *Mišrieji vaizdai*, Kaunas-Vilnius: „Švyturio“ bendrovės leidinys, 1923, p. 155.

skaitymas traktuojamas kaip svarbi mokymosi proceso dalis, o kitų nueitas savianalizės kelias – kaip projektas, kurį turi įgyvendinti ir pats, rašydamas savo asmeninius tekstus. Čia Tumas fiksuoja sau esminį skirtumą tarp biografijos, kaip kito asmens iš šalies kuriamos gyvenimo istorijos, ir autobiografijos, kaip dvasinio gyvenimo istorijos:

Bet kitų gyvatos aprašinėtojai aiškiai temato viešuosius darbus; žmogaus gi vidus vos vos teatspėjamas, o vidun įsigilinti perįdomu; į tą širdį su jos svyravimais į gera ir į pikta, su begaliniais jos troškimais sau ir kitiems; į tą niekad nenurimstantį protą, kurs, kaip jūros vanduo, į visus kraštus plakasi; į tą liuosą valią, didelę doros gėrybių atsargą pragaišinančią arba silpnutes, menkutes išgales į milžinišką galybę išauginančias. Savo ji siela lygiai įdomi, kaip ir kitų, ir lygiai sunkiai ištiriama. Štai del ko atsiranda autobiografijų, savo paties gyvenimo aprašymų, kuriuos mėgino padaryti tie išminties vyrai, kurie geidė ypač aukštai doriškai pakilti. Šv. Augustinas, grafas Leonas Tolstojus ir kiti tokie, išnagrinęję savo sielą lyg mažiausiai juodymėlei ir vis tai atidavę žmonių teismui, argi ne drašuoliai, ne doros milžinai?¹¹

Cituotame aprašyme matyti, kad Tumas autobiografiją supranta kaip maksimaliai sąžiningą savityros procesą, nukreiptą į dinamišką sielos gyvenimą, kuris yra ne savitikslis, bet veikia kaip tos dinamikos supratimo ir kontrolės procesas, jį atlikus, laisva valia atiduodamas kitiems vertinti. Sąžininga autobiografija yra ne tiesiog pasakojimas apie savo gyvenimą, o būdas pasakoti apie asmens vidujybę, kas užtikrina tam tikrų verčių apykaitą, suteikia galimybę žmonėms vertinti vieni kitų gyvenimus ir taip kurti bendrą komunikacijos erdvę, leidžiančią svarstyti sielos gyvenimo klausimus, t. y. būtent autobiografija sukuria bendrą erdvę diskutuoti apie sielos saviugdą klausimus, o laisvos valios, apsisprendimo momentas užtikrina sklandų apykaitos ratą tarp asmeniškų tekstų ir jų skaitytojų. Savo paties apsisprendimas rašyti dienoraštį suvokiamas kaip nukreiptas tik į patį save, dėl nepakankamos asmens brandos skirtas tik savęs paties tyrimui (savotiškos pratybos), bet ne skaitytojams: „Sumaniau tad ir aš sekti jų pėdais, žinoma, ne kitiems pamokyti, tik savo paties naudai. Sumaniau neveidmainiškai, nes pilnoje paslapyje nuo kitų, analizuoti, perkrauti kiekvieną dienos darbą ir jausmą“¹². Tačiau dienoraščio skaitymas šiame pasakojime yra ne iš laisvo apsisprendimo kylanti reikšmių apykaita tarp rašančiojo ir skaitytojo,

o prievartos aktas, kuris lemia fizinį dienoraščio teksto sunaikinimą ir apsisprendimą daugiau nerašyti. Tekste esmingi du momentai: plačiai motyvuotas apsisprendimas rašyti, kurį aptariau, ir prievartinio skaitymo scena, kur mokyklos inspektorius, dėl rusiško asmenvardžio Vsevolod mokinių vadintas Visavaldžiu, perskaito asmeninį dienoraštį ir sugriauna autokomunikacinę šio savianalizės proceso struktūrą.

Rašydamas apie dienoraščių pabaigų variantus, kaip vieną iš jų Philippe'as Lejeune'as mini savavališką perskaitymą: „dienoraštis miršta žiauria mirtimi, jei sutinka nelauktą skaitytoją. Paauglystėje patirta trauma, kai dienoraštį perskaito kas nors iš tavo artimųjų, gali sugriauti bet kokio asmeninio rašymo galimybes metų metams, kartais – visam laikui“¹³. Iš Tumo aprašymo galima matyti, kad prievartinis skaitymas traktuojamas kaip veiksmas, atskiriantis rašantįjį nuo teksto, o patį tekstą sutepantis: „O aš palikau, sąsiuvinį vos dviem pirštais beprilaikydamas, kaip kokį neapsakomai bauriai sugleivėtą daiktą. Taip atkišęs nuo savęs, parsinešiau namo stačiai į degančią krosnį, nebesigailėdamas nė neužrašyto popierio kone už tris auksinus“¹⁴. Būtent ši istorija, pakartotinai publikuota tarpukariu leistuose *Vaižganto raštuose* kaip paaiškinanti Tumo santykį su asmeniniais tekstaais ir pasiaiškinanti, kodėl dabar sielos gyvenimą tenka „vartyti atmintinai“, svarbi ne tik kaip konkretaus dienoraščio istorija, o kaip atverianti bendresnį Tumo santykį su asmeniniais tekstaais. Tumas suvokia ne tik asmeninę, bet ir visuomeninę (mokymasis), kultūrinę (žinių ir vertybių apykaita) autobiografinių tekstų svarbą, bet tuo pat metu negali redukuoti jų asmeniškumo. Ši įtampa lemia ir rašymą, ir naikinimą. Kultūros naratyvo steigėjo, savo sielos tyrėjo interesas skatina rašyti, liudyti, suvokiant, kad tai, kas asmeniška, turi kultūrinę reikšmę, ir tuo pat metu iš recepcijos kylantis pavojus neleidžia redukuoti asmeniškumo, asmens pažeidžiamumo netinkamai su atminties tekstaais elgiantis. Visavaldis tampa bendresne figūra autobiografijos, dienoraščių skaitytojų, kurie dėl netinkamo elgesio su egodokumentais išiterpia tarp asmens ir jo teksto, padarydami atvirumą negalimą. Santykis su savo paties kuriamais atminties tekstaais pažymėtas įtampos, kylančios iš nepalančios, netinkamai skaitančios auditorijos, o pasirenkama auditorijos kontrolės forma – teksto(-ų) naikinimas:

Buvau pradėjęs bent atminimus žymėti. Darbai, rūpesčiai, atsitikimai, draugai, sėbrai, pažįstami, žymesnieji asmens laiko tolumoje įgijo kur kas malonesnės varsos, giliau juos supratau. Medžiaga įdomi

¹¹ *Ibid.*, p. 152.

¹² *Ibid.*, p. 152–153.

¹³ Philippe Lejeune, „How Do Diaries End?“, in: *On Diary*, edited by

Jeremy Popkins & Julie Rak, translator Katherine Durnin, Published for the Biographical Research Center by The University of Hawai'i Press, 2009, p. 196.

ne tik pačiam. Bet vėl buvo apnikę visokie „Visavaldžiai“, kurie kitaip ta medžiaga būtų pasinaudoję. Ir vėl pluoštas popierių krito į virtuvės kakalį, o mano atminimai liko taip pat migloti, kaip iš kamino kilęs dūmų debesėlis; gal taip pat kaip dūmai, ir pranyksias...¹⁵

Turint omenyje šį kontekstą, galima grįžti prie „Mano kronikos“. Liniuotas 70-ies lapų sąsiuvinis užvedamas akivaizdžiai planuojant ilgalaikį, tęstinį rašymą: sąsiuvinio apimtis ir forma implikuoja trukmę, suteikiamas pavadinimas – žanrą, intenciją fiksuoti gyvenimo įvykius, vesti kroniką. Semantiškai žymėta pradžia, kai dienoraštį imama rašyti nuo gimtadienio sukakties, šias prielaidas sustiprina: „1922 m. rugsėjo 8 d. Švenčiausios Mergelės Dievo Motinos Marijos ir mano, Malaišių Juozuko, gimimo Diena. Koks tai supuolimas! Košcunsvtenno, tiesiog. Sukakau 53 metus“¹⁶. Dienoraštį Tumas pradeda ironizuodamas faktą, kuris vienaip ar kitaip varijuojamas visų autobiografinių jo tekstų pradžiose ir siejamas su dėl ypatingų gimimo aplinkybių (ne tik per Švč. Mergelės Marijos gimtadienį, bet ir sekmadienį per Sumą) jam motinos paskirtu kunigo keliu. Tiesa, dienoraščio pradžioje nerasime būdingų iniciacinių įrašų, kuriuose komentuojama pradėjimo rašyti motyvacija ar apmąstomas santykis su rašomu tekstu (ko gero, tai atstoja antraštinis puslapis), bet pirmas ilgos apimties įrašas leistų tęsti sąsają tarp svarbaus gyvenimo etapo ir vidinio apsisprendimo jį fiksuoti. Pirmasis įrašas, po gimtadienio fakto paminėjimo, susideda iš dviejų dalių, dėstomų chronologine tvarka: Vinco Krévės vizito *Mūsų senovės* finansavimo klausimu ir gauto pasiūlymo teikti prašymą Lietuvos universiteto Humanitarinio fakulteto dekanui Mykolui Biržiškai dėl galimybės dėstyti literatūros istorijos kursą. Būtent pastarasis įvykis, mano manymu, ir yra akstinas rašyti dienoraštį: dėl išgyvenimo stiprumo ir dėl suvokimo, kad tai naujo biografinio etapo pradžia:

Pasiūlijimas buvo tiek netikėtas, jog man šiurpas nuokratė, ėmė smilkinuose tvinkseti, – pajutau febrą. Jaučiau, kaip lūpos sukepa ir veidas vysta, ėmęs ligūstai žydėti. Neveidmainiuosiu. Pasiūlijimas buvo pergaringas, kad nebūtų pagundos priimti. (p. 3)

„Mano kronika“ pildyta pernelyg trumpai, kad būtų galima leisti į platesnius svarstymus (turbūt iškalbinę bus toliau ryškinamas bandymų ir netesėjimo rašyti aspektas), tačiau ji yra įdomi pradžia, iš kurios galime matyti, kokį dienoraščio tipą bando kurti Tu-

mas ir kaip jį suvokia kaip žanrą. Pasirinktas pildymo stilius rodo, kad siekta rašyti dienoraštį kaip vientisą naratyvą. Kalbėdamas apie tęstinumo ir pertrūkio dinamiką dienoraščiuose (pradedant rašymo erdvės pasirinkimu (sąsiuvinis ar palaidi lapai), baigiant pildymo ritmu), Lejeune'as kaip pagrindinį struktūrinį dienoraščio principą įvardija atskirų įrašų, atskirtų vienas nuo kito datos, seką. Data pabrėžia jų atskirtumą, tam tikrą tuščią erdvę, kuri atveria dienoraščio kaip nuoseklaus pasakojimo negalimumą: „Šie vienas nuo kito atskirti vienetai turi savo morfologiją: data viršuje, pradžia, pabaiga, ir vidinių perskyrų galimybė (teminės perskyros, kai skirtingos temos aptariamose įraše, arba retorinės perskyros, kai įrašas yra padalytas į paragrafus). Taigi kiekvienas įrašas yra mikroorganizmas, sugautas trūkinėjančioje visumoje: tarp dviejų įrašų, tuščia erdvė, tęstinumas, kuriuo gali būti išmatuoti pertrūkiai ir netaisyklingumai“¹⁷. Aptariamame dienoraštyje Tumas maksimaliai redukuoja šį struktūrinį dienoraščio ypatumą, kiek įmanoma sumažina pertrūkį ir kuria tęstinio pasakojimo efektą. Dienoraščio tekstas prasideda jau cituotu sakiniu apie gimtadienį, kuris ir atstoja pradžios datą. Tolesni įrašai neatskiriami eilutėmis ir vizualiai sudaro vientiso teksto išpūdį, o kad tai skirtingomis dienomis atliekami įrašai, galima suprasti tik iš skaičiaus, rodančio rašymo dieną, parašyto pačioje eilutės pradžioje (pasikeitus mėnesiui pirmą kartą pridamas ir mėnesį nurodantis skaičius, toliau vėl rašoma tik diena) (žr. iliustr. Nr. 1). Turint omenyje, kad tuo pačiu laikotarpiu laiškuose Tumas rašydavo pilną datą (metai, mėnuo žodžiu, diena), tokia pildymo strategija atrodo kaip sąmoningai redukuojanti dienų pertrūkį ir akcentuojanti dienoraščio pasakojimo tęstinumą. Juolab kad iš pradžių dienoraštis išties atrodo skirtas tik vienam įvykiui papasakoti, o jo žanrinis išpildymas yra problemiškas, nes, viena vertus, dienoraštis pradedamas drauge su įvykiu, kurį norima dokumentuoti, antra, kaip sako Lejeune'as, „[d]ienoraštininkas negali kontroliuoti to, kas jo tekste bus toliau. Jie rašo neturėdami supratimo apie tai, kaip siužetas vystysis toliau, juolab kuo jis baigsis“¹⁸, kitaip tariant, įvykis, kuriuo kronika pradedama, nesiplėtoja tvarka, atliepiančia pageidautiną dienoraščio reguliarumą ir siužetiškumą.

Po pirmojo didelės apimties gimtadienio dienos įrašo, skirto kvietimo teikti prašymą aprašymui, savo noro ir galimybių dirbti dėstytoju refleksijai, apsisprendimo, kokia bus pirmosios viešos paskaitos tema (Maironio „Jaunoji Lietuva“), dienoraštis nebepildomas. Praėjus daugiau kaip savaitei, rugsėjo 17 d. rašoma: „Praėjo tačiau dešimts dienų, ir atsako joki“ (p. 7), vadinasi,

¹⁴ Juozas Tumas-Vaižgantas, „Visavaldžiai“, p. 154.

¹⁵ *Ibid.*, p. 155.

¹⁶ *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 1, b. D649,

p. 1; toliau puslapio numeris nurodomas tekste.

¹⁷ Philippe Lejeune, „The Continuous and the Discontinuous“, p. 178.

¹⁸ Philippe Lejeune, „The Diary as „Antifiction“, p. 202.

tarp pirminės žinios apie pasiūlymą ir rugsėjo 17 d. įrašo apie tai, kad dar teks laukti kito Tarybos posėdžio, nebūta poreikio dienoraštį tęsti. Toliau iki spalio 1 d. įrašo, kuriuo pasakojama apie pirmą viešą paskaitą, rašyta 11 įrašų, iš kurių tik 3 skirti ne darbo Lietuvos

pirmosios paskaitos. Atrodo, kad būtent čia randasi įtampa tarp reikalo dienoraštį pildyti reguliariai ir turimos nuostatos, kas tampa dienoraščio turiniu. Būtent ši įtampa, mano požiūriu, priartina Tumo dienoraščio pabaigą. „Mano kronikos“ aptarimą nuo „Visavaldyje“

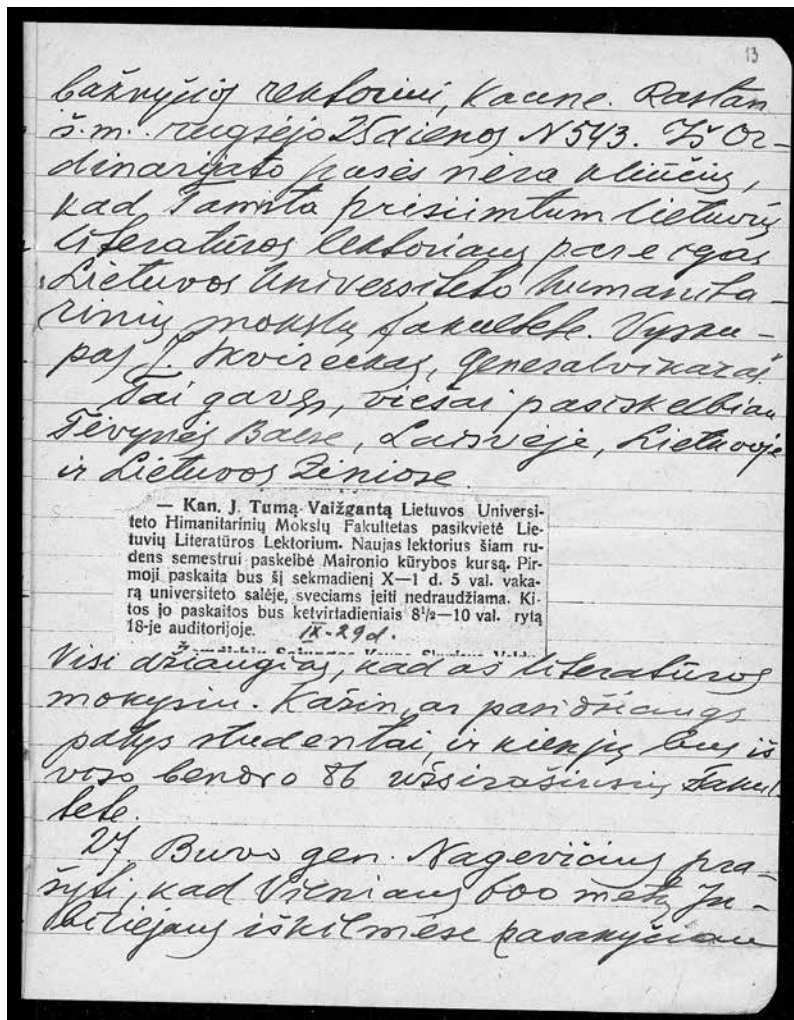
papasakotos istorijos pradėjau ne veltui: ko tikrai nėra šiame dienoraštyje, tai „asmeniško sielos gyvenimo“ refleksijos (t. y. Lejeune'o išskirtos vienos iš svarbiausių dienoraščio funkcijų išreikšti ir apmąstyti save), jis skirtas aprašyti tam, kas susiję su asmens dalyvavimu viešuosiuose reikaluose (tada gali pasirodyti ir asmeniška reakcija, įvykio vertinimas, kaip kad buvo cituota): parodos, koncertai, studentų srauto pokyčiai ir pan. Ir čia išryškėja kalendorinio reguliarumo, kai dienoraščio forma reikalauja pildymo, ir turėjimo ką įrašyti problema. Manytina, kad iš čia atsiranda įdomi Tumo dienoraščio dinamika: įrašus sudaro arba pasakojimai apie įvykius, arba įrašai apie orą, rodantys įrašo poreikį ir pasakotino, šiuo atveju – su socialiniu gyvenimu susijusio, įvykio nebuvimą. Pavyzdžiui, trys pirmų spalio dienų įrašai, einantys po ilgo pasakojimo apie pirmą viešą paskaitą:

2. Visą dieną lynoja. Šlapia darosi.
3. Tebelynoja, bet šilta. Kambaryje 9°R.
4. Tai lyja, tai giedra. Gražiai, kaip moteriškos upas. (p. 19)

Paskutinis „Mano kronikos“ įrašas skirtas Maironio sukaktuvių vakarėliui. Dienoraštis nutrūksta staiga, tačiau pabaigos klausimas yra problemiškas, nes a) dienoraštis neturi žymėtos pabaigos, b) sąsiuvinio įrašai nesibaigia tuo, ką pagal formalius parametrus identifikuojau kaip dienoraščio tekstą. Po paskutinio spalio

21 d. įrašo eina du kito pobūdžio tekstai.

Pirmas – pilnas Žemaičių vyskupo Pranciškaus Karvičiaus lotyniško rašto, kuriuo Tumui suteikiamas garbės kanauninko titulas, nuorašas. Raštas datuotas 1921 m. balandžio 22 d., vadinasi, į sąsiuvinį perrašomas praėjus daugiau kaip metams. Šio sąsiuvinio kontekste tai atrodo kaip dar vieno svarbaus teksto įrašymas, šalia tapimo dėstytoju Lietuvos universitete, kuris priklauso savo vietos ir statuso formavimui tarpukario Lietuvos Kaune. Antras tekstas – pasižymėtos paskiros mintys iš Karinos Michaėlis knygos. Nepavyko nustatyti, kurią tiksliai knygą Tumas skaitė, nes nurodyta tik pavadinimas „Bebė“, o Michaėlis tarp 1927 ir

1 iliustracija. Juozo Tumo-Vaižganto 1922 m. „Mano kronikos“ 13 puslapis. VUB RS, f. 1, b. D649

universitete reikalams, tačiau visa, kas susiję su šiuo klausimu, fiksuojama nuosekliai, net jeigu tai administracinės detalės, pavyzdžiui, rašoma 22, 23, 24, 25 dienomis, fiksuojant skirtingus proceso etapus, kol galiausiai 26 d. pranešama apie gautą Žemaičių vyskupijos kurijos leidimą dėstyti ir į dienoraštį įključuojama iškarpa iš laikraščio su skelbimu apie viešą pradedančio lektoriaus Juozo Tumo paskaitą.

Išsipildžius šiam pirminiam dienoraščio pasakojimui, toliau ieškoma jo rašymo formos. Tekstas rodo, kad bandoma nusistatyti rašymo turinys ir ritmas, kurio nebediktuoja labai aiškus gyvenimo siužetas, kaip kad istorija nuo pasiūlymo gavimo dirbti universitete iki

1933 m. (Tumo mirties metų) išleido keletą knygų apie šią veikėją. Kaip tik dėl nuorodos bendrumo nepavyko nustatyti metų, kuriais išrašai daryti, bei kalbos, kuria knygą Tumas galėjo skaityti. Aišku viena, kad šis įrašas priklauso ne „Mano kronikai“, o yra mažiausiai penkeriais metais vėlesnis ir buvęs dienoraštis veikiausiai pasitarnavo kaip atsitiktinai rasta tuščia sąsiuvinio erdvė, tinkama panaudoti skaitymo užrašams. Taip pat svarbu paminėti, kad tarp Karevičiaus rašto ir minčių iš Michaėlis knygos matyti lapo plėšimo žymė, tad galima numanyti, kad arba Tumas savu laiku išsiplėšė tuščių lapų, arba ten būta daugiau įrašų. Matome, kad Tumo dienoraštis prasideda kaip savo socialinio gyvenimo kronikos projektas ir nunyksta drauge su paskatintu rašyti įvykiu. Daryčiau prielaidą, kad dienoraštis baigiasi būtent dėl nerandamo asmeniškio santykio su šiuo žanru kaip savirefleksijos forma, nukreipta visų pirmą į save. Susitelkiama į tokių įvykių fiksavimą, kurie susieja konkretų asmenį su visuomeniniais, kultūriniais reikalais, vyksta savotiškas rašymas archyvui, aiškiai juntant rašomo teksto funkciją, kai sociokultūrinė pareiga ar interesas kaupti informaciją nukreipiama ne tik į kitus, bet ir į save. Tokio pobūdžio įvykiams reflektuoti Tumui, kiek rodo jo tekstų korpusas ir įvairovė, artimesnė buvo laišku ir publicistikos forma.

Kitas išlikęs bandymas rašyti savo gyvenimo kroniką rodo, kad Tumas periodiškai apsisprendavo vesti dienoraštį (gali būti, kad buvo daugiau neišlikusių bandymų) ir ieškojo labiau įpareigojančių reguliariai rašyti formų nei tuščias sąsiuvinis ir tuo pat metu labiau atitinkančių tai, kaip jis suvokė tokius užrašus, t. y. kronikinį, ne asmeninį jų pobūdį. Kaip rašo Lejeune'as, „yra užrašų knygelės ir yra kalendoriai. Užrašų knygelės tobulos, nes nesiūlo ar, veikiau, neprimeta rašymo modelio. Kalendorius, priešingai, „formatuoja“ rašymo erdvę pagal laiko ritmą. Teoriškai tai turėtų padėti planuoti atei-

tį. Bet iš tikrųjų, daugelis dienotvarkių užrašinių yra panaudojama kaip dienoraščiai. Tuomet įvyksta štai kas: priešara tarp numanomai tęstinio, homogeniško gyvenimo tempo ir trūkinėjančio bei heterogeniško rašymo apie jį tampa matoma plika akimi: likę tušti puslapiai, skirtingo ilgio įrašai, arba labai trumpi, arba išsiliejantys į kitą dieną¹⁹. Antrasis išlikęs Tumo bandymas rašyti dienoraštį kaip tik ir yra trumpa kalendoriaus pildymo atkarpa: nuo 1926 m. sausio 1 iki sausio 11 d.²⁰ Šis dokumentas rodo bandymą dienoraštį organizuoti kaip išplėstus dienotvarkės užrašus: pagrindiniame kalendoriaus lape įrašoma reikalinga informacija (susitikimai, skaitomi pranešimai ir pan.), o tuščiam – teikiamas trumpas komentaras apie tą dienos įvykį. Matome maksimaliai struktūriškai redukuotą rašymo būdą, kurio ieškota „Mano kronikoje“, tačiau tuo pat metu kai kuriuose lapeliuose akivaizdus

2 iliustracija. Juozo Tumo-Vaižganto 1926 m. kalendoriaus-dienoraščio atvartas. VUB RS, f. 1, b. F70

„įtemptas“ santykis su ribota erdve, nes įrašo (įvykio) turinys lemia jos pertvarkymą: rašoma kraštuose, panaudojama likusi tuščia pagrindinio puslapio erdvė (žr. iliustr. Nr. 2). Klausimą kelia tai, kad, viena vertus,

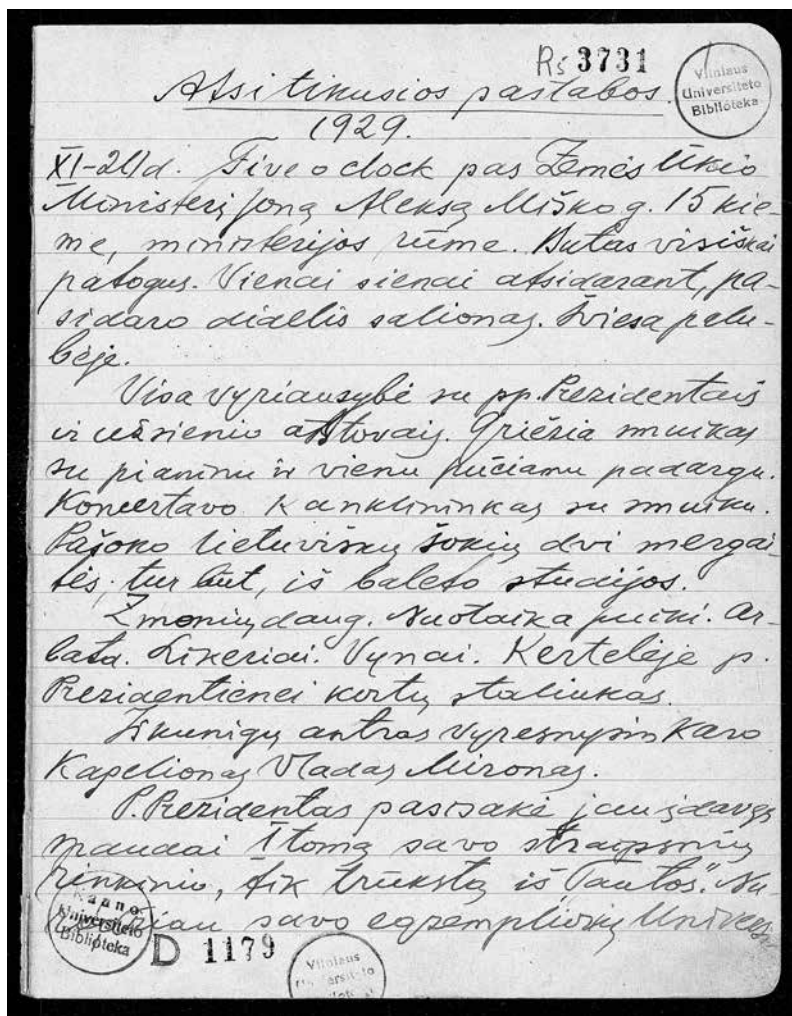
¹⁹ Philippe Lejeune, „The Continuous and the Discontinuous“, p. 176–177.

²⁰ VUB RS, „Miscellanea“, f. 1, b. F70, Nr. 159, l. [1r–11r], [11v] tuščias.

toks kalendoriaus-dienoraščio rašymas atrodo labai disciplinuotas (rašoma kasdien, nerasime nė vieno tuščio lapelio), kone sportiškas, rašymą turintis paversti ritmu ir įpročiu, kita vertus, turime labai mažą atkarpą, primenančią trumposios distancijos bėgimą. Pervertus

lauku, nebelineka chronologinio išsipareigojimo ir nuoseklumo, paliekama erdvė atsitiktiniam norui komentuoti nutikusį įvykį ir rašymo laisvei. Tačiau nors pavadinimas rodo galimai pasikeitusią autoriaus nuostatą vedamo dienoraščio atžvilgiu (atrodytų, kad po pirmų

dviejų bandymų disciplinuotis, paliekama laisvo dienoraščio pildymo galimybė), jo tekstas, priešingai, rodo sutvirtėjusį Tumo požiūrį į šiuos užrašus kaip visuomeninio gyvenimo kroniką, t. y. savęs sociokultūrinio gyvenimo erdvėje aprašymą. Į „Mano kroniką“ sąsiuvinis „Atsitikusios pastabos“ panašus ir trukme, ir į kito pobūdžio užrašus pereinančia pabaiga. Trečiasis dienoraštis rašytas nuo 1929 m. lapkričio 20 iki gruodžio 2 d. Pirmasis įrašas taip pat neatrodo atsitiktinis – tiek savo apimtimi (6 sąsiuvinio puslapiai), tiek turiniu: „XI-20 d. Five o clock pas Žemės ūkio Ministerį Joną Aleksą Miško g. 15 kieme, ministerijos rūme. Butas visiškai patogus. Vienai sienai atsidarant, pasidaro didelis salionas. Šviesa palubeje“²¹. Įrašas sudarytas iš pastraipų, kurių kiekviena skiriama svarbiausių pokalbių turiniui arba svečių charakteristikoms. Toliau pateiksiu keletą skirtingų dienų įrašų pradžių, kurios, mano manymu, leidžia pagrįsti ankstesnį teiginį apie susiformavusį Tumo požiūrį į dienoraščio žanrą:

3 iliustracija. Juozo Tumo-Vaižganto 1929 m. „Atsitikusių pastabų“ pradžia. VUB RS, f. 1, b. D1179

nemažą dalį archyvinių Tumo bylų, panašių bandymų aptikti nepavyko, tad, nors ir rezervuotai, galima daryti prielaidą, kad tai buvo dar vienas pirmąją metų dieną pradėtas dienoraštinis projektas, kuris neatlaiko Lejeune'o įvardytos įtampos tarp gyvenimo tempo ir neišvengiamai trūkinėjančio rašymo apie jį.

Trečiasis dienoraštis daugeliu požiūrių panašus į „Mano kroniką“. 1929 m. Tumas užveda visiškai toki pat, tik dėl išplėstų lapų gerokai plonesnį, sąsiuvinį, kuriam irgi suteikia pavadinimą, leidžiantį fiksuoti pakitusį Tumo požiūrį į dienoraščio tekstą. Dienoraštis pavadinamas „Atsitikusios pastabos“ (žr. iliustr. Nr. 3). Palyginti su pavadinimo „Mano kronika“ reikšminiu

XI. 23. Simono Daukanto Mokytojų seminarija „Aušros“ gimnazijoje kėlė Vaižganto vakarą (l. [5v], toliau aprašomas skaityto pranešimo turinys);

XI. 24. Dotnuvos Žemės ūkio Akademijos studentų „Jaunoji Lietuva“ korporacija šventė penkerių metų buvimo sukaktį. Turėjau rytą (sekmadienį) palaikyti jiems pamaldas, o dieną išklausti akto. [...] // Per akta, kuriame dalyvavo

visa akademija su visais profesoriais, buvau pakeltas korporacijos Garbės Nariu. Iki šiol „J. L.“ Dotnuviškės tebuvo du garbės nariai: buvo rektorius prof. Povilas Matulionis ir dabartinis Lietuvos Prezidentas Antanas Smetona (l. [6r–6v], toliau aprašoma įteikimo ceremonija ir nurašomas diplomo turinys);

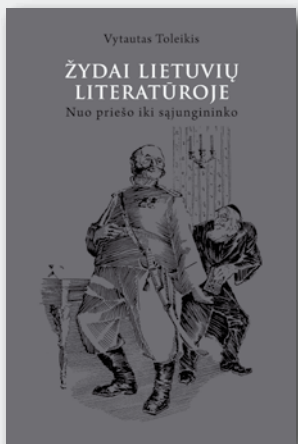
XII-1. Ateitininkų Fondui surinkau 100 litų (l. 10r);
XII-2. Vakarieniavome pas prof. Vladimira Šilkarski. (l. 10v)

²¹ VUB RS, f. 1, b. D1179, l. 1r; toliau lapo numeris nurodomas tekste.

Taigi dienoraščio pavadinimas implikuoja ne dienoraščio laisvę nuo kronikinio galvojimo, o priešingai, dienoraščio tekstas rodo, kad jis suprantamas kaip svarbiausių įvykių, kuriuose kalbantysis arba atliko svarbų vaidmenį, arba buvo kritiškas dalyvaujantis stebėtojas, reportažai. Ir turbūt dėsninga, kad „Atsitikusių pastabų“ tekstas be akivaizdesnių perskyrų, tik praleidus vieną eilutę, pereina į beveik neįskaitomą braižą užrašytą konspektą apie neįvardyto asmens gyvenimą (iš turinio nepavyko nustatyti, apie kokį asmenį rašyta) ir veiklą, kurio pradžią žymi pastaba – „Visur iš jo paties sužinota“ (l. 11r). Šis tekstas yra perbrauktas stačiu brūkšniu kitu rašikliu, kas rodo, kad medžiaga vėliau buvo sunaudota rengiant publikaciją; būtent brūkšnys ryškiausiai atskiria dienoraščio tekstą ir tyrimo (galimai – interviu) užrašus. Beje, įdomu, kad šis mėlynu rašalu atliktas brūkšnys mums leidžia fiksuoti, jog Tumas savo dienoraščio tekstą skaitė, bent jau paskutinį jo lapą, kai naudojo ten sukonspektuotą nenustatyto asmens interviu medžiagą. Paskutiniame dienoraščio įrašė, po kurio ir prasideda išbrauktasis kito pobūdžio tekstas, kalbama

apie už keturis tomus gautą honorarą iš Humanitarnių mokslų fakulteto ir toliau išvardijama, kokios sumos paskolintos konkrečioms asmenims, su komentaru, kad „[s]unku palaikyti pinigai – tiek jų visi reikalingi“ (l. 11r), rašyta pieštuku. Po šio įrašo mėlynu rašikliu, tuo pačiu, kuriuo perbrauktas interviu tekstas, vadinasi, vėliau, pridėta: „Kiti atidavinėjo, kiti ne“ (*ibid.*).

Tad nors straipsnio pradžioje aptartas autobiografinis tekstas „Visavaldis“ yra sukūręs dienoraščio nerašančio Juozo Tumo įvaizdį, tačiau archyviniai šaltiniai rodo, kad XX a. trečiame dešimtmetyje Tumas mėgino tokio pobūdžio užrašus vesti, greičiausiai skatinamas nežinia kokių mastu įsisąmoninto noro palikti pasakojimą apie save kaip kultūros istorijos dalį. Šie nedidelės apimtys bandymai leidžia daryti prielaidas, kad Tumas dienoraštį suprato ne kaip savirefleksijos terpe, o kaip savo viešojo sociokultūrinio gyvenimo kroniką, t. y. dar vieną archyvinį šaltinį. Veikiausiai todėl norėdami rasti išpažintiniu režimu parašytus Tumo tekstus, turime jų ieškoti ne mano aprašytuose dienoraščių sąsiuvinuose, o epistolikoje. ❧

Vytautas Toleikis ŽYDAI LIETUVIŲ LITERATŪROJE

Nuo priešų iki sąjungininko

Knygoje *Žydai lietuvių literatūroje* autorius žengia į mažai mokslininkų tyrinėtą teritoriją, į istoriškai ir kultūriškai jautrią temą – imasi tirti, kaip lietuvių ir žydų santykiai atsispindėjo grožinėje literatūroje lietuvių kalba – nuo pirmųjų tekstų iki pat Antrojo pasaulinio karo ar dar vėliau.

Toleikis leidžiasi į minties eksperimentą – ką galime pasakyti apie visuomenę, besiremdami grožinės literatūros tektais ir atsižvelgdami į juos supantį istorinį kontekstą – spaudą, laiškus ir atsiminimus? Ar šioje tekstų visumoje galime užčiuopti lietuvių tautos sąmoningumo formavimosi procesus? Ar galime tekstuose rasti antisemitizmo, antijudaizmo apraiškų? Ar Lietuva to meto Europos kontekste yra kuo nors išskirtinė? Tyrimas, gausiai eksponuojantis nagrinėjamus šaltinius, kviečia skaitytojus pažinti medžiagą ir pabandyti šiuos klausimus atsakyti patiems, čia nebandoma pasiūlyti vienintelės teisingos interpretacijos. Autorius renkasi atskleisti keblų situacijų kontekstą ir atsargiai pasiūlyti savuosius vertinimus. Ši knyga – proga naujame kontekste pamatyti gerai mums pažįstamus herojus – Simoną Daukantą, Motiejų Valančių, Antaną Tatarę, Antaną Vienažindį, Joną Basanavičių, Vincą Kudirką, Gabrielių Landsbergį-Žemkalnį, Petrą Vileišį, Povilą Višinskį, Žemaitę, Vaižgantą ir gausybę kitų.

Naujasis ŽIDINYS
AIDAI

ŠALTASIS KARAS: INFORMACIJOS RINKIMO IR SLAPTO POVEIKIO SIMBIOZĖ

Bernardas Gailius

Dominuojanti teorija skelbia, kad komunistų bandymai įvesti diktatūrą įvairiose pasaulio valstybėse yra sovietų ekspansijos apraiškos. Poreikį nuolat plėsti įtaką išorėje nulemia būtinybė išsaugoti Sovietų Sąjungos komunistų partijos (SSKP) valdžią viduje. Tačiau mūsų šalis yra tikrasis sovietų taikynys, ir jie ne kartą sakė, kad taika neįmanoma, kol nebus įveiktos JAV. Dabar mes mokysimės, ko imasi vyriausybė ir konkrečiai CŽA, kad atremtų sovietų keliamą grėsmę. [...]

Būtent šiai funkcijai vykdyti CŽA skiria daugiausia laiko ir pinigų. Tai po apsiaustu slepiamas durklas. Nors mums to tiesiogiai nesako, slaptas poveikis (*covert action*) yra įsikišimo į kitos valstybės reikalus forma: kažkas tarp mandagios, korektiškos diplomatijos ir atviros karinės invazijos. Slaptas poveikis, kurį pagimdė politinė ir ekonominė būtinybė, yra tikroji CŽA egzistavimo priežastis.¹

Taip skandalingai atvirais atsiminimais apie CŽA pargarsėjęs Philipas Agee nusakė slaptosios kovos logiką ir tarnybos veiklos prielaidas, kaip jos buvo suprantamos ir pristatomos CŽA naujokams XX a. šešto dešimtmečio pabaigoje. Tuo metu Šaltasis karas jau buvo išibėgėjęs, o pati CŽA veikė apie dešimtmetį ir turėjo daugmaž aiškia tapatybę. Todėl citatą pagrįstai galima laikyti Šaltojo karo laikotarpio amerikiečių žvalgų tipišku nuostatų atspindžiu.

ŠALTASIS KARAS KAIP ANTROJO PASAULINIO KARO TĄSA

Kur matyti tas Antrojo pasaulinio karo metais susiformavusių vakarietiško slaptos kovos tradicijų tęstinumas? Nors žvalgybos tarnyba dabar jau veikia² taikos metu, ji siekia spręsti konkrečią nacionalinio saugumo problemą: duoti deramą atkirtį Sovietų Są-

¹ Philip Agee, *Inside the company: CIA diary*, Farrar Straus & Giroux, 1975, p. 21–23.

² Pati CŽA įkurta 1947 m., bet tradicijos ir iš dalies institucinės atminties požiūriu jos veikla išaugo iš karo metų OSS (žr. www.cia.gov/legacy/cia-history/).

jungos ekspansinei politikai, kuri vertinama kaip nukreipta tiesiogiai prieš JAV. Slapto poveikio priemonės tobulinamos ir vystomos, visų pirma, ne siekiant savos įtakos augimo, o atremiant slaptą ir atvirą sovietų agresiją. Taigi visi per Antrąjį pasaulinį karą Vakarų slaptos kovos veiksmai, net kai jie taktiškai vertintini kaip puolamieji, išlaikė strategiškai gynybinį pobūdį. Čia pat galima pastebėti, kad sovietų politika po karo plačiaja prasme grįžo prie ankstesnių siekių: puoselėti jau įvykusios revoliucijos vaisius Rusijoje ir pagal išgales kurstyti pasaulinę socialistinę revoliuciją. Panašius tikslus kėlė ir komunistinė Kinija, todėl komunistinį pasaulį pagrįstai galima laikyti ideologiškai vieningu, nepaisant to, kad komunistinės valstybės kartais nesutarė dėl revoliucinės taktikos ar konkrečių teritorijų kontrolės. Trumpai tariant, abi naujojo pasaulinio konflikto pusės pradėjo jį pratęsdamos tarpukario ir karo metų politiką bei praktiką.

Šia prasme tikėtina, kad istoriografijoje ilgainiui stiprės tendencija mažinti atskirtį tarp Antrojo pasaulinio ir Šaltojo karų, juos traktuojant kaip skirtingus to paties pasaulinio konflikto etapus. Konflikto, kuris prasidėjo Europoje iškilus dviem agresyviems totalitariams režimams ir baigėsi *abiem* jiems žlugus ir *abiem* valstybėms-agresorėms sugrįžus (su kai kuriomis išimtimis) į savo *status quo ante* teritorines ribas. Kadangi konfliktas truko ilgai, tai jo metu vyko ir kiti svarbūs dalykai: Europos valstybės galutinai atsisakė kolonijų ir europocentrinės politikos, dėl to radikaliai pakito padėtis Artimuosiuose Rytuose, Afrikoje ir Azijoje, kur iškilo naujos ar atgimė labai senos valstybės, kiekviena jų – su savo interesais ir galimybėmis paveikti pasaulinę politiką. Apie tai kiek vėliau, kol kas pakaks konstatuoti, kad pagrindinis XX a. pasaulinis konfliktas buvo euroatlantinė kova tarp „laisvojo pasaulio“ ir totalitarinę ideologiją propagavusių Rusijos ir Vokietijos režimų, kurie siekė tą „laisvąjį pasaulį“ užvaldyti.

Tarp kitko, nedažnai prisimenama, kad sąvoka „laisvasis pasaulis“ JAV ir apskritai Vakarų politinėje retorikoje įsitvirtino būtent karo metais. Vienas iš ankstyviausių jos paminėjimų – JAV viceprezidento Henry A.

Wallace'o kalboje 1942 m. gegužės 8 d. Pabrėždamas karo su naciais bekompromisiškumą, Wallace'as pavadino jį „kova tarp vergų pasaulio ir laisvojo pasaulio“³.

Tais pat metais abiejų pasaulių temą išplėtojo garsaus italų kilmės JAV režisieriaus Franko Capra'os propagandinis filmas *Karo preliudas* (*Prelude to War*, 1942) iš serijos *Why We Fight* (1942–1944). Wallace'o citata čia tapo atspirties tašku pristatant radikalų skirtumą tarp „laisvojo pasaulio“ ir Vokietijos, Italijos bei Japonijos režimų⁴.

Kadangi tuo metu Sovietų Sąjunga jau buvo pripažinta JAV sąjungininke, nei Wallace'o kalboje, nei Capra'os filme ji nepriskirta „vergų pasauliui“. Tačiau Capra'os atsiminimų ištraukoje, kurioje nusakoma padėtis karo išvakarėse, Kremliaus vaidmenį įvardija nedviprasmiškai: „Japonija gabalais pjaustė Kinijos kološą. Nacių tankai riedėjo į Austriją ir Čekoslovakiją, jų griausmui aidint per Europą. Anglija ir Prancūzija šurpo. Rusijos lokys grėsmingai riaumuoja Kremliuje. Virš pasaulio kanceliarijų pakibo juodas karo debesys“⁵. Šis vaizdingas prieškarinio išpūdis, atliepęs daugelio vakariečių jausmus, paaiškina, kodėl „laisvojo pasaulio“ koncepcija taip tvirtai išliko Šaltajame kare, kaip šio pasaulio priešą galiausiai įvardijant ir komunizmą.

Taip žiūrint į XX a. istoriją, lengviau paaiškinti tai, kas vadinama pereinamuoju laikotarpiu nuo Antrojo pasaulinio karo prie Šaltojo karo. Paprastai lūžio momentais laikomi 1947 m. Turkijos–Graikijos krizė ir JAV suformuluota Trumano doktrina, 1948 m. komunistinis perversmas Čekoslovakijoje ir 1948–1949 m. Berlyno blokada. Šie įvykiai paskatino 1949 m. susikurti NATO ir tai tapo „tikraja“ Šaltojo karo pradžia. Visais pamirėtais atvejais išvelgti esminius lūžius gali tik tas, kas lieka ištikimas entuziastingam pokario džiaugsmui dėl iškovotos taikos. Žvelgiant istoriškai, jokių esminių politikos lūžių nematyti: Graikijos pilietinis karas buvo tiesioginė Antrojo pasaulinio karo taša; Sovietų Sąjungos niekada netenkino Montro konvencija, suteikianti Turkijai teisę vienašališkai kontroliuoti laivybą Bosforo ir Dardanelų sąsiauriais, todėl sovietų diplomatiniai išpuoliai prieš Turkiją nuo pat 1945 m. tiesiog atnaujino 1936–1939 m. politiką; perversmas Čekoslovakijoje ir Berlyno blokada liudijo sovietų siekį sustiprinti karo metu užimtą teritorijų kontrolę, o itin sparti NATO raida aiškiai rodė, kad Vakarų valstybės tikėjosi karo veiksmus atsinaujinsiant artimiausiu metu.

³ Henry Wallace, „The Century of the Common Man“, 1942, in: www.americanrhetoric.com/speeches/henrywallacefreeworldassoc.htm.

⁴ *Preludeto War*, 1942, in: www.youtube.com/watch?v=wcAsIWfk_z4.

⁵ Frank Capra, *The Name Above the Title: An Autobiography*, Macmillan, 1971, p. 259.

⁶ Žr. Christopher Andrew, Vasili Mitrokhin, *Mitrokhin Archive: The KGB in Europe and the West*, Penguin Books, 2000; Antonio Mendez,

Jei vertintume Antrąjį pasaulinį ir Šaltąjį karus kaip vieną konfliktą, tai tikrai svarbiais lūžiais turėtume pripažinti nebent 1950–1953 m. Korėjos karą ir 1962 m. Kubos krizę. Šie įvykiai parodė, kad priešiškausi nusiuteikusių didžiųjų galybių sprendimus gali reikšmingai įtakoti trečiųjų valstybių interesai, todėl tapo svarbu tuos interesus „valdyti“. Be to, komunistų pusėje kaip reikšminga konflikto šalis iškilo Kinija, o svarbiausia – išryškėjo sulaikantis branduolinių ginklų poveikis. Visa tai vienaip ar kitaip nulėmė, kad didžiųjų galybių konflikte pradėjo dominuoti slapti veiksmai ir jis pasireiškė kaip *visų pirma* žvalgybos ir saugumo tarnybų kova.

Nors XX a. aštuntą dešimtmetį įprasta laikyti detantu – savitomis Šaltojo karo paliaubomis, slaptoji kova tarp Rytų ir Vakarų valstybių vyko nepertraukiamai. Abiejų pusių žvalgybos ir saugumo tarnybos ne mažiau intensyviai nei anksčiau vystė agentūrą, vykdė propagandos operacijas, mezgė slaptus politinius ryšius ir ieškojo ekonominio poveikio svertų. Kai kurių tipų žvalgybos operacijos (techninė ir elektroninė žvalgyba, parama sukarintoms organizacijoms ir teroristų gruputėms) šiuo laikotarpiu netgi ypač suklestėjo⁶.

Detanto politinėms „paliauboms“ pasibaigus, žvalgybos bei saugumo tarnybos ir toliau išliko Šaltojo karo priešakinėse linijose. Nors XX a. devintame dešimtmetyje išaugo tiesioginio karinio konflikto tarp Rytų ir Vakarų tikimybė, branduoliniai ginklai išliko pusiausvyros garantu, todėl politinė-karinė konfrontacija neperžengė retorikos ir jėgos demonstravimo ribų. Tikrus priešiškus veiksmus tikruose konfliktuose inicijavo ir koordinavo žvalgybos ir saugumo tarnybos. Gerai žinoma, kad CŽA paramos operacijos reikšmingai paveikė SSRS ir karo Afganistane eigą⁷. Dabar palengva aiškėja ir CŽA vaidmuo palaikant ir stiprinant pasipriešinimą Lenkijoje, tapusį vienu iš svarbiausių Sovietų Sąjungos griūties katalizatorių⁸. Šios išvados toli gražu nereiškia, kad be užsienio tarnybų paramos pasipriešinimo sąjūdžiai nebūtų kilę ar nepasiekę savo tikslų. Tiesiog kai didžiosios galios bandydavo paveikti viena kitos politiką, jos dažniausiai tai darydavo per žvalgybos ir saugumo tarnybas.

Šaltasis karas, pratęsdamas Antrąjį pasaulinį, vis dėlto atvėrė tam tikrą naują erdvę, vadinamąją „pilkąją zoną“. Joje vykdomi akivaizdžiai priešiški veiksmai, vyksta konfliktas, tačiau tai vis dėlto nėra karas.

Jonna Mendez, Matt Baglio, *The Moscow Rules: The Secret CIA Tactics That Helped America Win the Cold War*, PublicAffairs, 2020 ir kt.

⁷ Žr. Steve Coll, *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet Invasion to September 10, 2001*, Penguin, 2004.

⁸ Žr. Seth G. Jones, *A Covert Action: Reagan, the CIA, and the Cold War Struggle in Poland*, W. W. Norton & Company, 2018.

Tai nėra naujas atradimas, apie „pilkosios zonos“ konfliktus įvairiais pjūviais intensyviai diskutuojama nuo pat XXI a. pradžios⁹. Vis dėlto iki šiol diskusijoje per menkai dėmesio skiriama fundamentalios priegios skirtumui tarp Rytų ir Vakarų. Rytietiškam žvilgsniui „pilkosios zonos“ konfliktas visada buvo ir tebėra karas, o vakarietiškam – taika. Rusiškai-kiniška komunistinė logika diktuoja, kad slaptoji kova – neišvengiamo (nors gal labai tolimo) atviro karo preliudija. Tuo tarpu vakariečiui ta pati kova yra paskutinis šansas išsaugoti taiką.

Trumpai apžvelgdami Šaltojo karo metais nusistovėjusias slaptosios kovos doktrinas mėginsime parodyti, kad jų filosofinis skirtumas nėra vien retorinė problema. Skirtingas požiūris į karą ir taiką nulėmė skirtingą žvalgybos ir saugumo tarnybų bei jų vietos valstybėje suvokimą. Fundamentaliai skirtingų vizijų susidūrimas turėjo didelės reikšmės ir kovos priemonių pasirinkimui, o tai sukėlė pagrindinio Šaltojo karo konflikto šalutines pasekmes, iš kurių svarbiausios – tarptautinis terorizmas ir vadinamųjų „neprisijungusiųjų valstybių“ balansavimo politika. Taip matydami Šaltąjį karą, galime geriau suvokti istoriškai išaugusius naujus konfliktus, kurie, tikėtina, dar kartą pakeis žvalgybos ir saugumo tarnybų veidą, bet tikrai nesumenkins jų reikšmės.

MILITARIZUOTAS MARKSIZMAS: „ILGAS, ATKAKLUS, ŽŪTBŪTINIS IR MIRTINAS KARAS“

1915–1916 m. karo tikrovė ir apkartę socialistų tarpusavio santykiai paskatino Leniną radikaliai peržiūrėti marksistinę karo sampratą. Jei Europos darbininkų klasės solidarumas ir tarptautinis proletariatas negali sutrukdyti kilti karui, iškyla klausimas, kaip geriausia pasinaudoti šia anomalija. Lenino atsakymas: paversti imperialistinį karą pilietiniu karu. [...]

Prasidėjus Rusijos pilietiniam karui ir užsienio valstybių intervencijai, Leninas ir jo sekėjai pripažino karą ir sistemingą pasirengimą jam būtina sąlyga išgyventi kapitalistinių galių apsuptai sovietų valstybei. [...] Vienas svarbiausių raudonųjų vadų Rusijos pilietiniame kare, sovietų „vieningos karinės doktrinos“ tėvas Michailas Frunzė kariniais terminais išreiškė Lenino ilgos ir intensyvios kovos su kapitalistine sistema formulę: „Galima tik viena santykių būklė tarp mūsų proletariškos valstybės ir likusio buržuazinio pasaulio – ilgas, atkaklus, žūtbūtinis ir

mirtinas karas. Karas, reikalaujantis milžiniško atkaklumo, tvirtybės, nepalaužiamos ir vieningos valios. Kartais atvirą karą gali keisti tam tikri sutartiniai santykiai, leidžiantys kariaujančioms pusėms iki tam tikros ribos taikiai sugyventi. Tačiau tai nekeičia fundamentalaus santykių pobūdžio. Ilgesnį laikotarpį trunkantis bendras, paralelinis mūsų proletariškos sovietų valstybės ir buržuazinio pasaulio valstybių egzistavimas yra neįmanomas“.

Frunzė tiksliai susumavo militarizuoto marksizmo esmę. Clausewitzo tezė apie karą kaip politikos pratęsimą buvo pritaikyta komunizmo ir kapitalizmo kovai, kuri privalo baigtis vienos sistemos pergale ir kitos sunaikinimu. Kovos apribojimai siekiant konkrečių tikslų ir atsižvelgiant į jėgų pusiausvyrą tapo galimi tik kaip taktiniai sprendimai. Siaubinga tokios nuostatos logika vedė prie būtinybės ruošti totaliniam karui, rengiantis jam ekonomiškai, per valstybės kontroliuojamą industrializaciją, taikos meto pilietinę mobilizaciją ir centralizuotą valstybės aparato valdymą.¹⁰

Citata labai tiksliai atskleidžia esminį komunizmo raidos lūžį, kai Leninas teorinį marksistinės istorijos sampratos modelį pavertė konkrečiu politiniu tikslu: siekiu sukelti komunistinę revoliuciją visose pasaulio valstybėse¹¹. Tai labai tolimas tikslas, galbūt – apskritai nepasiekiamas, dėl to jis pats ilgainiui pradėtas vertinti kaip teorinis. Tačiau norint bent iš dalies suvokti komunistinį mąstymą ir pasaulėžiūrą, būtina priimti pasaulinės revoliucijos praktiškumą ir konkretumą kiekvieno komunisto gyvenime. Verta įsiklausyti, kaip tvirtai tikėjimas socializmo pranašumu tebeskamba praėjus kone šimtmečiui po Lenino veiklos pradžios, nuosaikaus, intelektualaus, daug išgyvenusio ir apmaščiusio, bet savo įsitikinimų neatsisakiusio komunisto, buvusio Rytų Vokietijos užsienio žvalgybos vadovo Markuso Wolfo atsiminimuose:

Jau girdžiu, kaip kritikai mane pašiepia, kad man prireikė dviejų dešimtmečių pereiti nuo minčių prie darbų. Bet taip ir buvo. Visas mano mąstymas apie Šaltąjį karą rėmėsi įsitikinimu, kad Vakarai ir jų sistema nėra priimtina alternatyva. Tuo metu ir dar daugelį metų po to nebūčiau galėjęs nė pagalvoti apie kokius nors žingsnius, kurie priartintų prie kapitalizmo mano šalį ar kurią kitą iš Varšuvos pakto valstybių. Buvau šventai įsitikinęs, kad socialistinė sistema, nepaisant siaubingų jos trūkumų, yra geresnis

⁹ Žr. Lyle J. Morris et al., *Gaining Competitive Advantage in the Gray Zone: Response Options for Coercive Aggression Below the Threshold of Major War*, RAND Corporation, 2019.

¹⁰ J. W. Kipp, „Lenin and Clausewitz: The Militarization of Marxism, 1914–1921“, in: *Military Affairs*, 1985, t. 49, Nr. 4, p. 184–191.

¹¹ Lenino revoliucinės filosofijos įtaka karo ir taikos sampratos raidai – atskiras labai įdomus klausimas. Itin vertingą analizę žr. Carl Schmitt, *Theory of Partisan: Intermediate Commentary on the Concept of the Political*, translated by Alfred Clement Goodson, Michigan State University Press, 2004, p. 33–43.

žmonijos raidos modelis negu Vakarai. Galų gale, nors mano abejonės dėl komunizmo augo, tikėjau, kad negalime nusileisti kovoje dėl įtakos Europai.¹²

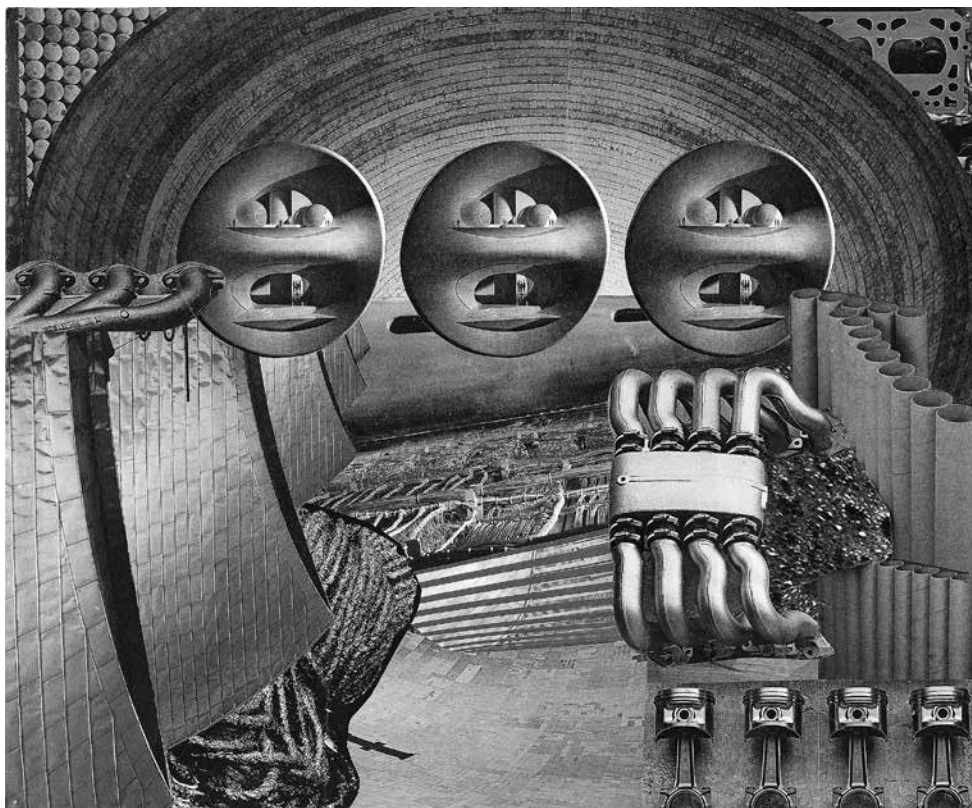
Taigi visa komunistinė politika, taip pat ir slaptosios kovos strategija ir taktika, rėmėsi nekintama pamatine prielaida, kad realiai, praktiškai ir konkrečiai vyksta, pasak Frunzės, „ilgas, atkaklus, žūtbūtinis ir mirtinas karas“ su „buržuaziniu pasauliu“. Kita vertus, iš šios bendros prielaidos skirtingų „mokyklų“ komunistai darė skirtingas išvadas apie galutinę karo sėkmei būtinus ar naudingus taktinius maneversus.

Viena fundamentaliausių komunistų diskusijų šiuo klausimu kilo labai anksti: 1918 m. žiemos pabaigoje, bolševikams svarstant galimybę sudaryti taikos sutartį su Vokietija. Leninas, kaip žinoma, laikėsi nuostatos, kad taika būtina kaip taktinis maneversas. Komunistų valstybei esą reikia laiko, kad atstatytų savo ekonominį potencialą ir iš naujo sukurtų kariuomenę, pajėgią stoti į atvirą kovą su „buržuaziniu pasauliu“. Su tuo nesutiko kylanti „kairiųjų“ bolševikų žvaigždė – Nikolajus Bucharinas, tvirtinęs, kad „iš mūsų pusės karas, bent pradžioje, bus partizanų karas“¹³.

Bucharino tezeje nesunku pastebėti būsimos Mao partizanų karo doktrinos prielaidas: karas su „buržuaziniu pasauliu“ pradedamas kaip partizanų karas ir, kaip pasakytų Mao, „iš mažų pajėgų išauga didelės pajėgos“. Ryšys čia nebūtinai atsitiktinis, istorikai ne kartą svarstė tiesioginę ir netiesioginę Bucharino įtaką Kinijos revoliucinei minčiai¹⁴. Dėl tokios paralelės kyla pagunda Sovietų Sąjungos atstovams priskirti „komunistų-valstybininkų“, o kinams – „komunistų-partizanų“ vaidmenis, pirmųjų Šaltojo karo politiką vertinant kaip nuosaikesnę, labiau pagrįstą diplomatija,

o antrųjų – kaip agresyvesnę, tiesiogiai orientuotą į „revoliucijos eksportą“.

Giliau nesileidžiant į komunizmo mokyklų skirtumų subtilybes, verta prisiminti, kad pamatinė „Frunzės formulė“ galioja tiek Lenino, tiek Bucharino pozicijai. Tarp „proletariškų valstybių“ ir „buržuazinio pasaulio“ negali būti taikos, vien karas. Todėl galima pagrįstai teigti, kad viso pasaulio komunistai Šaltąjį karą verti-

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

no kaip karo, o ne taikos laikotarpį. Komunistinės valstybės tuo metu gyveno paliaubų ar užnugario režimu, jų visuomenės ir ekonomikos buvo nuolat rengiamos karinei mobilizacijai.

Žvalgybos ir saugumo tarnyboms šiame kare buvo paliktas iš karo metų pažįstamas vaidmuo: rinkti slaptą informaciją, silpninti prieš strategines pozicijas ir kelti neramumus (idealiu atveju – partizanų karą) giliai jo užnugaryje, tuo pat metu užtikrinant griežtą kontržvalgybą ir saugumo kontrolę savo užnugaryje¹⁵. Taip komunistinės žvalgybos ir saugumo tarnybos tapo ieties smaigaliu komunistų partijų slaptojoje kovoje su

¹² Markus Wolf, *Man Without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster*, Jonathan Cape, 1997, p. 87.

¹³ J. W. Kipp, *op. cit.*, p. 184–191.

¹⁴ Žr. R. Kalain, „Mao Tse Tung's „Bukharinist“ Phase“, in: *Journal of Contemporary Asia*, 1984, t. 14, Nr. 2, p. 147–155; Edward Hammond,

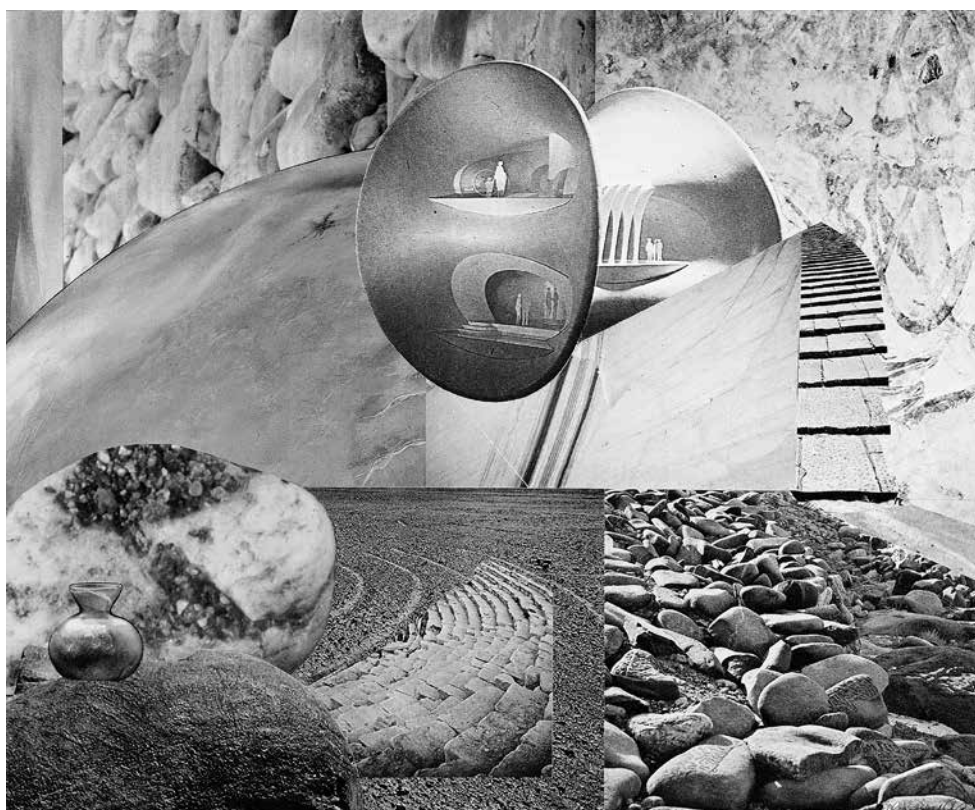
„Bukharin and the Chinese Revolution“, in: *Modern China*, 1975, t. 1, Nr. 4, p. 463–472.

¹⁵ Mark Galeotti, „Active Measures: Russia's Covert Geopolitical Operations“, in: *Security Insights*, George C. Marshall European Center For Security Studies, 2019, June, Nr. 31.

„buržuaziniu pasauliu“. Čia vėl galime prisiminti Mao partizanų karo doktriną: propaganda gimdo partizanus, šie sukuria bazes ir augina savo pajėgas tol, kol, visiškos sėkmės atveju, gali kontroliuoti reikšmingą teritoriją ar net užvaldyti kuria nors valstybę¹⁶.

Tuo tarpu ten, kur komunistų valdžia jau išvirtino, siekiama išvystyti kuo didesnę ir galingesnę reguliarią kariuomenę, sukurti visuomenę ir ekonomiką, kurios jau veikia paliaubų ar užnugario režimu ir bet kuriuo momentu gali persijungti į fronto režimą. Mat galutinis mūšis su „buržuaziniu pasauliu“ yra, komunistiškai žvelgiant, neišvengiamas. Viena svarbiausių septinto dešimtmečio SSRS ir Kinijos ideologinio konflikto priežasčių, panašu, buvo ta, kad, sovietų nuomone, branduo-

nistams padarė pergalės Alžyre, Kuboje ir Vietname. Kiekvienas šių konfliktų pasižymėjo savita specifika, jų priežastys, eiga ir pasekmės yra gerai iširtos¹⁸. Dažniau pritrūksta apibendrinimo: visais trimis atvejais revoliucinė propaganda užvaldė dekolonizacijos ir nepriklausomybės siekio retoriką; šiuos karus pradėjo ir strategiją diktavo profesionalūs revoliucionieriai, sekami ankstyvųjų Lenino ar Mao komunistų partijos analogų; visur tikrieji sukilėlių pergalės vaisiai buvo partijos kontroliuojama valstybė, kurios politiką galima apibūdinti kaip socialistinę ir kuri dėl to galėjo būti suvokta kaip „proletariato diktatūra“. Todėl visos trys pergalės buvo svarbios stiprinant bendrystę tarp Lotynų Amerikos, Afrikos ir Azijos profesionalių revoliucionierių,

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

linis ginklas galimai neribotam laikui atitolino galutinį pasaulinį mūšį, o kinų požiūriu, galingiausių įmanomų ginklų panaudojimas ir yra galutinio mūšio esmė¹⁷.

Būtent taip reikia matyti pasaulį, kad suprastume, kokį poveikį XX a. šešto ir septinto dešimtmečio komu-

nistams gimstant socialistinio „Trečiojo Pasaulio“ vizijai, „revoliucijos eksporto“ idėjai ir su ja susijusiai kaiariojo terorizmo epidemijai, palietusiai ir Europą. Komunistiniu požiūriu, Mao partizanų karo doktrina pradėjo veikti nebe vienos valstybės ribose, o globaliu mastu. Marksistų-leninistų, maoistų, Che Guevaros ar Ho Chi Minho sekėjų idėjos, politiniai siekiai ir taktika kartais net labai smarkiai skyrėsi, bet kiekvienas jų jautėsi dalyvaujant „ilgame, atkakliame, žūtbūtiname ir mirtiname kare“ su „buržuaziniu pasauliu“.

Kai ši fundamentali komunistinė logika nėra visiškai įsisąmoninta, tuomet sunku teisingai interpretuoti ir Rytų bloko žvalgybos bei saugumo tarnybų veiklos detales. Jau minėta, kad mikrolygmeniu Rytų ir Vakarų žvalgybų metodai, technika ir taktika atrodo bent jau labai panašūs. Tačiau stimulų būta kardinaliai priešingų. Rytų bloko tarnybos nebuvo *slaptosios* ar *specialiosios* – kaip viešosios biurokratijos išimtis. Jos tiesiog tapo „sraigteliais“ milžiniškame pa-

¹⁶ Kaip tiksliai suformulavo Schmittas, „Raudonoji armija pasirodo tik tuomet, kai susidaro palankios sąlygos įvesti komunistinį režimą“ (Carl Schmitt, *op. cit.*, p. 42).

¹⁷ Žr., pvz.: Xu Lingzhi, *The Role of the Nuclear Factor in the Sino-Soviet Split*, Department of International Relations, Research School of Pacific Studies, The Australian National University, 1989.

¹⁸ Žr. Martin Evans, *Algeria: France's Undeclared War*, Oxford University Press, 2013; Bernard C. Nalty (ed.), *The Vietnam War: The History of America's Conflict in Southeast Asia*, Salamander Books Ltd, 1998; Marifeli Pérez-Stable, *The Cuban Revolution: Origins, Course, and Legacy*, Oxford University Press, 1999.

saulinės revoliucijos aparate, kuriam visam buvo būdingas konspiratyvumas ir agresyvumas¹⁹.

Net žvalgyba ir kontržvalgyba Rytų bloke nebuvo išimtinai tokių tarnybų veikla. Partinės organizacijos, kaip antai Kominternas, rezgė savo šnipinėjimo tinklus, kurių dalį vėliau „paveldėjo“ sovietų KGB²⁰. Kinijoje partijos vaidmuo vykdant slaptas operacijas buvo ir išlieka dar didesnis. Vakarų žvalgybos vadovų vertinimu, šiuolaikinę Kiniją galima pagrįstai vadinti „žvalgybos valstybe“: visos jos institucijos, privačios organizacijos ir net atskiri piliečiai dalyvauja ar bent gali būti pasitelkti veikloje, kuri Vakaruose būtų laikoma žvalgybos ir saugumo tarnybų veikla²¹.

Dar aiškiau Rytų bloko tarnybų nesavarankiškumas matomas slapto poveikio sferoje, kuri po Antrojo pasaulinio karo Vakaruose tapo tikraja šių tarnybų *raison d'être*. Propaganda ir dezinformacija buvo visų pirma partijos institucijų ir tik po to žvalgybos bei saugumo tarnybų atsakomybė. Didžiąją dalį sovietų propagandos gamino ir platino SSKP CK Tarptautinis departamentas, kuris ne tik skelbė komunistinę ideologiją, bet ir plėtė komunistų įtaką visame pasaulyje, kurdamas ir palaikydamas prokomunistines organizacijas: taikos šalininkų sąjūdžius, teisininkų asociacijas, studentų sąjungas ir pan.²²

Kiek galima suprasti iš viešai prieinamos informacijos, komunistinės tarnybos vykdė tik tas „aktyviausias priemones“, kurioms realizuoti buvo reikalinga specifinė slaptos veiklos ekspertizė. Vadinamoji KGB tarnyba „A“ įsijungdavo prireikus suklastoti ir nutekinti spaudai JAV gynybos sekretoriaus pavaduotojo raportą apie branduolinį ginklą gabenančių lėktuvų pilotų tariamus psichikos sutrikimus arba paskleisti gandus, kad NATO generalinis sekretorius įtariamas iššvaistęs biudžeto lėšas²³. Galima sakyti, kad Rytų bloko tarnybos, ypač KGB, sutelkė geriausias konspiracijos ekspertus. Dėl to, kaip minėta, šios tarnybos atsidūrė komunistų slapta kurstomos pasaulinės revoliucijos smagalyje. Būtent šia prasme reikėtų suprasti teiginius, kad „ČK ir jos įpėdiniai vaidino centrinį vaidmenį sovietų sistemoje“.

¹⁹ Yra prielaidų tvirtinti, kad Rusijai ir Kinijai pasukus komunistiniu revoliuciniu keliu, žvalgybos menas jose suklestėjo, tapo labai gerbiamu ir dėl to dažnai geidžiamu užsiėmimu. Tačiau, kaip ir bet kuris kitas mokslas, amatas ar menas, jis buvo visiškai pajungtas pasaulinės revoliucijos ir į ją vedančios partijos tikslams, taigi itin stokojo savarankiškumo.

²⁰ Žr. David McKnight, *Espionage and the Roots of the Cold War: The Conspiratorial Heritage*, Frank Cass, 2002.

²¹ Nigel Inkster, „China Is Running Covert Operations That Could Seriously Overwhelm Us“, in: *New York Times*, 2022-09-14. Akivaizdu, kad ir Kinijoje, ir kitose Rytų bloko valstybėse gyventojų kontrolė yra ne vien saugumo tarnybų, bet ir partijos struktūrų atsakomybėje.

²² Žr. Tennent H. Bagley, *Spymaster: Startling Cold War Revelations of a Soviet KGB Chief*, Skyhorse, 2013, 13 skyrius.

²³ *Ibid.*

²⁴ Christopher Andrew, *op. cit.*, p. 462–517.

²⁵ Pavyzdžiui, į Vakarų pasitraukęs komunistinės Rumunijos žvalgy-

Kita svarbi Rytų bloko tarnybų funkcija buvo politinės žmogžudystės. Rimtą šios temos analizę ypač sunkina faktinių duomenų ribotumas ir (ne)patikimumas. Apsiribojant daugiau ar mažiau nustatytomis sovietų žvalgybos įvykdytomis ar planuotomis žmogžudystėmis XX a. ketvirtą ir šeštą dešimtmečiais, tenka pritari išvadai, kad maždaug septintame dešimtmetyje SSKP nustojo laikyti žmogžudystes veiksmingu užsienio politikos instrumentu. Nuo to meto pagrindiniais susidorojimo taikininiais tapo sovietų pabėgėliai, ypač – pačių žvalgybos ir saugumo tarnybų išdavikai²⁴.

Parama teroristams – nemažiau kontroversiška tokių tarnybų veiklos kryptis, regis, buvusi politiškai reikšmingesnė. Dėl paramos mastų ir tikslų šiandien tebediskutuojama, tačiau kai kurias išvadas ir apibendrinimus padaryti galima. Pirmiausia nekelia abejonių tiesioginių ryšių ir paramos teroristams faktai²⁵. Lygiai neginčijama, kad būtent Rytų bloko tarnyboms buvo pavesta teikti prieglobstį persekiojamiems teroristams, organizuoti kovotojų rengimą, perduoti finansinę ir kitokią paramą²⁶.

GRU taktika teroristų atžvilgiu paprasta: niekada neduoti jiems jokių įsakymų, niekada nesakyti, ką jiems reikia daryti. Jie griaua Vakarų civilizaciją: jie žino, kaip tai daryti, todėl leisim jiems tęsti nevaržomiems smulkmenišką priežiūrą, štai toks argumentas. Tarp jų yra idealistų, pasiryžusių mirti už savo idėjas. Tad tegu jie dėl idėjų miršta. Pats svarbiausias uždavinys – išsaugoti iliuziją, kad jie visiškai laisvi ir nepriklausomi.

Maskva yra svarbus tarptautinio terorizmo centras ne todėl, kad yra naudojamosi instrukcijomis, ateinančiomis iš Maskvos, o todėl, kad Maskvoje atrenkamos prašančios paramos teroristinės grupės ir organizacijos, kurioms galima ją suteikti su mažiausia rizika. [...]

Teroristų vadeiva turi platų veiklos spektrą ir turtingą pasirinkimą. Tik būna tokių teroristinių aktų

bos tarnybos vadovas Ionas M. Pacepa tvirtino, kad lėktuvų užgrobi- mo atakos yra KGB Pirmos vyriausiosios valdybos (užsienio žvalgybos) vadovo Aleksandro Sacharovskio išradimas ir kad KGB iš esmės sukūrusi teroristų organizacijas, kurias panaudojo iš pradžių Artimuosiuose Rytuose, o vėliau – Europoje (Ion Mihai Pacepa, Ronald J. Rychlak, *Disinformation: Former Spy Chief Reveals Secret Strategies for Undermining Freedom, Attacking Religion, and Promoting Terrorism*, WND Books, 2013, 33 skyrius). Kiti sovietų pabėgėliai teigė, kad Maskva ne tiek valdė teroristų organizacijas, kiek jomis naudojosi (Lawrence Martin-Bitman, *The KGB and Soviet Disinformation: An Insider's View*, Pergamon-Brassey's, 1985, p. 169–182). Tačiau tiek Rytų, tiek Vakarų žvalgybos ir saugumo tarnybų dokumentai neginčijamai liudija, kad komunistinės tarnybos palaikė nuolatinį ryšius su teroristų organizacijomis, rėmė jas pinigais ir ginklais, teikė prieglobstį ir organizavo kovotojų rengimą (Christopher Andrew, *op. cit.*, p. 488–517).

²⁶ *The Soviet Bloc Role in International Terrorism and Revolutionary Violence*, National Intelligence Estimate, 1986.

ir operacijų, kurioms *specnazas* išleis neribotas pinigų sumas, tieks bet kokių rūšių ginklus, padės įsigyti pasus ir organizuos slėptuves. O būna ir tokių teroristinių aktų, kuriems *specnazas* neturi nei pinigų, nei ginklų, nei tinkamų žmonių, nei slėptuvių. Teroristų vadeiva turi visišką misijos pasirinkimo laisvę, tik be ginklų, pinigų ir kitų paramos formų jo pasirinkimo laisvė staiga smarkiai sumažėja.²⁷

Atsižvelgiant į pasaulinės revoliucijos ideologiją ir strategiją, galima tarti, kad Vakaruose veikiančias teroristų organizacijas komunistų partijos vertino per Lenino ir Mao partizanų karo doktrinos prizmę. Teroristai laikyti savarankiškais, bet galimai ideologiškai artimais kovotojais, vienais revoliucijos instrumentų, kuriuos galima panaudoti politiniams tikslams²⁸. Maždaug toks uždavinys ir keltas žvalgybos ir saugumo tarnyboms. Ryšiai su teroristų grupuotėmis projektuoti ir į būsimą karą su Vakarais ateitį: tuo atveju jos matytos kaip natūralios struktūros kovai prieš užnugaryje²⁹.

Tai vėl gražina prie komunistinę politiką persmelkiančios „ilgo, atkaklaus, žūtbutinio ir mirtino karo“ logikos, dėl ko visos struktūros tapo militarizuotos. Formaliai „civilinės“ ir „karinės“ žvalgybos ir saugumo tarnybos išliko atskiros ir net išsaugojo savitą tapatybę. Tai sąlygojo ir istorinės tradicijos, ir taktiniai sumetimai, siekiant galios balanso komunistinės sistemos viduje. Tačiau ir „civilinės“ žvalgybos bei saugumo tarnybos komunizmo sąlygomis buvo, vakarietišku supratimu, „sukarintos struktūros“³⁰. Jos visada valdytos įsakymais ir išliko priklausomos nuo komunistų partijų net kritinėse situacijose³¹.

Agresyvi Šaltojo karo komunistų politika, kurią jie patys vertino kaip karo veiksmų sudedamąją dalį, ne šiaip paspartino Vakarų žvalgybos ir saugumo tarnybų raidą, bet tapo fundamentalia priežastimi toms tarnyboms egzistuoti ir sujungti informacijos rinkimo ir slapto poveikio funkcijas. Rytams vykdant „ilgą, atkaklų, žūtbutinį ir mirtiną karą“, Vakarams kilo iki šiol niekada nepatirtas iššūkis: kaip pasipriešinti agresijai

išsaugant savo pusėje laisvą gyvenimą garantuojančią taiką? Žvalgybos ir saugumo tarnybos tapo vienu iš svarbiausių šios problemos sprendimų.

POLITINĖ KOVA – VAKARŲ ATSAKAS Į RYTŲ GRĖSMĘ

Iš karto po karo dar tik besiformuojantis Vakarų blokas sprendė dvi fundamentalias saugumo problemas. Visų pirma reikėjo užkirsti kelią totalinio karo atsinaujinimui. Sąjungininkų demokratijos ir taip sunkiai pakėlė pastangas, kurių pareikalavo pergalė prieš Vokietiją. Nauji karo veiksmai būtų grėšę mažų mažiausiai rimtomis vidinėmis politinėmis krizėmis. Kita vertus, jau pirmaisiais pokario metais Vakarų valstybės pajuto politinį spaudimą, kurį kėlė viso pasaulio komunistų kariaujamas „ilgas, atkaklus, žūtbutinis ir mirtinas karas“.

Svarus atsakas čia buvo NATO aljansas. Nors tai nebuvo akivaizdu nuo pat pradžių, ilgainiui NATO užkardė totalinio pasaulinio karo galimybę. Prie to prisidėjo ir apokaliptinio masto branduolinių ginklų raida, ir su ja susijusi abipusio susinaikinimo teorija, ir palengva įgytas bendras Vakarų karinis pranašumas – tai, ką George'as Kennanas dar 1952 m. pavadino „ramiais ir apgalvotais tvorą tveriančių žmonių veiksmais“³². Šaltojo karo pabaigoje „tvora“ buvo tapusi neįveikiama, o tikimybė, kad komunistų primetamas „ilgas, atkaklus, žūtbutinis ir mirtinas karas“ privers Vakarų valstybes totaliai mobilizuoti savo pajėgas, sumenko iki visiško minimumo.

Į nuolatinį politinį spaudimą Vakarų valstybės galiausiai pasirinko atsakyti būtent politinėje plotmėje, o realizuoti slaptas to atsako formas tapo svarbiausiomis Vakarų funkcijomis, dėka ko jos galutinai tapo šiuolaikiškais kompleksiniais nacionalinio saugumo problemų sprendimo centrais. Formuluojuojant išankstinę tezę, vakarietiškos žvalgybos ir saugumo tarnybos yra tikrasis istoriškai pasiteisinęs vadinamojo hibridinio karo problemos sprendimas.

Vakarietiškas politinis atsakas, žiūrint sistemškai, ir prasidėjo nuo reikšmingų žvalgybos ir saugumo tarny-

²⁷ Viktoras Suvorovas, *Specnazas: Tikroji sovietinių specialiujų pajėgų istorija*, iš rusų kalbos vertė Daina Kasnikovskienė, Mintis, 2010, p. 104–109.

²⁸ Lawrence Martin-Bitman, *op. cit.*, p. 182. Tai visiškai atitinka Lenino poziciją, kad partizanų karas „turi būti proporcingas pagrindinėms kovos priemonėms, sutaurintas šviečiančios ir organizuojančios socializmo įtakos“ (Владимир Ленин, „Партизанская война“, in: Владимир Ленин, *Полное собрание сочинений*, t. 14: *Сентябрь 1906 – февраль 1907*, Издательство политической литературы, 1972).

²⁹ Wolfo nuomone, būtent taip Rytų Vokietijos Stasi vadovas Erichas Mielke vertino Vakarų Vokietijoje veikusią teroristų organizaciją Raudonosios armijos frakcija (Markus Wolf, *op. cit.*, p. 275).

³⁰ Lester W. Grau, Charles K. Bartles, *The Russian Way of War: Force Structure, Tactics, and Modernization of the Russian Ground Forces*, Fort Leavenworth, KS: Foreign Military Studies Office, 2016, p. 25–27.

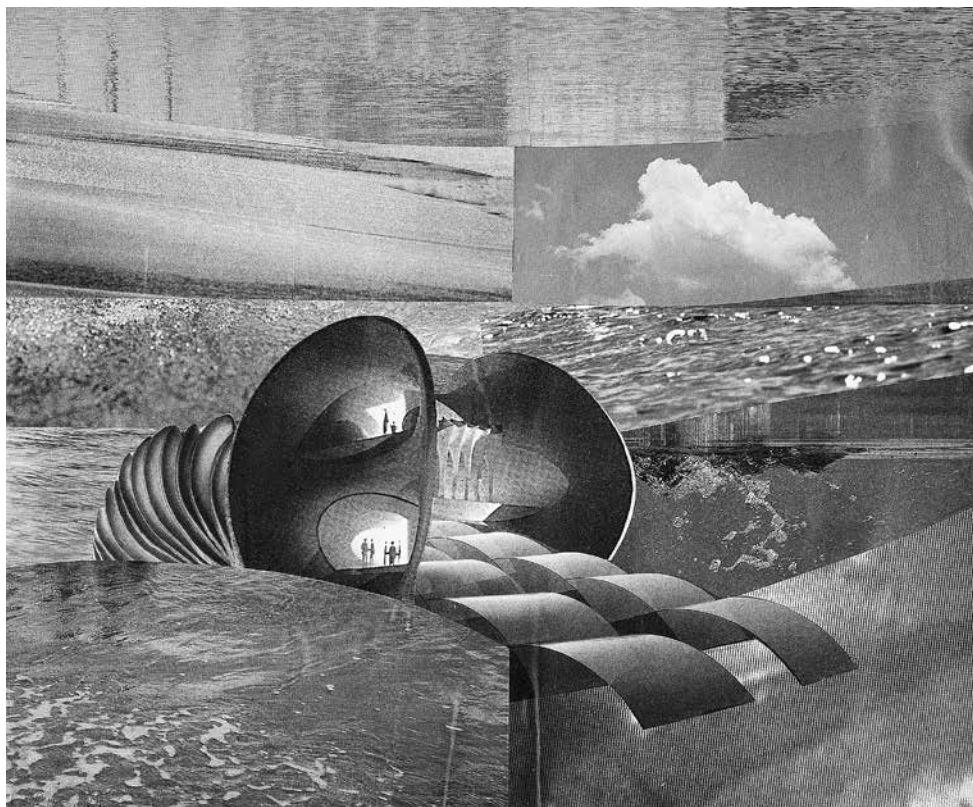
³¹ Kaip antai sovietinis KGB žlungant Sovietų Sąjungai; žr. A. Knight, „The KGB, Perestroika, and the Collapse of the Soviet Union“, in: *Journal of Cold War Studies*, 2003, t. 5, Nr. 1, p. 67–93.

³² Kennano 1952 m. rugsėjo 8 d. telegrama atsargiai vertino NATO sukūrimą ir išryškino problemą – Rusijos politinio elito baimę būti Vakarų užpultiems. Vertindamas šią baimę kaip autentišką, Kennanas ragino vengti veiksmų, kurie sovietams liudytų, kad tariai sąmokslininkai siekia naujo pasaulinio karo: „Reikia pripažinti ir atsiminti, kad kai kuriais atžvilgiais esama nesutaikomo konflikto tarp idealaus karinio pasirengimo tikslo ir tikslo laimėti politinį karą, kuris tebevyksta ir kuriame esame priversti toliau kautis. Priverstos iki kraštutinumo politinė ir karinė priegijos gali būti viena kitai pražūtingos“ (George F. Kennan, „George F. Kennan's Assessment of Soviet Perspective on NATO“, in: <https://sites.temple.edu/immerman/george-f-kennans-assessment-of-soviet-perspective-on-nato>).

bų reformų JAV ir Didžiojoje Britanijoje, kurios tapo pavyzdžiu daugeliui kitų valstybių. Svarbiausi žingsniai padaryti per trejus pokario metus, o filosofinį pagrindą naujiems sprendimams padėjo dar karo metais subrendusi politinės kovos (*political warfare*) idėja. Jos autorystė paprastai priskiriama jau minėtam Kennanui – JAV diplomatui, politikos apžvalgininkui ir sovietologijos studijų pradininkui. Reikia pabrėžti, kad Kennanas termino *political warfare* nesukūrė, jis pats nurodė sąvoką ir idėją jau seniai egzistuojant britų politikoje³³.

Nesileidžiant į išsamią politinės kovos doktrinos analizę, verta paminėti, kad politinės priemonės čia suprantamos kaip alternatyva ar net priešingybė karo veiksmams. Tai nėra išslyk akivaizdu, nes klaidina pats terminas. Angliškas žodis *warfare* tiksliausiai išverčiamas kaip *kariavimas* – veiksmai ir priemonės, kuriais konkrečiai įgyvendinami karo sprendimai. Be to, Kennanas net dar labiau suvėlė sąvokas teigdamas, kad politinė kova – tai „Clausewitzo doktrinos pritaikymas taikos metu“³⁴. Mat viena svarbiausių Clausewitzo tezių skelbė, kad karas yra politikos pratęsimas kitomis priemonėmis. Tezė buvo revoliucinė būtent ta prasme, kad prieštaravo ankstesnių karo strategų propaguotam karo ir politikos (kuri įmanoma tik taikoje) atskyrimui. Clausewitzas skelbė karo ir politikos vienovę, ką, kaip jau minėta, greitai ir tiksliai pastebėjo ir įvertino Leninas. Tokiu būdu Kennano siūlomas Clausewitzo „pritaikymas“ taikos meto politikoje reiškia tiesiog sugrįžimą prie politinių priemonių ar net jų priešinimą karo veiksmams, bandymą iš naujo atriboti karą nuo politikos, taigi nusigręžimą nuo Clausewitzo³⁵. Kad bū-

tent tai Kennanas turėjo galvoje, aiškėja iš jo formuluotės, jog politinė kova apima „visas priemones, išskyrus karą (*short of war*)“. Aiškus atsiribojimas nuo karo ir jo sferos primena, kad griežtas karo ir taikos atskyrimas nėra amerikietiškos ar apskritai vakarietiškos kultūros „negalia“ (*handicap*), o priešingai – jos pagrindas,

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

neleidžiantis Kennanui atsidurti vienoje pasaulėžiūros plotmėje su Lenina sekančiais marksistais, net jei pats Kennanas to būtų norėjęs³⁶. Dėl to čia šį terminą ir vėrčiame „politinė kova“, kuris tiksliau išreiškia Kennano idėją negu pažodinis „politinis kariavimas“ ar juolab „politinis karas“.

Pats Kennanas politinę kovą vertino kaip esminį vadinamosios komunizmo sulaikymo (*containment*) strategijos elementą. Pasiryžusios nuosekliai kovoti su Sovietų Sąjungos ir Kinijos ekspansija politinėmis priemonėmis, JAV išvengtų būtinybės stoti į atvirą karą. Ši strateginė prieiga, kaip žinoma, stipriai paveikė

³³ George F. Kennan, „The Inauguration of Organized Political Warfare“, 1948-04-30, in: History and Public Policy Program Digital Archive, National Archives and Records Administration, Record Group 59, Entry A1 558-B, Policy Planning Staff/Council, Subject Files, 1947–1962, Box 28, Obtained by Brendan Chrzanowski, p. 1.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Karas Kennanui – ne politikos pratęsimas, o jos žlugimas, pereinant

į egzistenciškai priešingą taikos metui ir todėl „nebe politinę“ būklę. Toks požiūris dar aiškiau matomas vėlesniuose jo tekstuose: „Privesti iki kraštutinumo kariniai ir politiniai poreikiai gali būti vienas kitam pražūtingi“ (George F. Kennan, „George F. Kennan’s Assessment of Soviet Perspective on NATO“).

³⁶ George F. Kennan, „The Inauguration of Organized Political Warfare“.

Šaltojo karo pradžios JAV diplomatiją įkvėpė Marshallo planą ir Trumano doktriną³⁷. Ne taip gerai žinomas faktas, kad Kennanas artimai bendravo su besiformuojančiu JAV žvalgybos bendruomenės branduoliu ir tapo svarbiu autoritetu būsimam CŽA direktoriui Allenui Dullesui³⁸. Šis netruko priėti prie išvados, kad žvalgybos tarnyba turėtų būti viso politinės kovos aparato ašis ir nuosekliai siekė tokia paversti CŽA³⁹.

Jau minėta, kad per karą JAV išvystė savo pirmąją civilinę žvalgybos tarnybą OSS, kurioje Dullesas užsitarnavo legendos reputaciją. Po karo OSS planuota išformuoti, bet atsinaujinusi priešprieša su komunistais privertė vyriausybę persigalvoti. 1947 m. priimtas Nacionalinio saugumo įstatymas įsteigė CŽA, kuriai iš karto priskirta ne tik klasikinės žvalgybos (slaptos ir viešos informacijos rinkimo), bet ir slapto poveikio (*covert action*) funkcija. Dullesas ne tik buvo vienas svarbiausių šio sprendimo architektų, bet ir vienas pirmųjų pradėjusių veikti CŽA kritikų. Tai padėjo jam suformuluoti savo viziją ir iš dalies nulėmė, kad 1953 m. JAV prezidento rinkimus laimėjęs Dwightui Eisenhoweriui CŽA direktoriumi buvo paskirtas būtent jis, Dullesas⁴⁰. Beveik dešimtmetį jis dominavo slapto poveikio programas svarstančioje Nacionalinio saugumo taryboje ir aktyviai augino CŽA kaip svarbiausios politinės kovos institucijos statusą, kuri tarnyba išlaikė iki pat šių dienų.

Didžiojoje Britanijoje diskusija dėl žvalgybos ateities prasidėjo dar 1943 m., kai artimas Winstono Churchillio bendražygis ir įtakingas diplomatas Duffas Cooperis pasiūlė po karo sukurti vieningą žvalgybos ir saugumo tarnybą, sujungiant MI5, MI6 ir SOE. Pasiūlymas sulaukė įvairiapusės kritikos, taip pat ir iš pačių tarnybų. Galiausiai nusvėrė argumentas, kad jungtinis aparatas taptų per didelis ir dėl to negalėtų sklandžiai funkcionuoti. Vis dėlto diskusija paliko svarbų pėdsaką britų

politikoje ir žvalgybos sistema galiausiai buvo reformuota integruojant MI6 ir SOE⁴¹.

Šis sprendimas suteikė slapto poveikio (*covert action*) instrumentą ir Didžiosios Britanijos vyriausybei. Pasiūmė iš 1947–1952 m. nesėkmingų bandymų sukelti sukilimą Albanijoje, ji nuo 1950 m. perėjo prie atsargesnės strategijos, siekdama ne vykdyti staigias permainas, o pradėti lėtą eroziją komunistinėse sistemose. Britų slapto poveikio operacijas, kurios apėmė propagandą, ekonominio poveikio priemones, atskirų sovietinių institucijų reputacijos žlugdymą ir siekius skatinti nepasitikėjimą tarp Sovietų Sąjungos ir satelitinų komunistinių valstybių, kuri laiką koordinavo tarpinstitucinis Komitetas komunizmui (užsienyje). Nuo 1956 m. slapto poveikio operacijų kontrolė perėjo MI6 veiklą koordinuojančios britų Užsienio reikalų ministerijos atsakomybėn⁴².

Šitai britų ir amerikiečių žvalgybos tarnybos išlaikė ir net išplėtė Antrojo pasaulinio karo metais išvystytus pajėgumus, skirtus paveikti priešininką psichologiškai, politiškai ir ekonomiškai⁴³. Atremiant komunistų agresiją tęsėsi ne tik jau „klasikinė“ kova dėl paslapčių, bet ir kova dėl žmonių motyvacijos, strateginė propagandinė kova dėl naratyvo, dėl politinių partnerių ir dėl finansų, išteklių bei produkcijos. Kaip ir karo metais, ši kova išliko globali. Ji vyko ir komunistų užvaldytose valstybėse, ir ten, kur Vakarai siekė užkirsti kelią ar net užbėgti už akių komunistų įtakai. Kai kurie kovos epizodai vyko Vakarų valstybėse ir tai skatino vis glaudžiau bendradarbiauti žvalgybos ir saugumo tarnybas. Pasitaikydavo, kad slaptoji politinė kova itin paaštrėdavo, prireikdavo tiesioginės „sukarintos“ (*paramilitary*) prievartos, Vakarams paremiant perversmus ar sukilimus trečiojoje šalyse. Dėl to augo bendradarbiavimas tarp žvalgybos ir saugumo tarnybų bei karinių struktūrų, ypač specialiųjų operacijų pajėgų. ❏

³⁷ Žr. John Lukacs, *George Kennan: The Study of Character*, Yale University Press, 2007.

³⁸ Peter Grose, *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles*, Houghton Mifflin Harcourt, 1994, p. 266–270.

³⁹ *Ibid.*, p. 284.

⁴⁰ Peter Grose, *op. cit.*, p. 288–338.

⁴¹ *From World War to Cold War, Records of the Foreign Office Permanent Under-Secretary's Department, 1939–51*, London: The Foreign, Commonwealth & Development Office, 2013, p. 57–66.

⁴² Rory Cormac, „The Pinprick Approach. Whitehall's Top-Secret Anti-Communist Committee and the Evolution of British Covert Action

Strategy“, in: *Journal of Cold War Studies*, 2014, t. 16, Nr. 3, p. 5–28.

⁴³ Labai panašūs procesai vyko ir po karo atkurtose Prancūzijos žvalgybos ir saugumo tarnybose. Kitų Vakarų valstybių tarnybos, išskyrus prie klasikos likusią Vakarų Vokietiją, dažnai sekė britų ir amerikiečių pavyzdžiu, kartais tapdamos svarbiais partneriais bendroje politinėje kovoje su Sovietų Sąjunga (žr. Maurits Martijn, „Operation Easy Chair, or how a little company in Holland helped the CIA bug the Russians“, in: <https://thecorrespondent.com/3789/operation-easy-chair-or-how-a-little-company-in-holland-helped-the-cia-bug-the-russians/116534484-2a3d7f11>).

PAS VĒRĄ NAMUOSE

Dailininkės Veronikos Šleivyтės paveikslų galerija

Aistė Paulina Virbickaitė

Vėra, jūs čia?! – dairausi aplink. O aplink kaimas: šen troba, ten troba, paukšteliai, kelelis. Tik žolė kieme gal tvarkingesnė. Prie žemo ilgo medinio namo aukštu stogu – santūrus gėlių darželis. Esu šalia Kupiškio, Viktoriškių kaime. Čia – Veronikos Šleivyтės tėviškė, čia dar jai gyvai esant įkurtas jos muziejus, kaip sako rodyklė prie kelio – dailininkės Veronikos Šleivyтės paveikslų galerija. Kur, jei ne čia, mėginti suprasti tą intriguojančią moterį – grafikę, fotografę, tapytoją? Albumai perversti, filmukai pažiūrėti, valandos praleistos su draugais narstant jos biografiją ir darbus, intencijas ir lūkesčius. Nuo to laiko, kai menotyrininkė Agnė Narušytė Kupiškio etnografinio muziejaus saugyklose surado ir kitiems parodė jos archyvą, tepraėjo kokie 15 metų, per kuriuos šiai menininkei dedikuoti nauji albumai, daugybė straipsnių, radijo ir televizijos laidų, surengta parodų, sukurtas spektaklis.

TARP PIEMENAITĖS IR TARYBINĖS TAPYTOJOS

Veronika Šleivyтė (1906–1998), arba Vėra, kaip ji pati save vadino, nuo jaunystės vairavo savo gyvenimą pati. Mergina iš didelės bežemio valstiečio šeimos nusprendė, kad nori būti menininkė ir išvyko į Kauną. Studijos Kauno meno mokyklos grafikos studijoje, darbas, visuomeninė veikla, draugai, atostogos Palangoje. Naujas fotoaparatas ir juo daromos nuotraukos, kurios patinka žiūrovams, taip pat ir kuriami grafikos darbai. Ir ji pati – graži, jauna ir energinga. Labai drąsi – kitokio charakterio damos vargu ar tuo metu rinkosi savarankiškos moters ir menininkės kelią. Nebuvo lengva. Studijos truko 10 metų, nes Vėra nuolat sirgo: plaučių tuberkuliozės pavojus, ūmus ausies uždegimas, inkstų geldelių liga, mastoiditas, angina. Studijuodama ji dirbo braižytoja Žemės ūkio ministerijoje, o jau turėdama diplomą įsidarbino piešimo mokytoja katalikiškoje Vaikelio Jėzaus mergaičių amatų mokykloje. Įsimylėdavo, ją įsimylėdavo, paskui viskas baigdavosi ašaromis ir kokiame nors giliame tamsiame stalčiuje paliktomis laimingų dienų fotografijomis. Vėrai buvo kiek virš 30 metų, kai atmosfera ėmė kaisti – Europa, o kartu ir Lietuva artėjo prie karo, sudėtingai vingiavo ir jaunos moters karjera bei asmeninis gyvenimas.

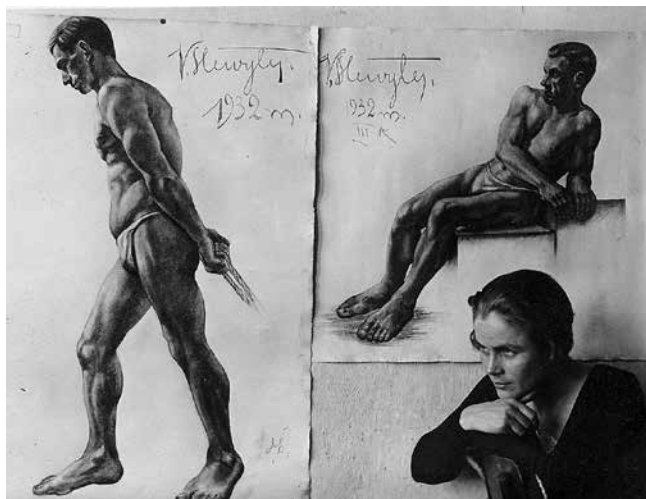
1938 m. ji ne tik nerimavo dėl galingo karo su Lenkija. Ji buvo atleista iš darbo amatų mokykloje, nes viešai ėmė kritikuoti mokyklos vadovybę dėl ten gyvenančių našlaičių skurdo ir nepriežiūros. Tais pačiais metais ji prisieė didelę atsakomybę – tapo įkurtos Lietuvos moterų dailininkių draugijos pirmininke. Tuo pat metu vystėsi gana sudėtingas turėjęs būti ryšys su vienuole Felicija. „Tave mylėjau daugiau nei dorybę, labiau nei savo pareigas ir kartais (nors ir gėda man prisipažinti) net karščiau nei Kristų...

Dailininkės Veronikos Šleivyтės paveikslų galerija

klis. Bet vis kažko trūksta, biografinės miglos vietomis susispaudžia į neperregimus debesis – belieka tik spėlioti ir dėlioti savas dėliones. *Ar jūs tyčia taip viską supainiojote, Vėra?*

jos pirmininke. Tuo pat metu vystėsi gana sudėtingas turėjęs būti ryšys su vienuole Felicija. „Tave mylėjau daugiau nei dorybę, labiau nei savo pareigas ir kartais (nors ir gėda man prisipažinti) net karščiau nei Kristų...

Veronika Šleivyte. Aš su savo darbais Kauno meno mokykloje. 1932. Kupiškio etnografijos muziejus

O tu, Vėrute?“ – rašė į Ameriką tik prasidėjus karui pabėgusi Felicija.

O Vėrutė vairavo savo gyvenimą toliau, tačiau netrukus šalyje viskas ėmė verstis aukštyn kojom taip, kad jokie vairai neveikė. Nežinoma, ką ji veikė per karą ir kaip sutiko okupaciją. Jos kaip neturtingos merginos iš kaimo biografija, o taip pat ir „paprastus“ kaimo žmones vaizduojantys grafikos darbai, tiko sovietų valdžiai. 1940 m. ji buvo paskirta tos pačios amatų mokyklos, iš kurios ne taip seniai buvo atleista, direktore. Sugebėjo išvengti atėjusių vokiečių bausmės už bendradarbiavimą su sovietais. Vėl grįžus pastariesiems, iki 1946 m. dirbo tos pačios mokyklos direktore, kol galiausiai buvo atleista už lėšų švaistymą. Vėrai buvo 40 metų, kai ji dar kartą stipriai pasuko vairą: tapo tapytoja.

Kaip ir iš ko ji gyveno tik pradėjusi savo kaip tapytojos karjerą – nežinia. Šis miglose paskendęs dešimtmetis man atrodo pats įdomiausias, apsisprendimų metas. Tik 1960 m. ji priimta į dailininkų sąjungą, 1984 m. suteiktas Kupiškio rajono garbės pilietės vardas, 1985 m. suteiktas Garbės kolūkietės vardas, 1986 – Lietuvos SSR nusipelnusios kultūros veikėjos Garbės vardas. Už ką tokia garbė? Už gėles.

GĖLIŲ KARALIENĖ

Vėra, o negalima buvo sugalvoti ko nors įdomiau? – galvoju žiūrėdama į tas pastele pieštas gėles. Gėlės nėra savaime neįdomu! Žiūrėdama į tuos vidutinio dydžio paveikslėlius prisimenu 10 metų už Vėrą vyresnę tapytoją Gluck. Londone gyvenusi menininkė pageidavo vadintis ne „mis“ ir ne „mister“, o tik Gluck (vardą ji pasirinkdavo pagal nuotaiką). Kartą tapytoja gavo dovanų žymios Londono floristės sukurta puokštė. Pradėjo ją tapyti, tačiau procesas truko ilgai. Pradėjus vysti kuriam nors

žiedui, ji siūsdavo žinią floristei, kad atvyktų ir pakeistų – tik konkretų žiedą, ne visą puokštę. Natiurmorto tapymas tokiu būdu truko kelis mėnesius, floristė tapo Gluck meiluže, o vėliau ir mylimąja bei „kūrybine bendraautore“, kaip buvo pažymėta vėliau surengtoje labai sėkmingoje gėlių natiurmortų parodoje. Paveiksluose – gėlių puokštės vazelėse, nieko daugiau. Ir vis tik sunku atitraukti akis. Gluck puokštės – tai ne lyrika, ir ne *vanitas*. Tos gėlės ištrauktos iš biologinio gyvenimo-mirties rato, jos aukščiau visko. Tobulai tikslios, tobulai tobulos, todėl tarsi netikros, nors piešinys visiškai tikslus. Ji sukūrė kitokią, antijausmingą gėlių natiurmortą. Galima tuos paveikslus interpretuoti ir kaip *queer* jausenos atspindį, regis, pati Gluck stebėdama ir tapydama gėlių žiedus galvojo apie moterišką ir vyrišką seksualumą. Kita tapytoja, beveik 20 metų vyresnė už Vėrą – amerikietė Georgia O’Keeffe visą gyvenimą kovojo su kritikais, jos gėles vaizduojančiuose paveiksluose matančiais sąsają su seksualumu ir moteriška lytimi. Ji nekentė šių palyginimų, nors moteris ir mylėjo. „Niekas nemato gėlių žiedų – jie tokie maži – mes neturime laiko – tam, kad pamatytum, reikia laiko, kaip reikia laiko draugystei“, – rašė O’Keeffe. Ji ilgai žiūrėjo į gėles ir jas tapė didelio formato drobėse, kartais visą žiedą ar du, kartais tik gėlės fragmentą, tokį didelį, kaip visas pasaulis. Taigi gėlės mene nėra banalesnis

Veronika Šleivyte. Gėlės. 1973. Kupiškio etnografijos muziejus

objektas už bet kurią kitą. Klausimas tik, ką iš jų padarai. Vėra nusprendė daryti viską kuo paprasčiau. Ar ji geriau nemokėjo, ar tiesiog pavargo stengtis?

Vėros gyvenimas – vaikystė neturtingoje šeimoje, Pirmasis pasaulinis karas, šalies atsiskyrimas nuo Rusijos ir nepriklausomos Lietuvos paskelbimas, jaunystė sparčiai kintančiame tarpukario Kaune, mėginant kažkaip „prasimušti“, buvimas moterimi menininke ir tai įtariai žiūrinčioje visuomenėje, Antrasis pasaulinis karas, sovietų okupacija, vokiečių okupacija, vėl sovietų okupacija, santvarkos ir viso gyvenimo tvarkos pasikeitimas, tikėtina, homoseksualumas, dar apsunkinantis ir taip sudėtingus asmeninių santykių tango. Pasaulis keitėsi taip greitai ir grubiai, kad galiu suprasti norą tiesiog žiūrėti į geles ir nevaizduoti nieko daugiau, tik jų paviršių. Neieškoti naujų prasmų, spalvų ir kompozicijų, norėti tik ramybės. Mums patinka neprišitaikėliai, kovotojai ir kovotojos. Jų tragiški gyvenimai sukuria gražių istorijų, kurių mums patinka klausytis. Gal todėl galvodama apie tuos paprastus Vėros paveikslus noriu matyti juos kaip apsauginį skydą, kai tuo tarpu jie gal buvo tiesiog paviršutiniški gana prastą meninį išsilavinimą gavusios, tačiau produktyvios ir iniciatyvios, gerai prisitaikiusios prie sistemos meninkės darbai.

Tarybinė tapytoja Veronika Šleivyte gyveno Kauno centre, apynaujame, 1935 m. statybos daugiabutyje, išsirūpino ir teises į didžiulį namo balkoną su vaizdu į miesto centrą. Išsirūpino ir daugybę parodų, ir žiguliuką, nebuvo visai vieniša. Renginiuose atrodė energinga ir laiminga žmonių apsuptyje. Galiausiai dar išgyveno Sąjūdžio metus, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. Testamentu Kupiškio etnografiniam muziejui paliko tris senus lagaminus, prikimštus negatyvų, fotografijų, laiškų ir užrašų. Nesunaikino jų, neišmetė – pasirūpino, kad išliktų. Ir tai neleidžia galvoti apie Vėrą tik kaip apie nuobodžią tarybinę tapytoją. Ar ji pati galėjo numatyti, kaip tai pakeis požiūrį į ją kaip žmogų ir menininkę?

FOTOGRAFIJOS KEIČIA POŽIŪRĮ

Vėros fotografijos buvo ryškus atradimas. Jose – tarpukario Kaunas, kaimas, ten gyvenantys žmonės ir pati fotografė: stilinga, moderni moteris. Pirmą kartą jas pamačius, tuomet dar stipriai romantizuotas ir todėl gana nuobodus tarpukario Kaunas man sušvito naujomis spalvomis: štai kokios buvo tos tikrosios geltonkasės mėlynakės lietuvaitės! Ji dažnai fotografavo save: Vėra skaito, Vėra piešia, Vėra ilgais nagais, Vėra po ligos nuskustais plaukais, Vėra besišypsanti ir Vėra, žvelgianti dramatišku žvilgsniu. Lyg pati negalėtų atsistebėti tuo, kuo tapo.

Daug dėmesio šiandien sulaukia taip pat lagaminuo-

Veronika Šleivyte. Nuoširdi išmalda. 1940. Kupiškio etnografinio muziejaus

se rastos Vėros fotografijos su kitomis moterimis. Nieko atvirai erotiško. Tik žvilgsniai, prisiglaudimai, kartais užrašai kitose fotografijų pusėse rodo, kad tuose santykiuose būta daugiau nei merginų draugystės. Ne tiek stebina moterų meilė ar tai, kad su simpatijomis norėta nusifotografuoti, kiek tai, jog tas nuotraukas Vėra išsaugojo, o po savo mirties paliko muziejui. Įdomu, ar tarybinė tapytoja kartais pati viena žiūrinedavo tas savo jaunystės fotografijas iš nepriklausomos Lietuvos laikų? Ar svarstė, kaip jas pamatys muziejininkės? Ką pagalvos ar pasakys pamačiusios? Ar galėjo išivaizduoti, kad jau visai netrukus ji taps tikra žvaigždė būtent dėl savo fotografijų, ir iš dalies – dėl juose užfiksuotų santykių, o buvusios „gėlių karalienės“ natiurmortai naujai pertvarkytame jos muziejuje užims tik vieną nedidelę erdvę. Viena aišku – jai buvo svarbu išlikti mūsų atmintyje. Ir ji išliks, kaip jos išpausta pėda muziejaus betoniniuose laiptuose – lyg ir tikra, bet aiškiai neapčiuopiama. Nei auka, nei nugalėtoja. Tokia žmogiška, net kasdieniška, kaip jos fotografijos, kaip turbūt daugelis mūsų, mėginančių suprasti jos paslaptis.

PAKELIUI NAMO

Atvažiavusius į muziejų greičiausiai pasitiks besišypsanti muziejininkė Jolanta. Šiltuoju metų laiku, nuo gegužės iki spalio mėnesio, ji čia lankytojus priima jau apie dešimtį metų. Menininkę ji yra mačiusi tik iš tolo – renginyje ant scenos. Tačiau ji turi daug rakčiu-

Veronika Šleivyte. „Namiškiams, Vera“. Kaunas, 1935.
Kupiškio etnografijos muziejus

kų, kuriais viena po kitos atvers muziejaus duris. Visu pirma – į gryčią, kurioje gyveno Vėros tėvai, augo ji pati ir visą gyvenimą vis grįždavo iš Kauno. Net ir būdama garbaus amžiaus, atburgzdavo čia savo žiguliuku – pabendrauti su „saviškiais“, o paskui ir į savo muziejų. Muziejus čia atsirado 1985 m., kai Vėrai buvo 79-eri. Ji padovanojo kolūkiui savo tėvų namus, geranoriškas kolūkio pirmininkas čia atkėlė dar dvi medines trobas ir šešias klėtis – viskas gausiam garsios vietinės menininkės kūrybos palikimui saugoti. Atrodo, Vėra buvo patenkinta, mėgdavo pati rodyti muziejų ir pasakoti apie kūrybą lankytojams. Galime tik spėlioti, ar jai patiktų dabartinis muziejus.

Po rekonstrukcijos nebeliko specialiai menininkės paveikslams eksponuoti čia perkeltos didelės žalios trobos kiemo centre. Pagrindiniame name sukurta valstiečių gyvenamojo namo ekspozicija su keliais Vėros daiktais, dailiai paklotomis lovomis ir nuo lubų kabančiais sodais. Klėtyse tvarkingai rodoma: grafika, kaimo gyvenimo fotografija, fotografiniai portretai ir autoportretai bei pastele tapytos gėlės. Čia viskas gražu ir tvarkinga, kaip ir tuose gėlių paveiksluose. Vizualios informacijos nei per daug, nei per mažai – pats tas susipažinimui su Veronikos Šleivyte kūryba. Tuo tarpu atstumas nuo Viktoriškių kaimo iki namų – pats tas, kad spėtum pagalvoti apie Vėrą. O kartu ir apie tokį sudėtingą mūsų šaliai praeitą šimtmetį, apie tai, kaip keičia žmonių gyvenimus istorija, gal net ir apie visus tuos „prastus“ menininkus ir menininkes, kurių darbelius daugelis tiesiog praeina, bet galbūt ilgam sustotų, jei žinotų už jų slypinčias istorijas. Netikiu, kad toks ir buvo Vėros planas, tačiau šis priminimas – labai vertingas. ❧

SKEITERIO MIESTAS

Vilius Mėdžius

Kiekvienas Vilnių atranda ir pažįsta savaip. Skirtingais gyvenimo laikotarpiais šis pažinimas keičiasi, atsinaujina, dėl vienu ar kitu priežasčių miestą pamatome vis naujomis akimis, o senuosius akinius pamirštame. Po miestą mes visi judame skatinami tam tikrų veiklų, jos savitai formuoja miesto erdvę mūsų sąmonėje, apibrėžia mūsų gyvenimo būdą joje ir priverčia vertinti bei mylėti skirtingas Vilniaus puses. Taip ir mano gyvenime pasitaikė daug kam egzotišku galintis pasirodyti tarpsnis – kai miestą pažinau važinėdamas riedlente.

2014 metais, vasarą tarp penktos ir šeštos klasės, mama nuvedė mane į riedlenčių stovyklėlę „Kablo“ skateparke. Prie riedlentės pripratau iškart, o stovyklai pasibaigus į „Kablį“ toliau vaikščiojau savarankiškai, pažindinausi su kitais, bandančiais įvaldyti riedlenčių

subtilybes. Galiausiai skateparko erdvės nusibodo, tad su naujaisiais draugais išriedėjome į miesto gatves. Taip prasidėjo tikroji mano pažintis su Vilniumi – iki tol miesto ribos neperžengdavo gimtojo Antakalnio (ar net, griežčiau, Rudens gatvės) ribų ir, žinoma, mokyklos. Riedėti gatvėse buvo visai kas kita nei tikslingai tam susimuliuotoje uždaroje erdvėje. Šešerius metus Vilnius man visų pirma buvo vadinamųjų *skate spotų* – vietų, kurios traukia skeiterius – tinklas.

Vilniuje yra keli pagrindiniai skeiterių zulinami miesto kampai, kuriuos įvardytų turbūt ir ant riedlentės niekada nestovėjęs, bet senamiesčiu bent retkarčiais praeinantis žmogus. Tačiau visų Vilniaus *skate spotų* turbūt net išvardinti neįmanoma – kiekvienas bordiūras gali tokiu tapti, todėl mūsų medžioklės plotai vis

Kablų Skatepark sporto parkas. Nuotraukos iš klubo feisbuko paskyros „Kablų+Skatepark“

plėtėsi. Iš esmės, pasitelkęs vaizduotę, išnaudoti gali bet kokią miesto detalę, tad *spotai* veikiau ne atrandami, o išvelgiami. Nors pats nebevažinėju daugiau nei trejus metus, vis dar neatsikratau skeiterio optikos – jis nemato tiesiog bortelio ar tiesiog laiptų. Nuobodu. Kiekvienas objektas – galimybė ir iššūkis, o visas miestas – šokių aikštelė.

Tuomet riedlenčių kultūra Vilniuje buvo gerokai apmirusi, o mes daugelio praeivių buvome laikomi vandalais. Beveik visi šios kultūros virtuožai, legendos ir veteranai buvo arba emigravę, arba metę šį jaunystės pomėgį dėl „solidaus“ gyvenimo, tad mokytis nelabai buvo iš ko. Gelbėjo internetas ir socialiniai tinklai, kur atkapstydavome vyresnės kartos legendų video. Taip atrasdavome naujas vietas, bandydavome kopijuoti jų triukus ir net gyvenimo būdą. Mokėmės ne tik iš vietinių didvyrių, bet ir, kaip pridera kartai, kuri į gyvenimiškus klausimus atsakymų ieško į *Google* arba *Youtube* paieškos langą suvedusi burtazodį „How to...“, iš amerikiečio Aarono Kyro, kuris *Youtube* pagalba tapo svarbiausiu meistru ir guru viso pasaulio riedlenčių pradinukams. Taip riedlenčių kultūra išlieka gyva, nors dabar situacija gerokai pasikeitusi. Riedlentės tapo olimpinio sportu, o Lietuva netgi turi oficialią riedlenčių sporto federaciją. Tiesa, tarp skeiterių tai, žinoma, vertinama kontroversiškai. Ne vienam skeiteriui tokie epitetai – pomėgis ar sportas – yra atgrasūs. Kaip ir kiekviena save gerbianti (sub)kultūra, skeiteriai vadovaujasi banaliu pasakymu, kad riedlentės – ne sportas, o gyvenimo būdas. Net negali prieštarauti. Tai nėra užsiėmimas, kuriam gali skirti porą valandų kelis kartus per savaitę, o paskui apie jį pamiršti – šioje kultūroje gyveni nuolat ir tai reikalauja labai daug laiko. Vasaromis važinėdavome nuo ryto iki vėlyvo vakaro, o žiemą, deja, tekdavo važinėjimą derinti su mokykla ir *skateparko* darbo laiku. Net naktimis dažnai sapnuodavau ateityje planuojamus triukus vienoje ar kitoje Vilniaus vietoje. Pradėjus važinėti riedlente, ji persmelkia ne tik visą tavo socialinį, bet ir asmeninį gyvenimą. Pasikeičia idealai, estetinis skonis, klausoma muzika.

Mums pradėjus važinėti, dalis *spotų*, kuriuos spėjo nuzulinti mūsų pirmtakai (pavyzdžiui, borteliai parkavimo aikštelėje priešais *Best Western* viešbutį Konstitucijos prospekte) jau buvo nugriauti. Pirmasis *spotas*, kuriame pradėjau važinėti ir išitraukiau į šią bendruomenę giliau, buvo, kaip ir pridera, Vilniaus skeiterių *axis mundi* – Katedros aikštė. Tiksliau, kunigaikščio Gedimino paminklas, bet niekas iš mūsų jo taip nevadindavome. Ant šio paminklo (pasirodo, radioaktyviausio Vilniaus objekto) gyvenime prasėdėjau turbūt ne mažiau laiko nei mokyklos suolo. Ten atėjęs beveik visada sutikdavau pažįstamų, kartais net nebūdavo būtina su kažkuo tartis iš anksto. Nuo Katedros aikštės dažniausiai pajudėdavome link Kudirkos aikštės ir

Baltojo tilto *skateparko*, mūsų vadinamo *white bridge* akronimu – *wb*. Tai trys pagrindiniai Vilniaus *spotai*, kiekvienas jų gali pasiūlyti ir porą alternatyvių vietelių visai šalia, kai anie pabosdavo. Katedros atveju – tai po klevu palei Šventaragio gatvę stūksantys du raudoni granitiniai apskritimai, praminti *baronka*, ir Odminių skveras. Šalia Kudirkos aikštės – Operos ir baletų teatro laiptai bei fontanas, kuris, skeiterių laimei, nežinia dėl kokių priežasčių ilgus metus neveikė ir tik prieš keletą metų vėl atgijo kaip fontanas, bet užgeso kaip *skate spotas*. Norėdami pabėgti nuo Baltojo tilto riedlenčių parko, traukdavome į aikštę tarp „Europos“ prekybos centro ir Vilniaus savivaldybės, lyjant – į šalia esančią požeminę parkavimo aikštelę. Visus juos jungė mums palankus grindinys – tiek abi minėtos aikštės, tiek visas Gedimino prospektas, vedantis Baltojo tilto link, dengti pakankamai plačiomis ir didelių tarpelių nesudarančiomis plokštėmis. Jomis malonu riedėti. Tuo tarpu pasaulis į kitą pusę nuo Katedros – Pilies gatvė ir nuo jos atsišakojančios senamiesčio gatvelės – mums buvo uždaras ir nesvetingas, nes akmenimis grįsta gatvė riedlente važiuoti neįmanoma. Norint kirsti Pilies gatvę, tekdavo prisitaikyti, nulipti nuo lentų ir pagarbiai eiti pėsčiomis. Visa ši miesto dalis mums buvo neaktuali, išskyrus prie Vokiečių gatvės fontano esantį ir save peršokti besiprašantį *gapą* (nepravažiuojamą, bet peršokamą tarpą), daugiau *spotų* ten kaip ir nebuvo. Ne vienas tikėjomės sulaukti tokio prie MO muziejaus, mat Europos miestuose modernaus meno muziejai dėl savo skverų dažnu atveju netrunka tapti skeiterių buveinėmis – ko gero, garsiausias *spotas* pasaulyje yra Barselonoje, šalia šiuolaikinio meno muziejaus MACBA (*Museum of Contemporary Art of Barcelona*). Deja, teko nusivilti – grindinys geras, bet erdvė gerokai per ankšta. Vietoje to netikėtai iškilo kita pastaruosius kelerius metus Vilniaus skeiterių retkarčiais uzurpuojama vietelė – Jono Basanavičiaus paminklas. Taip patiems skeiteriams šiame procese nedalyvaujant, jų valdos Vilniuje iš lėto plečiasi. Gal tik pačiam kiek keista, kad Vilniuje dabar daugiausia trinu seniau vengtas vietas – pradėjus studijuoti, asmeninis pasaulio centras persikėlė būtent į Pilies ir Šv. Jono gatves, o pro Gedimino prospektą prasieinu praktiškai tik prispirtas kokių nors prievolių ar reikalų.

Mūsų pasaulio pakraštyje knibždėte knibždėjo demonai ir pabaisos – marozai ir vadinamieji centriniai. Su jais nekonfliktuodavome, tačiau šiokia tokia trintis egzistavo. Visada jausdavome nuoskaudą ir pyktį, kad policija žmonės kviesdavo mums, o ne jiems. Nors būtent jie dažniausiai pažeisdavo viešąją tvarką garsiai leidami muziką, viešai gerdami, šiukšlindami ir – nesusi laikysiu – gadindami miestą savo neskoningu buvimu. Jei policijos ar viešosios tvarkos prižiūrėtojų sulaukdavome tik retkarčiais, tai praeivių (dažniausiai – bobučių) priekaištų ir neapykantos susilaukdavome kone

kasdien. Kiekvienas reaguodavome skirtingai – vieni bandydavo mandagiai pasikalbėti, kiti ignoruodavo, o tretie netaktiškai veldavosi į konfliktus. Žvelgdamas retrospektyviai, kaip antropologas-mėgėjas, pagal šias reakcijas galėčiau tipologizuoti buvusius kolegas į vidines subkultūras pagal klausomą muziką. Sunkiojo roko ar metalo ir repo gerbėjai atsakydavo agresyviau. *Indie* roko ar šiaip lengvesnės muzikos klausytojai – švelniau. Įdomu, kad klausoma muzika dažnai atspindėdavo ne tik skeiterių reakcijas į prikibdavusius praeivius, bet ir jų važinėjimo stilių. Visgi pasitaikydavo ir tokių praeivių, kurie mus užstodavo ir girdavo: štai, pavyzdingas jaunimėlis, ne kompiuteriu žaidžia, ne svaigalus vartoja, o lauke grynu oru kvėpuoja. Kai kurie praeiviai nepykdamo, bet moralizuodavo dėl sveikatos gadinimo, rūpindavosi vargšais mūsų sąnariais. Nei vandalizmo, nei viešo turto niokojimo apraiškų tokie žmonės neįvelgdavo – juk riedlentės neišvengiama bet kokio didesnio miesto dalis. O ir kovoti su šia kultūra šioks toks Sizio darbas. Kudirkos aikštėje įprastai bazuodavomės Vyriausybės pašonėje, „GO9“ prekybos centro pusėje. Beje, pažvelgę aukštyn, ten pamatytumėte ant klevo (jei ten tikrai buvo klevas) šakų užmestus suplyšusius skeiterių batus – juos tekdamo keisti itin dažnai. Kitoje aikštės dalyje ir ant paties Kudirkos paminklo važinėdavome tik retkarčiais. Kovoje su skeiteriais dar nepatyrusi Vilniaus savivaldybė, norėdama sustabdyti bor-

telių gadinimą, prie dviejų Kudirkos aikštės laiptelių uždėjo metalinius turėkliukus, taip vadinamus *skate-stopperius*. Deja, netyčia mums pagelbėjo – turėklai puikūs. Atvažiavus viešosios tvarkos skyriaus atstovams, tiesiog atsisėdavome ir sėdėdavome. Juk sėdėti niekas nedraudžia. O atėjūnai amžinai nelauks. Vos jiems išvažiavus, važinėdavome toliau. Policija, deja, elgdavosi kitaip. Prieidavo pasikalbėti ir liepdavo išeiti, dažniausiai mandagiai, tačiau pasitaikydavo ir ne itin malonių pareigūnų. Į komisariatą manęs asmeniškai, galbūt dėl jauno amžiaus, niekada nėra išvežę, tačiau ne vienas Vilniaus skeiteris yra tai patyręs. Dažniau taip vykdavo seniau, bet pasitaikydavo ir mūsų laikais, o dabar, ko gero, tai visiška retenybė. Matyt, miestiečiai priprato.

Baltuoju tiltu tekdamo dalintis su paspirtukininkais ir *bmxxeriais*. Abi rūšys buvo mums pavojingos. *Bmxxeriai* galėdavo stipriai sužeisti, jei pasitaikydavai jų kelyje, o paspirtukininkai *skateparke* elgdavosi nenuspėjamai ir neprotingai, tad nuolatos patys visiems maišydavo. Tiesa, paspirtukininkų dauguma – maži vaikai. Pykdavome ant tėvų, kad juos ten leisdavo – mums tai buvo daugiau nei žaidimų aikštelė, o jei kurį nors sužeisdavome, jausdavomės kalti. Teko stebėti ne vieną konfliktą tarp nudaužto vaiko supermamytės ir skeiterio ar *bmxxerio*. Pasauliečiai neišmanydavo nerašytų *skateparko* įstatymų – kas ką turi praleisti ir taip toliau. Mano važinėjimo laikais *wb* buvo medinis, tačiau

jau kartą perstatytas. Mūsų pirmtakai važinėjo taip pat mediniame, bet kitaip išplanuotame parke. Dabar prie Baltojo tilto turime ilgai skeiterių laukimą betoninį parką. Vis dėlto, turbūt dėl blogo išplanavimo, jis nėra toks mėgstamas.

Kaip jau užsiminiau, šalia Baltojo tilto, kitoje Konstitucijos prospekto pusėje, buvo kitas mūsų mėgstamas *spotas* – „Europos“ aikštė. Ten važinėdavome savivaldybės panosėje – ant nežinia kam skirtų, iš žemės iškilusių kubų. Aplinkui stūksojo pilna rečiau mūsų aplankomų *spotų*: septyni ir penki oranžinių plytelių laiptai (taip, laiptus tipologizuojame pagal pakopų skaičių), arba kitoje prospekto pusėje – kiti septyni požeminės perėjos laiptai. Kadangi mums tai buvo jau nemažas skaičius laiptelių, ten triukus dažniausiai filmuodavome. Kažkaip juk reikia išsiprasinti ir pranešti gerąją naujieną pasauliui. Vėliau, vasaromis, pradėjome filmuoti ilgesnius, visos vasaros, o ne vienos dienos video ir kartais net organizuodavome premjeras riedlenčių bendruomenei. Nuobodu ir filmuoti, ir žiūrėti triukus, atliktus vietose, kuriose važinėji kasdien, tad filmuoti dažnai važiuodavome į rečiau skeiterių lankomas vietas. Viena tokių – Žaliojo obuolio skulptūra Mindaugo gatvėje ar šalia esantis bortelis palei nuožulnius laiptelius prie Romaino Gary skulptūros. Man pačiam itin svarbus *spotas* – dešimt laiptų prie „Impuls“ sporto klubo Gedimino prospekte. Ten palikau daug prakaito ir kraujo bandydamas atlikti vieną triuką. Taip ir nepavyko... Ne kartą nusileidau ant lentos, tačiau neteisusiai paskirstęs kūno masę, lentą iš po kojų išspjaudavau. Šią vietą mane verčia prisiminti vis dar išstampyti ir nestabilūs čiurnos raiščiai. Kartais dėl kokio nors turėklo, bortelio ar laiptų nusitrenkdavome ir į kitus rajonus – Antakalnį, Žirmūnus, Saulėtekį. Aplankydavome ir jau gerokai pagyvenusį bei aplūžusį Lazdynų *skateparką*. Jei norėdavome nuokalnės, lentomis bombarduodavome arba Kalinausko gatvę, arba nusileidimą nuo Kalnų parko estrados.

Žiemą mūsų pasaulis grįždavo į Kauno gatvę, į „Kably“ buvusius Geležinkelininkų kultūros rūmus. Ten ateidavome po pamokų ar savaitgaliais ir išeidavome sutemus. Pietaudavome Raugyklos ir Kauno gatvių sankirtos arba Pylimo gatvės „Ikiukuose“. Iš autobuso išlipdavome, o atgal grįždami įlipdavome MO muziejaus stotelėje, kuri tada dar vadinosi Trakų stotele. Kas-

kart šaltą žiemos vakarą, belaukiant troleibuso namo, tyliai meldavausi, kad atvažiuotų naujas ir šildomas. Deja, dažnai tekdavo nusivilti ir važiuoti šaltu, dardančiu, devyniasdešimtuosius ar dar ankstesnius laikus menančiu troleibusu, kurių ilgainiui Vilniuje vis mažėja, deja, nepakankamai greitai.

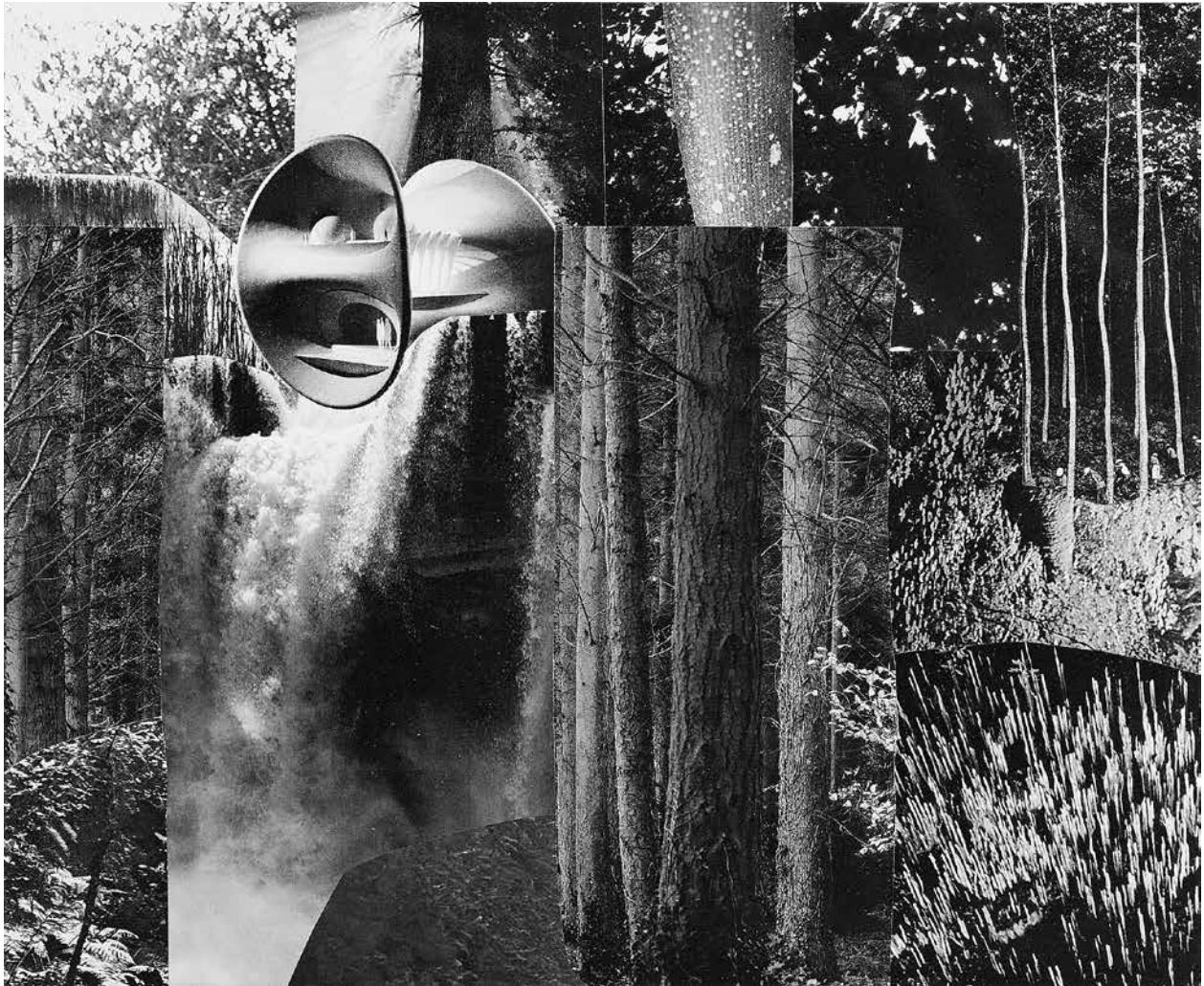
Dabar *skateparko* „Kablyje“ nebėra. Jis išsikėlė į Saulėtekį, o Kauno gatvėje liko tik baras ir renginių bei vakarėlių erdvė. Atsidarė ir dar vienas vidinis riedlenčių parkas Savanorių prospekte. Nusibodus važinėti viename parke, keldavomės į draugo garažą. Jo senelis buvo sumeistravęs mums figūrų – jas išsitempdavome į požeminę parkavimo aikštelę ir važinėdavome. Viena tokią žiemą du, pora metų už mane vyresni, draugai iš kelionės į Rygą grįžo su neįprastai plačiomis, kokias tris kojas talpinančiomis, kelnėmis. Lyg prometėjai jie dovanojo Vilniaus skeiteriams ugnį, mat užsienyje tai jau seniai buvo neatsiejama skeiterių kultūros dalis. Iš pradžių jos mums atrodė keistai, tačiau netrukus tapo ir mūsų skiriamuoju ženklu, o kitus žmones pradėjome skirstyti į siaurakelnius ir normalius. Į siauras kelnes žiūrėjome su pašaipą, mums jos atrodė negražios ir neskoningos, nors dar visai neseniai patys tokias nešiojome. Dabar plačiakelnių Vilniuje turbūt net daugiau. Drįstu teigti, kad šią madą Vilniuje paskleidė būtent skeiteriai.

„Kablo“ pastogėje glausdavomės ne tik žiemą, bet ir itin karštomis vasaros dienomis. Viena tokią dieną patyriau ir pirmą rimtą traumą – susilaužiau kairės rankos dilbio kaulus... Teko susipažinti su Vilniaus greitosios pagalbos aptarnavimu ir Santariškių traumatologijos skyriumi.

Toks tas skeiterio Vilnius – savitas ir įdomus, bet fragmentuotas, nepilnas. Turbūt nėra gyvenimo būdo, kuris leistų aprėpti visą miestą. Per kol kas dar trumpą gyvenimą Vilnių atradau mažiausiai dukart, nežinau, kaip ir kiek kartų jį dar pažinsiu ateityje. Vilnius, kaip ir bet koks kitas pilnavertis miestas – neišsemiamas, o jo sluoksniai – nenusipėjami. Skeiteriui Vilnius – betono pertrūkiai, turėklai, tarpai tarp plytelių, laiptai, paminklų postamentai ir niekam kitam nepažįstamų aikštelių žiema – objektai, kurie kitus miestiečius gali labiau erzinti, nei tapti miesto širdimi. Net didžiausiais Vilniaus mylėtojais save laikančių miestiečių ambicija aprėpti ir pažinti visą miestą, deja, lieka neįgyvendinama. ❏

PATIKSLINIMAS

Š. m. Nr. 5 rubrikoje „Slaptieji Vilniaus klubo užrašai“ spausdintas Liudo Jovaišos tekstas „Septyni krikščioniškojo Vilniaus amžiai: Dešimt atminties vartų“ buvo skaitytas kaip 2022–2023 mokslo metų Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarijoje inauguracinė paskaita.

Aleksandra Kašubienė. Koliažas. 1989. Popierius. 35 × 43,5. LNDM

Apie architektūrą ir atmintį

JŪRATĖ ČERŠKUTĖ

Vieną vakarą su bičiuliais besidalijant pavasarinių atokvėpingų kelionių išpūdžiais, nuskambėjo mintis, tiksliau, bendra išvada, kad po atostogų reiktų dar geros savaitės be darbų – išpūdžių susisluoksniavimui, parsi-vežtų knygų skaitinėjimui, muziejuose susifotografuotų darbų ir nuorodų peržiūrėjimams, lankytuose miestuose įsiminusių objektų įdėmesniems patyrinėjimams. Pasakojomės tąsyk kas apie Krokuvą ir Helsinkį, kas apie Daniją ir Portugaliją. Atrodė, kad random formulę užsieniui. Bet. Paskutinį vasaros šeštadienį patyriau, kad tokių pačių atostogų man reikia po kelionės... į Kauną.

Po smagaus *flâneusinimo* Kauno gatvėmis smalsiai tyrinėjant modernistinių namų fasadus ir po kiek ilgesnės nei dviejų valandų patyriminės ekskursijos Amsterdamo mokyklos muziejuje. Ši, kaip ir Gedimino g. 48 Kaune esantį Art deco muziejų, įkūrė Karolis Banys ir Petras Gaidamavičius. Ir nors po apsilankymo Art deco muziejuje jau tarsi žinojau, ko ir kaip laukti bei tikėtis, vis dėlto vadinamoji antroji serija nustebino labiau nei įsi-vaizdavau.

Amsterdamo mokyklos muziejus – tai restauruotas 136 kv. m. apartamentas Vytauto pr. 58, 1928 m. pastatytame name. Jo architektas – Jokūbas Peras, namo savininkai ir užsakovai – verslininkai Mozė Posvianskis ir Giršas Klisas. Visi jau-

ni to meto kauniečiai, architektui buvo 25-eri, finansuotojams 28-eri. Butas, kuriame veikia muziejus, priklausė pervežimo bendrovės vadovui Henochui Pumpianskiui. Istorijos apie jį ir kitus namo gyventojus, galėjusius normaliu gyvenimu pasidžiaugti tik gerą dešimtmetį, apie tuometę Kauno kasdienybę ir lemtingas istorines aplinkybes, pasakojamos viešint bute, telieka neišduotos. Ką tikrai galiu atskleisti, tai savo pačios patyrimą iš praeities vėl ištrūkus į dabartį – šauktukais mintyse kalė, skolinantis Danutės Gailienės knygos pavadinimą, *ką jie mums padarė!*.

Nežinau, ar šis skausmo kupinas atodūsis būtų taip aštriai dūręs, jei prieš kelionę į Kauną nebūčiau rašiusi lietuvių grožinės ir negrožinės literatūros pristatymo užsienio leidėjams. Nuo praėjusių metų vasaros išleistos knygos nestinga katastrofinio XX amžiaus punktyro ir istorinės nevilties. Tai justai Danutės Kalinauskaitės, Jurgos Tumasonytės, Agnės Žagrakalytės, Akvilinos Cicėnaitės romanuose, moksliniuose Tomo Vaisetos ir Valdemaro Klumbio, Dalios Leinartės

tyrimuose, Marijos Drėmaitės mokslo studijoje, pristatančioje architekto Arno Funko gyvenimą ir kūrybą. Bandymas išvardytąsias kuo pagaviau pristatyti užsieniečiams mintyse sluoksniavosi sąmoningos užmaršties ir atminties epizodais, kol galiausiai

sprogo apsilankius Vytauto gatvės bute, kur pristatoma rekonstruota dalis tos praeities, kurią taip uoliai per penkiasdešimt okupacijos metų bandė ištrinti sovietai.

Pumpianskio buto istorija (pasisekė jos klausytis iš pačių savininkų lūpų) nėra tik lokali, per dvi ekskursijos valandas nuolat primenamas istorinis laisvos Lietuvos kelias ir anuometis gyvenimas (jį liudija visi galimi čiupinėti objektai – nuo baldų, knygų iki taurių), kuriuo besimėgavusių Vytauto pr. 58 namo gyventojų likimus žiauriausiu būdu perrašė Holokaustas, o paskui viską galutinai sugriovė barbarai sovietai (tą patį tais pačiais metodais dabar darantys Ukrainoje). Ko gero, daugiau nieko sakyti, tikslinti ar plėtoti šio sakinio nereikia. Jis atsako ir į klausimą, kodėl tik dabar, susikūrus deramai laiko distancijai, ir plačioji visuomenė ima atrasti ir domėtis. Apsilankymą Henocho bute galima vadinti perėjimu iš užmaršties į atmintį, kuriai susiaktyvinus, jos išjungti, sustabdyti ar atidėti tampa neįmanoma.

Viena diena buvusioje laikinojoje ir Europos kultūros sostinėje iš lentynų į aktyvaus skaitymo zonas gražino tarpukario Kauną pristatančias ir tyrinėjančias knygas: *Kaunas 1918–2015: Architektūros gidas* (sudarytoja Julija Reklaitė, Lapas, 2015), *Optimizmo architektūra: Kauno fenomenas 1918–1940* (sudarytoja Marija Drėmaitė, Lapas, 2018), Linos Preišegala-vičienės *Lietuvos tarpukario interjerai 1918–1940* (Vox altera, 2016), Marijos Drėmaitės *Arno funkcionalizmas: architekto Arno Funko (1898–1957) gyvenimas ir kūryba* (Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2022). Būtent iš šių knygų mokiausi ne tik pamatyti pastatus, juos kuriančias konstrukcijas, architektūrinius sprendimus ar grožį dovanojančias detales (vis dar nustembu, kad ne visi tą sugėba pastebėti), bet ir iš pastatų skaityti

istoriją – epochos ir joje gyvenusiųjų.

Kaunas turi Varšuvos dvasios – kiekvienąsyk pagalvoju išvažiuodama. Kai 2015 m. rudenį išvažiavau dirbti ir gyventi į Varšuvą, mažne visi su užuojauta atsidusdavo, ak, kaip gaila, kad ne Krokuva. Tą rudenį pati nenučiuokiau, kad per aštuonerius metus tapsiu Varšuvos fane, kad per šiuos metus būsiu deramai iššniukštinėjusi ir namų fasadais susiinstaliavusi didžiausią Varšuvos rajoną Mokotówą, kuriame gyvenu, kad keliones kitapus Vyslos, į modernistinę Saska Kępą, planuosiu su tikslu apžiūrėti pirmųjų Varšuvos politechnikos architektūros absolventų projektuotus namus, kad su džiaugsmu keturiskart eisiu į vieno žymiausių Lenkijos architektūros fotografų Czesława Olszewskio parodą, kurioje atpažinsiu didžiąją dalį pastatų ir adresų, kaip ir nustebsiu tokiais dabartiškais 1935–1936 m. interjeriais. Jeigu iš suminėtu Kauno knygų teoriškai mokiausi, kaip matyti modernizmo architektūroje, tai praktiškai ja grožėtis ir būti su ja išmokau būtent Varšuvoje, mieste, kurį naciai taip uoliai bandė nušluoti nuo žemės paviršiaus ir kuriame vieną namą netoli modernistinės architektūros Rozbrato gatvės puošia mano šeimos herbas.

Bandydama atsekti savo profaniško susidomėjimo modernistine architektūra pradžia suprantu, kad dėl visko kalti ne tik bajoriški genai (kitos šeimos atšakos gyvenimas tarpukario Kaune gausiai fotodokumentuotas), bet ir nepranokstamos Agathos Christie Erkiulio Puaro su Davidu Suchet ekranizacijos (ko vertas Florin Court pastatas, virtęs Erkiulio namais), kurias galiu be perstojo sukti kaskart pa-

stebėdama vis naujas detales ar interjerines grožybes (kokia laimės ramybė, kad LRT ir vėl sekmadieniais rodo nuo pirmojo sezono).

Tvankos ir karščio šeštadienį vaikštinėdama po Kauną eilinį kartą supratau, kad susižavėjimas modernistine Kauno ir ypač Arno Funko architektūra (jo projektuoti namai man patys gražiausi) yra mano būdas prisiminti ir apmąstyti praeitį, laisvą ir modernią Lietuvos valstybę. Per architektūrą ir per asmenines istorijas, tapusias viešomis, tokias, kokios pasakojamos, pavyzdžiui, Art deco ar Amsterdamo mokyklos butuose-muziejuose, Iljinių ar Galaunių namuose.

Kauno traukinyje skaityto J. P. Laitineno *Fiktyvaus* (iš suomių kalbos vertė Urtė Liepuoniūtė, Hubris) herojus Henris Kvalija tiki, kad „aiškinti patyrimą iš tiesų reiškia aiškinti prisiminimą“. Abu veiksmai vienodai sunkūs. Kai domėjimasis yra tik saldus hobis, be galo sunku, it nemokant *šokti apie architektūrą*, į žodžius sudėti tą komfortišką vidinę būseną ir tylų asmeninį džiugesį, regint puikų modernistinės architektūros namą ir imantis vaizduotės pratimo *kaip ten gyvenčiau*. (Gal tikrai praėjusiame gyvenime gyvenau modernistinės architektūros name, kad dabar net silpna juos pamačius?)

Griždama iš Kauno galvojau kelis dalykus – be jau minėto ką jie mums padarė, ką sunaikino ir kaip būtume gyvenę jei ne *JIE*, supratau, kad jeigu egzistuoja pragaras, tai jame turi būti atskiras poskyris tiems, kurie naikina tarpukarinį paveldą, kurie iš autentiško plano buto su išlikusiais interjeriniais ir architektūriniais sprendimais

padaro, pavyzdžiui, du beveidžius ir bedvasius euroremontinius butus. Ir kita mintis, žinoma, apie literatūrą – iš visų jėgų bandžiau prisiminti bent vieną epizodą iš to laiko kūrinį, kuriame būtų aprašyta modernistinė architektūra ar interjerai. Iš grožinės, deja, neprisiminiau nieko (užduotis ateičiai!). Iš dokumentikos – Vaižganto ir Petro Klimo susirašinėjimą apie Klimo vilos „Eglutė“ statybą. Tad kol kas tenka konstatuoti, kad labiausiai išsimešęs interjero aprašas yra Drėmaitės studijoje apie Funką: „Vailokaičių salone sienos buvo apmuštos rožių spalvos ripsu (šilko audinys su skersiniais ruoželiais), rombo ornamentu sudalytos lubos dažytos sidabru, o banketė aptraukta leopardo rašto audiniu; giliau įrengtame buduare sieninės spintos durys dekoruotos klostuoto šilko audiniu, o nišoje įkomponuota žema modernistinė aksominė sofa ir apvalus juodos spalvos kavos stalėlis“ (p. 152). Ak!.. – belieka atsidusti. Iš liūdesio, kad iki šių dienų Vailokaičių namas neišliko, ir iš dėkingumo, kad bent liko išsimintinas ir vaizduotę kuteinant žodinis paveikslas, padedantis įveikti atotrūkį tarp užmaršties ir atminties.

P.S. Rašydama šį tekstą pirmosiomis rugsėjo dienomis net nenučiuokiau, kad 2023 m. rugsėjo 18 d. taps istorine Kauno modernizmo architektūra įrašyta į UNESCO pasaulio paveldo sąrašą. Pirmą mintis bedžiūgaujant ir dėkojant visiems už didžiulį darbą regis, meilė Funko ir ne tik jo namams tapo legalesnė. ❧

Picasso ir atominė bomba: Christopherio Nolano *Oppenheimeris*

VAIVA VASILIAUSKAITĖ

Naujausio Christopherio Nolano biografinio trilerio *Oppenheimeris* (2023) centre – tragedija žmogaus, kuris per vėlai suprato savo kūrinio destruktivinę potencialą. Ambicingas filmo diapazonas aprėpia įvairius „atominės bombos tėvą“ ir Amerikos Prometėjų vadinamo JAV fiziko J. Roberto Oppenheimerio (akt. Cillian Murphy) gyvenimo aspektus, pradedant asmeniniais santykiais, baigiant sudėtingomis politinėmis Manhatano projekto reverberacijomis. Nenuostabu, kad trijų valandų trukmės filmo informacijos gausoje išblunksta pora detalių: pradžioje šmėkstelintis Picasso paveikslas *Sėdinti moteris sukryžiuotomis rankomis* (1937) ar Thomo Stearnso Elioto *Bevaisės žemės* (1922) tomelis. Kas tai – greitomis integruoti biografiniai faktai ar komentaras apie atominės bombos vaidmenį mūsų kultūros istorijoje?

Greita kadru seką, kurioje minėti kūriniai pasirodo, perteikia Oppenheimerio mąstymo slinktis studijų tarpukarinėje Europoje metais. Danų fiziko Nielso Bohro (akt. Kenneth Branagh) paakintas gilintis į teorinę fiziką, Oppenheimeris lanko muziejus, skaito poeziją, stebi dūžtantį krištolą ir kamuojamas nemigos, stikliniu žvilgsniu skrosdamas erdvę priešais save, susiduria su pirmosiomis išvalgomis apie „molekulių visatą“ – kvantinės fizikos dėsniais išreikštą tikrovę. Neramios jo vizijos filme išskyla kaip abstraktūs, kosminiai dalelių srautai. Filmo režisierius pasakojo, kad užduotis

įvaizdinti atomą, kuris šiandienos fizikoje yra trikdamai abstraktus, buvo vienas iš didesnių kūrybinių iššūkių. „Jie žvelgė į pilką medžiagą ir matė energiją, kuri galiausiai buvo išlaisvinta kaip atominės bombos griaunamoji galia, – apie pirmuosius kvantinės fizikos teoretikus pasakojo Nolanas *SYFY WIRE* ir *NBC Insider* diskusijoje (<https://www.syfy.com/syfy-wire/how-oppenheimer-shows-the-rise-of-quantum-physics>). – Mes norėjome eksperimentinių vaizdų, kurie galėtų pavaizduoti žybsinės ar vibruojančios energijos giją, kuri vienu metu atspindėtų ir Oppenheimerio nervinę būseną, ir įvaizdintų kvantinę fiziką, galiausiai pasireiškiančią bombos griaunamąja galia.“ Jauno Oppenheimerio intelektualinės brandos istorija pabrėžia įstabų fiziko gebėjimą išvelgti anapus stabilios ir nepajudinamos kasdienės tikrovės, tačiau kartu kelia nerimą: tai, kas slypi kitapus, alsuoja antžmogiška jėga.

Šioje istorijos dalyje pasirodantis Picasso paveikslas, kaip ir Elioto *Bevaisės žemės* tomelis, visų pirma, yra nuorodos į Oppenheimerio biografiją. Filmą įkvėpusioje knygoje *Amerikos Prometėjas* (Kai Bird and Martin J. Sherwin, *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer*, New York: Alfred A. Knopf, 2005) minima, kad Oppenheimerio tėvai, o vėliau ir jis pats savo meno kolekcijoje turėjo Picasso darbą, o štai Elioto *Bevaisės žemė* buvo vienas mėgstamiausių fiziko literatūros kū-

rinių, tarp kurių pateko ir kitoje filmo vietoje cituojama *Bhagavadgita*. 1948 m. Eliotas net keletą mėnesių viešėjo Princetono Pažangių studijų institute, pakviestas Oppenheimerio, tuo metu ten ėjusio direktoriaus pareigas. Tačiau reikia pastebėti, kad tarp filmo temų, formaliųjų aspektų ir šių kūrinių esama ir struktūrinių panašumų. Pats Oppenheimerio asmenybės paveikslas, piešiamas Nolano biografiniame trileryje, pasižymi savita kubistine poetika ir koliažiškumu, būdingu tiek Picasso, tiek Elioto modernistiniams kūriniams. Pavyzdžiui, fiziko tapsmo, triumfo, nuopolio etapus atskleidžianti chronologija pateikiama viena kitą pertraukiančiomis atkarpomis, kurių dalis juodai baltos, o kitos – spalvotos. Tiesa, naratyvinė logika dėl to nedingsta. Rėmus pasakojimui apie Oppenheimerio praeitį suteikia Amerikos atominės energijos komisijos pirmininko Lewiso Strausso (akt. Robert Downey Jr.) surengta privati Saugumo tarybos apklausa, turėjusi sugriauti Oppenheimerio reputaciją, apkaltinant jį bendradarbiavus su sovietų šnipais.

Kaltinimo procesas tampa gija, siejančia skirtingus Oppenheimerio biografijos etapus. Kaltintojų klausimai verčia fiziką prisiminti ir pasakoti apie studijų Europoje metus, asmeninius ryšius su žymiais laikmečio mokslininkais, romantinius santykius ir draugystes, simpatizavimą komunistinėms idėjoms, dėstytojavimą Berklio universitete ir, žinoma, Los Alamoso laboratorijoje 1942–1945 m. įgyvendintą Manhatano projektą, pasibaigusį atominiais sprogimais Hirošimoje ir Nagasakyje. Šalia vystoma sužetinė linija apie paties Strausso ambiciją tapti JAV prekybos sekretoriumi. Ji atskleidžia, kad demaršas prieš Oppenheimerį kilo iš asmeninio Strausso priešiško, po to, kai fizikas, suvokęs Los Alamoso nuveikto darbo pasekmes, kelis kartus Strausą viešai pažemino pasisakydamas prieš dar galingesnės vandenilinės bombos kūrimą. Tačiau dėl persikertančių, informacija apkrautų sužetinių lini-

jų istoriją sunku suvokti kaip vientisą, žiūrovas turi tenkintis savotišku kaleidoskopu arba mozaika, kurios dalis suvokti nežinančiam Oppenheimerio biografijos gali būti sunku.

Dar labiau kubistiška – nevienalytė Oppenheimerio asmenybė. Nolanas deda dideles pastangas pavaizduoti visą ir itin sudėtingą, net paradoksų kupiną fiziko gyvenimą, todėl filme dera tiek poetiška vaizdų kalba nupasakoti Oppenheimerio studijų metai, trilerio įtampos kupinas atominės bombos išbandymas, tiek ir nykiu žurnalistiniu stiliumi pateikta konflikto su Straussu istorija. Vienur matome jauną Oppenheimerį, paliekantį nekenčiamam dėstytojui ant stalo cianidu užnuodytą obuolį, kitur – Oppenheimerį, fizikinių analogijų pagalba flirtuojantį su būsima žmona Catherine Puening (akt. Emily Blunt). Matome Oppenheimerį, prijuočiantį komunistinėms idėjoms, bet niekada neįstojantį į partiją, ar Oppenheimerį – viešą asmenį, kuris iš pareigos valstybei (ir mokslinio smalsumo) priima pasiūlymą vadovauti Manhatano projektui, ir tikintį, jog mokslininkų darbas yra sukurti bombą, o politikų – nuspręsti, kaip ją panaudoti. Vieną šalia kito sutinkame Oppenheimerį, džiugiai spaudžiantį rankas kolegoms po pirmo sėkmingo bombos bandymo, ir Oppenheimerį, stojantį prieš vandenilinės bombos idėją. Vaidmenų slinktytis ir įvairovė trukdo aiškiai išvelgti, kas dedasi Oppenheimerio viduje įvykiams įgaunant pagreitį, trukdo aiškiai ir nedviprasmiškai išvysti, kur yra toji prometėjiška kančia, ištikusį jį už tai, kad žmonijai įteikė ugnį. Juk galų gale jokios tiesioginės pasekmės, kuriomis gąsdina Strausso komisija, jo taip ir neišrinka, nors žala reputacijai ir buvo padaryta. Visoms dulkėms nusėdus, ekrane išlieka tik sustingęs Cilliano Murphio veidas plačiomis stiklinėmis akimis, kurios apie vidinę mokslininko būseną pasako daugiau negu žodžiai.

Tai nuolatinė įsisenėjusio siaubo būsenoje žmogaus, kuris pamatė (ir sukūrė) atominės bombos šviesą.

Triumfo akimirka, pakviestas sakyti kalbos pasirodžius žiniai, kad JAV numestos bombos „japonams

skivytai. Šią akimirka į mūsų dėmesio lauką vėl sugrįžta Picasso jaunos moters portretas: iš gabalų į beformę masę suminkytas kūnas, mėlynas veidas, kuriame plaukioja viena nuo kitos atitrūkusios akys. Vaizdas alsuoja

energija, tačiau ne tikroviškai perteikto modelio gyvybe, o tikrovę perlaužiančio dailininko žvilgsnio griaujamąją jėgą, kuri lyg radiacija be gailės deformuoja pavidalą. Čia, Oppenheimerio kalbos scenoje, mes kartu su atominės bombos kūrėju pamatome tikrąją bombos prigimtį, Oppenheimerio kūrinio visa griaujančią destruktivumą. Mat kai Oppenheimeris išreiškia mintį, kad mokslininkų darbas yra sukurti bombą, o politikų – ją panaudoti, jis nori manyti, kad numatytieji destruktivūs atominės bombos padariniai neįeina į jo kūrinį – tai jau politikų veiksmų pasekmės. Tačiau tai pasirodo naivi iliuzija: kaip tampa aišku vėliau, atominė bomba yra lyg moderni keletų veiksmų tragedija, turinti savo pradžią, vidurį ir pabaigą, dėl kurios tikslios vietos esame priversti sukti galvą. Ar atominės bombos griaujamasis efektas pasibaigė lėtai radiacijos sunaikintais kūnais po Hirošimos ir Nagasakio? Ar sprogo pasekmės tebesitęsios iki šandien, visokiais būdais iškraipydamos mūsų tikrovės suvokimą ir kultūrinę sąmonę?

Paskutiniaisiais Oppenheimerio žodžiais filmo pabaigoje Nolanas dar aiškiau užtvirtina, kad tikrasis Oppenheimerio kūrinys yra tikrovę sutrupinanti grandininė reakcija, kuri toli gražu nesibaigė.

Galima sakyti, kad ir Elioto *Bevaisė žemė* filme yra išankstinis perspėjimas (*foreshadowing*) apie tai, kokie bus Oppenheimerio kūrybos vaisiai. Jau vien pats poemos pavadinimas sufleruoja absoliutų sunaikinimą, įaugusį į atominės bombos idėją ir virtusią Atominio amžiaus eschatologiniu orientyru. Tačiau *Bevaisė žemė* yra ne vien apie tai. Joje kaip niekur kitur akivaizdus

Filmo *Oppenheimeris* (2023) plakatas. Iliustracija iš wikipedia.org

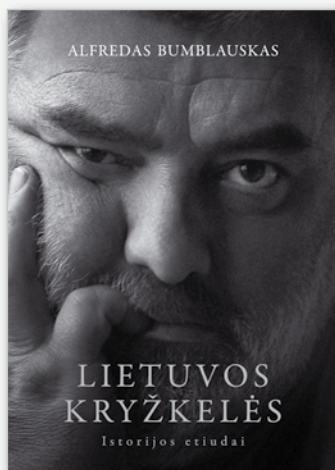
nepatiko“, Oppenheimeris pagaliau išvysta, kad jo laimėjimas yra Pyro pergalė – tiesa, miniai to neparodo ir kursto jos euforiją. Šią sceną galima laikyti porininke pirmojo atominės bombos bandymo scenai, kai po sprogo filmo viskas nutyla, iki kol vaizdą sudrebina rezonansiniai smūgiai. „Pasaulis prisimins šitą dieną“, – sako Oppenheimeris po bombų numetimo salėje plojančiais, šaukiančiais, trypančiais miniai ir staiga kambarys ima drebėti. Triukšmas vėl užleidžia vietą tylai; blyksteli akinanti balta šviesa. Joje nušvitęs jaunos merginos veidas pradeda irti, nuo kaukolės lupasi odos

nusivylimas visais didžiaisiais prasme steigiančiais naratyvais ir potrauminė civilizacinės tapatybės krizė, patyrus žmogaus žiaurumo potencialą. Ši krizė lemia šiuolaikinės kultūros specifiką. Cituojant Donatą Sauką: „Modernybė į šio amžiaus pabaigą atveria ne naujus iliuzijų horizontus, o žiojėjančią tuštumą. Viskas, kas dabar nauja, netikėta, nenusipėjama, apibūdinama vien priešdėliu de-, prie kurio, be to, artimai prisideda prasmės terminai, susiję su ironijos, įtrūkio, tylos retorika“. Toliau jis cituoja Ihabą Hassaną: „Per visus šiuos poży-

mius driekiasi begalinis noras griauti“ (*Metai*, 1999, Nr. 10).

Tikroji Oppenheimerio-Prometėjo bausmė Nolano filme – ir paties filmo atomazga – yra suvokimas, ką jis sukūrė. Tokia intelektualinė bausmė čia itin tinka, kadangi atominė bomba yra ne tik įrankis, ginklas, bet ir kultūrinis fenomenas. Viena vertus, ji į vieną simbolį sutalpina visą XX a. charakterizuojančią potenciją, apjungiančią kūrybos ir naikinimo impulsus, kita vertus, jos egzistavimas ženkliai veikia šiuolaikinės kultūros pobūdį, persmelkdamas civilizacinę

vaizduotę susinaikinimo vizijomis. Nolano filme Oppenheimeris tampa šios prieštaringos modernybės Prometėju – figūra, pranokstančia mokslo ar politikos sritis ir įgyjančia kultūrinio ar netgi mitologinio simbolio reikšmę. Žodžius, kuriuos savo lūpomis ištare Oppenheimeris: „Aš tapau mirtimi, pasaulių Naikintoju“ – *Bhagavadgitoje* taria dievybė Krišna. Oppenheimerio figūroje Nolanas netiesiogiai, bet meistriškai atskleidžia dievo vaidmenį prisiėmusios modernybės *hubris* dramą. ❏

Alfredas Bumblauskas

LIETUVOS KRYŽKELĖS

Istorijos etiudai

Sunku prisiminti, kuris iš mūsų universitetų mokslininkų paskutiniu metu yra sukūręs dvasios įvykį. Alfredas Bumblauskas yra aistros dalintis, o ne faktų mechanikos žmogus. Be tokių kaip jis universitetai pasmerkti Brežnevo stagnacijai ir lėtam susinaikinimui. Profesionalus mokslas gyvena tyrimais, o Bumblauskas nori suprasti, interpretuoti ir kalbėtis su žmonėmis. Jam istorijos mokslas nėra tik mokslas. Tai jo gyvenimo dalis, su daugybe atradimų, avantiūrų ir projektų.

ALVYDAS JOKUBAITIS

Alfredas Bumblauskas yra tiek daug kalbėjęs, kad daug kam atrodo, jog jis nieko taip ir neparašė. Ši knyga privers Būtovės dainių pamatyti kitaip – kaip tyrėją, mokslininką, analitiką. Šis kitoks Bumblausko kalbėjimas privers kitaip išgirsti ir jo viešąją raišką. Man dabar akivaizdu tai, ką seniai įtariau: ironiškas ir artistiškas tūkstančio diskusijų, renginių, laidų dalyvis nėra tik Vilniaus universiteto profesoriaus kaukė, ir atvirkščiai – mokymas ir tyrimas jam nėra tik laisvalaikio priešoka. Po šios knygos vieno veide neišvengiamai matysime ir kitą, tiksliau – žinosime, kad dviejų Bumblauskų nėra.

VYTAUTAS ALIŠAUSKAS

Kokią poezijos pasaką seka Simonas Bernotas?

LINA BUIVIDAVIČIŪTĖ

Skaitant antrąją poeto, vertėjo Simono Bernoto knygą, į akis krinta vienas nepakitęs autoriaus kūrybos bruožas. Tiek *Reivas* (2019), tiek *Pasakų parkas* (2023) – konceptualūs poezijos rinkiniai, kurių pavadinimai atrodo itin taiklūs. Pasirinktas tvirtas poetinės koncepcijos stuburas, kuris apauginamas skirtingų interpretacijų ir kalbinių priėgų raumenimis. Taip pat pastebėtinas pavadinimų daugiareikšmiškumas – kalbant apie antros knygos pavadinimą, pirma sąsaja yra erdvinė. Pasakų parkas – tai dar 1987 m. architekto Romualdo Jurgilio suprojektuota erdvė, vienas iš Vilniaus parkų, įkurtas tarp Karoliniškių ir Lazdynų. Pasakų parke „apgyvendintos“ medinės skulptūros pasakų ir mitologiniais motyvais, o 2019 m. sukurta meninė instaliacija (plg. <https://neakivaizdinisvilnius.lt/po-paskaitu/pasaku-parkas/>). Kaip rašoma Bernoto knygos anotacijoje – Pasakų parkas tampa ne tik/ ne tiek įvietintos poezijos kūrimo leitmotyvu, bet kartu

Simonas Bernotas,
PASAKŲ PARKAS:
Eilėraščiai,
Vilnius: Lietuvos rašytojų
sąjungos leidykla,
2023, 88 p., 400 egz.

Dizainerė Deimantė Rybakovienė

atskleidžia „neišsipildžiusią šios erdvės utopiją“. Pastaroji reikšmė siejasi su pasakos kaip kūrinio esme apskritai ir jos reikšme šiuolaikiniame pasaulyje. Kokios yra „naujo puikaus pasaulio“ pasakos? Kokios šiuolaikinės kultūros sąsajos su pasaka kaip neišsipildžiusia utopija? Ar utopinis mąstymas niekio sūnui dar gali būti svarbus ir apskritai priimtinas? Ar pasakų išmintis ir moralai *tikrajame* pasaulyje neatsimuša į rūpią, sprangios realybės dugną? Šie (ir kiti) klausimai dėsniai keliami visoje knygoje, tai padaryti padeda ir pati *Pasakų parko* struktūra. Skyrių pavadinimai („burtas mestas“, „pramanytos būtybės“, „stebuklai ir veidrodis“, „kraujo puta“) yra iškalbingi, liudijantys istorijos, mito, pasakos, kitų intertekstų svarbą autoriaus poezijoje.

Eilėraštyje „Moralas?“ Bernoto kuriamas subjektas drąsiai *perrašo* ankstesnę tikrovę, kaip ir ankstesnę lyriką: „Nebetikiu pasaka / Pasauliu tikiu“ (p. 80). Taip pat užklausiama apie stebuklo iliuziją – eilėraštyje „Mums reikia daugiau slibinų!“ nuo pilkos realybės siūloma gintis pasitelkiant jau stebuklinę tikrovę. Kyla klausimas, ar jai išsipildžius, po kiek laiko nenudevėsime stebuklo? Ar Auksinės Žuvelės prašysim vis daugiau ir daugiau? Autorius demitologizuoja, dekonstruoja, o gal tiksliau – parodo, kaip senieji mitai, dažnai nusidėvėję kultūriniai konstruktai veikia šiuolaikiniame diskurse. O čia jau neišvengiama ne tik reikšmių perkūrimo, bet ir skvarbios, geliančios ironijos, grotesko: „Netikėtai užsipuolė / Gero būdo našlaitėlė / Suradus pakelė / Mane staigiantį“ (p. 79). Bernoto eilėraščiuose pasaka gali veikti tik stengiantis aštrinti žvilgsnį, artinti kolektyvinį ir asmeninį mitus, suteikiant jau minėtiems nusidėvėjusiems visuotiniams konstruktaams individualias reikšmes: „Kad nepaklyčiau / Bėriau trupinius / Iš nebaigtų eilėraščių“ (p. 78). Kai kurie eilėraščiai turi itin ryškų „dvigubą dugną“ ir yra sąmoningai parašyti taip, kad parodytų visą nusidėvėjimo ir vartojimo, atkartojimo „kultūrėlę“. Pavyzdžiui, kūrinyje „Rembo: pirmasis kraujas“ naudojami įvaizdžiai skatina kelti klausimą – kaip galime rašyti dabar? Kaip originaliai interpretuoti universaliuosius modusus? Kaip juos sujungti su dabarties tendencijomis? O gal tai apskritai neįmanoma? Ironiškas, absurdo poetika įmirkytas eilėraštis skaitytoją skatina užklausti ir svarstyti apie tai, kaip viename *meilės* eilėraštyje gali sugyventi Kristaus kūnas ir „Pergalės“ šokoladas? Prometėjas, Giesmių giesmė ir Dorovės policija bei bicepsai? Kas įvyksta, kai neišmanydamas kontekstų, susigundai daugio vilione, menamų reikšmių perviršiu?

Vis dėlto kalbant apie Bernoto eilėraščių ironiją, dera pastebėti, kad ji nukreipta ne tik į utopinio mąstymo relikтус, praeitį ir jos nudėvėtas metaforas – autorius ironizuoja ir dabarties pasaulio „kūrybą“, kultūros devalvaciją, prasmų praradimus, perkeitimus, patį save, nes dabarties don kichotai „svaipina sufotošopintas dulsinėjas“ („Princas ant balto žirgo“, p. 45). Autoriaus dėmesio sulaukia ir *dosnieji mecenatai* – eilėraštyje „Švarus vanduo nuo kisieliaus“ pašiepiama mūsų gyvenamojo pasaulio, socialinių medijų tendencija – *naujieji* sukčiai, kurie nori būtent jums palikti savo milijonus.

Bernoto eilėraščiuose sušmėžuoja ir kitos *aktualijos*, pavyzdžiui, „chemtreilų šliūžės“, „proginis gūglės logas“. Gyvenamojo pasaulio, žmonių pasirinkimų, godulio ironija išreiškiama derinant užuominą, simbolių ir aiškų įvardijimą: „Pjaunamės tarpusavy dėl statuso titulo aukso / Po kaklu lengvučiai kryželiai“ („Princas ant balto žirgo“, p. 45). Tokiu principu veikia ir eilėrašties „Narcizas“ – naujojo mito kūrimas, atsižvelgiant į dabarties tendencijas: „tyrinėja dienotvarkę / užimtumą kiekvieną / viešą pasirodymą / kalendoriuje raudonai / pasižymi“ (p. 49).

Šiuolaikybės absurdas taikliai dekonstruojamas eilėraštyje „Nykštukai“. Šiame tekste „mažasis žmogus“, šiuolaikinėje lietuvių literatūroje dažniau sulaukiantis empatijos ar užuojautos, negailestingai demaskuojamas, parodomi neįsisąmoninti kompleksai, galios kompensacijos mechanizmai.

Bernoto poezijoje susipina įvykusi ir dar galinti įvykti istorija: „stalčiuje kelios jodido tabletės / ant grindų nuotraukų / būtinausių daiktų labirintai / įbėgu į minią / stotelėje laukia specialūs autobusai / vežantys maršrutu / Žemieji Paneriai – Mirtis“ („Godzila Vilniuje“, p. 37). Eilėraštyje „Feniksas“ susilieja mitas ir istorija, fantasmagorija ir tikrovė, *post mortem* ir atgimimas.

Pasakų parko eilėraščiuose didelis dėmesys skiria-

mas žodžiui, Žodžiui ir Žodynui. Ir nors abejojama kalbos ištekliais, galimybe perteikti patirtį, kurti prasmę, vis dėlto „Ž miršta paskutinis“ (p. 13), „Žodžiai patys mus susiranda“ (p. 18). Taip pat klausiama: „ar gali sumontuoti kalbos luitą / kontroliuojanti šią realybę / kiek dar galima laukti“ (p. 39). Iš šią temą aktualizuojančių eilėraščių išsiskiria „Kalbos barjeras“ – čia ne tik mąstoma apie kalbos, bet ir apie neverbalinės komunikacijos ribotumą. Nepaisant kalbinės komunikacijos *ydu*, kalba yra tai, kas jungia. Įžodindami patirtį, emocijas ir reakcijas, mes dauginame reikšmes: „Tavo akyse telpa daugiau / Nei visose pasaulio kalbose / [...] / Jei tik pavyktų / Tau tai pasakyti / Nešvepluojant / Aiškiai išarti / Dabar šie gestai / Bergždžiam buvimui“ (p. 26). Pasitelkiant intertekstus (*Pasakų parko* autorius juos pasitelkia kone kiekviename eilėraštyje), eilėraštyje „451° Farenheito“ svarstoma apie kultūros išliekamumą, vertę, rankraščius, kurie dega, tačiau šiame procese taip pat gali slypėti ir apvalymas, ir gyvastis (ugnies archetipas): „imki ir skaityki / žiežirbų katekizmą“ (p. 66).

Aptardama Simono Bernoto *Pasakų parką* rinkausi įdomiausius, išskirtiniausius knygos aspektus. Tačiau taip pat minėtinos universalios – tuštumos, mirties, meilės temos, kurias autorius gana vykusiai interpretuoja. Nuo *Reivo*, nuo subjekto, kuris „kartais galvoja, jog yra alergiškas savo paties buvimui“, į *Pasakų parką* atklysta kalbantysis, „kartais norintis nebūti“. Tačiau daugeliu kitų aspektų antroji poeto knyga atrodo brandesnė, gilesnė, kinta ir pats rašymas. Apie kalbinius žaidimus, įvairiapusę stilistiką palieku kalbėti kitiems recenzentams.

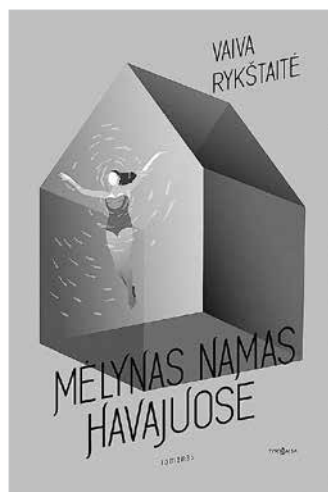
Reziumuojant galima pasakyti, kad Bernoto poezijos pasaka yra apie meilę ir mirtį, apie iliuzijas ir jų demaskavimą, apie išorines ir vidines erdves, apie utopijas ir distopijas, kuriose taip lengva pasiklysti. ❧

Vienatvės saloje žvalgantis kūrybiškumo

ELZBIETA REIVYTYTĖ

Į 2022 m. kūrybiškiausių lietuvių autorių knygų dvyliktuką pateko ir Vaivos Rykštaitės romanus *Mėlynas namas Havajuose*. Nors tai jau dešimtoji autorės išleista knyga, vis dėlto Rykštaitė plačiausiai žinoma kaip socialinių tinklų turinio kūrėja. Nuomonės formuotojos vaidmuo paveikia ir skaitytojo bei literatūros kritiko lūkesčius – pastaruoju metu populiariosios literatūros lauke būta bent kelių nuomonės formuotojų kūrinių, kuriuose atskleidžiami išgyvenimai tarsi buria gausų besitapatinančių skaitytojų ratą, tačiau pateikiami taip, kad tekstus vargiai galima vadinti grožine literatūra.

Greičiausiai dėl šios tendencijos žinomumas socialiniuose tinkluose kuria literatūros, kuri nepasižymi nei sukeistiniu, nei savito fikcinio pasaulio tvėrimu, lūkestį. Galbūt dėl šios priežasties *Mėlynas namas Havajuose* ir kiti Rykštaitės romanai didesnio profesionalių skaitytojų dėmesio nesulaukė. „Visos knygos yra apie mane. Kitaip nemoku“, – pastaroji Rykštaitės ištara jos tinklaraštyje atliepia išpažintinę, būsenas atskleidžiančią kūrybą. Dėl tokio rašymo pobūdžio daugelį skaitytojų galėjo nustebinti ir šio romano įvertinimas kaip kūrybiško – juk kūrinio įtraukimas į dvyliktuką reiškia kūrinio meninės vertės ar jo formos originalumo konstatavimą.

Vaiva Rykštaitė,
*MĖLYNAS NAMAS
HAVAJUOSE*,
Vilnius: Tyto alba,
2022, 216 p., 4000 egz.

Dailininkė Lina Sasnauskaitė

Net ir siekiant atsiriboti nuo tokių lūkesčių, romano pradžia nepasirodo pajėgi atremti prielaidos, kad kūrinys panašėja į ilgesnį įrašą socialiniuose tinkluose. „Kartais [kaimynai] girdi barnius – angliškus. Jie girdi trinktelinčias duris ir į naktį nuvažiuojantį automobilį. Jie girdėjo mano sąrėmius. Ir nervinį priepuolį. Orgazmus. Ir serialų išanginę muziką (šiuo metu žiūrime „The Crown“), – taip pažadama skaitytojui atverti daugiau autoriaus gyvenimo nei jo mato kaimynai, tačiau atvirumą romane iškreipia siekis išgyvenimus perteikti kaip nors *mandrai*, kad tekstas atitiktų autorės slapyvardžio ir to paties prekės ženklo žymimą, jau daug metų kuriamą asmeninę mitologiją.

Savo tinklaraščio įrašė „Su kuo aš iš tiesų miegojau: autofikcija“ autorė nagrinėja su autofikcijos žanru, kuriam ir priskiriamas naujausias jos romanus, susijusias problemas, tačiau klausimai keliami ne teoriškai svarstant, išlaikant distanciją, o praktiškai susidūrus su tokio pobūdžio kūrybos išdavomis – esą socialinių tinklų sekėjai pasakotojos balsą tapatina su autorės balsu svarstydami, kas jos gyvenime iš tiesų įvyko, o kas tėra vaizduotės išmonė. Romanas *Mėlynas namas Havajuose* tampa platforma autorei išsakyti, o skaitytojams, ar greičiau skaitytojoms, burtis į menamą panašių motinystės, vienišumo, gyvenimo emigracijoje išgyvenimų vienijamą bendruomenę.

Tačiau literatūros mediumas, kuriuo tie išgyvenimai perduodami, autorei menkai terūpi. „Aš nesidomiu literatūra. Nesėku naujienų, neskaitau kritikos, neklausau podkastų šia tema“, – teigia Rykštaitė tame pačiame įrašė apie autofikcijos žanrą. Kodėl kūrinys, kuris neturi santykio su literatūrine tradicija, nereflektuoja savo žanro, formos, literatūriškumo klausimo, buvo įvardytas kaip kūrybiškas? Nors dvyliktuką pristatė Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto (LLTI) mokslininkai pabrėžė stiprios prozos stygių ir socialinių tinklų poveikį tekstų stiliams, vis dėlto būta ir literatūriškesnių tą pačią vietą sąrašė galėjusių užimti kūrinių. Ar romanus *Mėlynas namas Havajuose* iš tiesų pasižymi tam tikru formos naujumu ir originalumu, ar jis pasirinktas kaip sprendimas sudėtingoje situacijoje – kūrybiškiausias iš nekūrybiškų?

Prieš mėgindama atsakyti į pastarąjį klausimą, norėčiau apžvelgti romano, kuris vis dėlto yra gana paveikus, įveiksinamą būseną. Pasakojimu perteikiama Havajuose šeimą sukūrusios ir tris vaikus auginančios jaunos moters fragmentuota kasdienybė. Romano pradžioje svarstymus apie vartojimo įpročius (p. 15), šliužų naikinimą (p. 19), dvasinės tuštumos persmelktus susitikimus su šeimos draugais (p. 31) pertraukia pasakotojos atsiminimai, atskleidžiantys ją kaip nepriklausomą nuotykių ieškotoją – tokia ji buvo vos atvykusi į Havajus ir dar anksčiau, kai gyveno Londone. Ankstesniojo „aš“ ar tikrojo „aš“ ilgesį žymi

pasikartojantis plakatų su jaunos nepažįstamosios nuotrauka – gal kur ją matėte? – įvaizdis, tampantis ir centriniu žangos motyvu (p. 9).

Romane palaipsniui veriasi motinos, namų šeimininkės, namų tvarkyme saugumą atrandančios moters psichologinės būsenos. Tekstas, nepasitikėdamas skaitytojo gebėjimu analizuoti, per prievartą bruka šias būsenas aiškinančius simbolius, pavyzdžiui, tokius kaip sapnas apie sandėliuke įkalintą ir išleisti reikalaujančią savasties dalį (p. 133); už mėlynojo namo kampo atsiveriantis ženklas DEAD END (p. 136) – patologinis nerimas pasiekia aukščiausią tašką, kai ši riboženklis su savo dukromis praėjusi pasakotoja išgirsta šūvį. DEAD END ženklas, už kurio mama kartu su savimi pasiima savo vaikus, atliepia svarbią, šiomis dienomis aktualią ir nagrinėtiną pogimdyvinės depresijos temą, tačiau toks simbolizmas ir neskanus, ir per daug *mandras*, kad būtų išlaikytas pasakotojo ir skaitytojo betarpiškumas ir išryškėtų jei ne atvirumas, tai bent jau atvirumo iliuzija skaitytojui. Erzina ir nesėkmingai kuriama mitologija, grįsta nuorodomis į vietines dievybes ir populiariojoje psichologijoje dažną deivės gimdytojos įvaizdį – tekstui nevedant tiesioginio dialogo su mitologija, telieka bereikšmių įvaizdžių kratynys. Vis dėlto romano tekstas kuria kiek kitokią, su kūrybine moters galia nieko bendro neturinčią mitologiją ir tai yra stipresnė kūrinio pusė.

Romanui įpusėjus, pasakotojos mintis tarytum užvaldo personifikuotas, pagrindiniu romano veikėju tampantis šeimos namas. Tvarkingų namų idėjos vedinos ir obsesiškai besitvarkančios (p. 172) pasakotojos mintys po truputį skysta ir tolsta nuo vaizduojamosios realybės. Originali sąmonės srauto technika suveržia kūrinį. Ji piešia motinos, kurios gyvenimas yra suskaldytas į dviejų minučių trukmės intervalus (tiek vaikas gali išbūti be priežiūros), pasaulį (p. 156). Dviejų minučių įvaizdis atsikartoja ir kituose epizoduose, pavyzdžiui, pasakotojai svarstant apie branduolinio karo grėsmę. Būtent sąmonės srautas teksto lygmenyje įsteigia nerimo kupiną, uždara pasaulį.

Kita vertus, sąmonės srauto technika šiame kūrinyje klaustrofobinį išpūdį kuria ir dėl vaizduojamosios tikrovės panašumo į socialinių tinklų paveiktą tikrovę. Nuolat minimi „Facebook“, „Instagram“, „Netflix“ platformoje iš tiesų prieinamų serialų pavadinimai, realūs tinklalaidžių kūrėjai ir jų laidos, vardijami parduotuvių, prekių ženklų pavadinimai – visa tai kuria išpūdį, kad romanas įkalina skaitytoją – kaip ir mėlynasis namas pasakotoją – nykiame realaus pasaulio *buiteke*, gerokai paaštrindamas su jo sunkumais susijusį nuovargį.

Klaustrofobiniam efektui tekstas ruošia jau nuo pat romano pradžios. Kūrinyje išryškėja stereotipais ir iš anksto suvirškintais apmąstymais grįstas pasakotojos santykis su savimi bei kitais: „Apie galimybę pačiai

tapti ambasadore pagalvojau per vėlai – ačiū supistam kaviarskam patriarchaliniam auklėjimui“ (p. 78). Kaip jau minėjau, tam tikros sąvokos romane nenurodo į gilesnius jomis paprastai atveriamus reikšmės klodus – „vienintelis pragaras ir rojus gali būti čia, šioje žemėje“ (p. 87), apie psichologinius procesus ir šiuolaikinio žmogaus pasaulį kalbama tuo žodynu, kuris tarytum prigijo atvirujančių nuomonės formuotojų paskyrose ir jau netgi yra kiek senstelėjęs: *cancel culture* (p. 137), boho gyvenimo būdas (p. 78), Hiltono baseino crashinimas bei *staycation* atostogos (p. 177) ir pan.

Tekstas yra fragmentuotas ne tik nuoseklumo požiūriu – jis primena socialinių tinklų erdvėje tarpstančių gandų, suvirškintos informacijos ir nuomonių kaleidoskopą, vaizduojamą pasaulį paverčiantį statišku, uždaru. Išryškėja socialinių tinklų retorikos paveikto pasaulio paralelė su fragmentuotu motinos pasauliu: „ne socialiniai tinklai fragmentuoja mūsų būti – priešingai, jie yra vienintelis turinys, telpančis į fragmentuoto laiko intervalus“ (p. 157). Laiko ir energijos stygius, kurį patiria motinos, kartais užkerta galimybę patirti bent jau kažkokį santykį su aplinka, pasauliui veriantis kaip neliečiamam, kietam, baigtinę formą turinčiam gniutului.

Taigi į romano tekstą, nepriklausomai nuo jo vidinės savirefleksijos lygio, galima pažiūrėti kaip į įdomų sąmonės srautą, tekstiniam lygmenyje žaidžiantį su socialiniais tinklais perduodamomis banalybėmis ir taip perteikiantį fragmentuoto laiko veikiamos motinos savijautą. Tokį kūrinio stilių galima įvertinti kaip paveikų. Būtų galima daryti išvadą – kūrybišku romanas pripažintas dėl gana originalaus, sąlyginį vientisumo išpūdį kuriančio sąmonės srauto. Tuo jis stipresnis už panašias nusivylimo kasdienybę ir laimės paieškų temas nagrinėjantį, tais pačiais metais išleista, taip pat fragmentišką Vaivos Grainytės romaną *Rožės ir bulvės*.

Remiantis Vaivos Rykštaitės tinklaraštyje išsakyta mintimi, kad literatūros kritikai turėtų atrinkti jau esančius kūrinius ir susilaikyti nuo svarstymo, kas kūrinį darytų geresnį, tuo būtų galima ir užbaigti šią recenziją. Tačiau santykį su idealu ir savo paveikumą romanas apsvarsto pats, šiuos klausimus pavesdamas spręsti ir skaitytojui: „Mano leidėja įsitikinusi, kad pabaigoje reikia sprendimo. Atsakymo, kad visos su manimi susitapatinusios namų šeimininkės ir pogimdyvine depresija sergančios moterys atgautų viltį“ (p. 193). Nuogirdų ir stereotipų koliažas sustiprina sąmonės srauto kuriama gilus nuovargio ir tuštumos išpūdį, įgalinantį tapatintis. Bet tam, kad kūrinį pavadinčiau kūrybišku, reikalingas naratyvinis posūkis, pasakojimą pakylėjantis virš asmeninių patirčių, suteikiantis kūrinui universalumo matmenį, tveriantis pasaulį. ❧

Per Atlantą pūškuojantis siužetas

ASTA SKUJYTĖ

„Tėvuli, nebijojai nei tamsių naktelių, nei juodo purvynėlio, nei tolymų kelionėlių. Negana buvo tėvuliui šitos šalies darbėlių, šitos šalies vargėlių, – dar tėvulis vargai svecimoj šalalėj, Amerikos žamelėj, vis dėl mūsų vaikėlių, kad sumažyc vargelį, kad padaugyc turtelį“¹, – taip dar 1913 m. Miroslovo kaime mirusį tėvą apraudojo dzūkė dukra. Kaip rodo archyvinė medžiaga, lietuviai į Ameriką geresnio gyvenimo ieškoti traukė jau nuo XVII a., tačiau pirmoji masinės emigracijos banga kilo 1890 m. ir tęsėsi iki Pirmojo pasaulinio karo. Nurodoma, kad šiuo laikotarpiu į JAV atvyko daugiau nei ketvirtis milijono lietuvių². Tad, turbūt, sunku Lietuvoje rasti šeimą, kurios protėviai nebūtų išvykę už jūrų marių pabandyti rasti savo laimę. Turint omenyje šią statistiką, buvo keista, kad praktiškai neturime bandymų rekonstruoti kelionių per Atlantą iššūkius XX a. pradžioje. Todėl, viena vertus, kai 2022 m. pasirodė Justino Žilinsko parašytas ir Ūlos Šveikauskaitės iliustruotas romanas *Bėgliai: Jūrų keliais į Ameriką*, nustebusi nebuvau – per pastarąjį dešimtmetį vien vaikų ir jaunimo literatūroje užderėjo kokybiškų knygų, aiškiai parodžiusių, kad apie svarbius, skausmingus ir netgi tragiškus įvykius galima kalbėti grafinių novelių ir paveikslėlių knygų pavidalu³, tad atsigręžimas į migracijos tematiką tebuvo laiko klausimas. Antra vertus, anot *Bėglių* idėjos sumanytojo, istoriko, Lietuvos jūrų

Justinas Žilinskas, Ūla Šveikauskaitė,
BĖGLIAI: JŪRŲ KELIAIS Į AMERIKĄ: Iliustruotas romanas,
Vilnius: Aukso žuvis,
2022, 376 p., 2000 egz.

Dizaineris Zigmantas Butautis

muziejaus darbuotojo Daumanto Kiulkio⁴, ieškodamas medžiagos šiai knygai jis netruko pastebėti, kad „lietuvių kalba nėra knygos, detaliai pasakojančios emigravimo kelią, kurį tekdavo patirti kiekvienam lietuvių emigrantui“⁵, tad nuoseklaus naratyvo niša, kaip galima matyti, buvo ne tik vaikų ir paauglių, bet ir suaugusiųjų literatūroje. Atsižvelgiant į tai, kad *Bėgliai* jau sulaukė reikšmingų apdovanojimų ir nominacijų (Metų knyga paaugliams 2022 m., Lietuvos IBBY skyriaus paskelbta geriausia vaikų ir paauglių knyga 2022 m. ir pan.), kiek stebina tai, kad ji tiek mažai aptarta kultūrinėje spaudoje – išskyrus Eglės Baliutavičiūtės recenziją žurnale *Rubinaitis*⁶ ir trumpą Giedrės Kazlauskaitės komentarą *Šiaurės Atėnų* apžvalgoje⁷, daugiau atidesnio analitinio žvilgsnio į kūrinį rasti nepavyko⁸. Pačiai įveikus tuos beveik 400 puslapių teksto ir iliustracijų, kilo nemažai klausimų, į kuriuos bandant atsakyti ir gimė ši recenzija. Nuostabą kelia ir tai, kad ši knyga pristatoma kaip skirta paaugliams, nors ant viršelio jos žanras įvardytas kaip „iliustruotas romanas“ – ar vis dar tebeatrodo, kad tekstai su grafiniais intarpais (*a la* serija *Iliustruota didžioji klasika*) kažkaip nepridera skaityti suaugusiajam? Tad pritardama Baliutavičiūtės pastebėjimui, kad *Bėgliai* „atsiduria tarp paauglių ir suaugusiųjų literatūros“⁹, į šį kūrinį dėl jame esančios problematikos ketinu žvelgti kaip į jaunimo

¹ Lietuvių tautosakos archyvas, in: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, LMD I 965/83.

² Amerikos lietuvių kultūrinė veikla XX amžiaus pirmoje pusėje, in: https://www.archyvai.lt/lt/ly_parodos/amerikos-lietuviai/1-pratarme.html.

³ Pvz., 2014 m. išleista Miglės Anušauskaitės ir Gerdos Jord knyga *10 litų: Grafinė novelė apie Darių ir Girėną* arba šioje grožinės literatūros kategorijoje neabejotinai lyderiaujantys kūrybiniai tandemai su iliustratore Lina Itagaki: 2018 m. pasirodė *Sibiro haiku* (su rašytoja Jurga Vile), 2021 m. su Rasa Grybaite parengta knygėlė *Grybo auksas* apie skulptoriaus Vinco Grybo gyvenimą, 2023 m. su Mariumi Marcinkevičiumi sukurta grafinė novelė apie Lietuvos laisvės kovas *Mergaitė su šautuvu: Istorija apie mergaitę partizanę*. Marcinkevičius kartu su iliustratore Inga Dagile 2020 m. pristatė knygą apie Holokaustą *Akmenėlis*, o 2022 m. grafinio romano pavidalu pasirodė ir Rūtos Šepetys bestselleris *Tarp pilkų debesų* ir t. t.

⁴ Bėgliai nėra tik dviejų viršelyje įrašytų žmonių, o visos komandos darbas: be jau minėto idėjos autoriaus ir konsultanto Daumanto Kiulkio, prie knygos dirbo ir grafinio scenarijaus autorius Titas Antanas Vilkaitis, o kur dar autoriaus padėkoje išvardytas visas sąrašas vienaip ar kitaip prie šios knygos atsiradimo prisidėjusių žmonių.

⁵ <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1762535/begliai-juru-keliais-i-amerika-iliustruotas-romanas-kaip-lietuviai-i-amerika-plauke>.

⁶ <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2023-nr-1-105/kai-pries-akis-svajone-net-jura-iki-keliu/?fbclid=IwAR2PB6JczQkV19sDdcwUQwhjR4JG4iWwPdA0kDG3JZgq-aFviTkZBfUKEYk>.

⁷ <http://www.satenai.lt/2022/10/07/spalio-knygos>.

⁸ Be lakoniškų įspūdžių skaitymo populiarinimo tinklaraščiuose, svetainėje *Goodreads* kol kas palikta tik 20 skaitytojų atsiliepimų (https://www.goodreads.com/book/show/61129127-b-gliai-j-r-keliais-amerik?ac=1&from_search=true&qid=F18bc9F0xS&rank=1#CommunityReviews).

⁹ <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2023-nr-1-105/kai-pries-akis-svajone-net-jura-iki-keliu/?fbclid=IwAR2PB6JczQkV19sDdcwUQwhjR4JG4iWwPdA0kDG3JZgq-aFviTkZBfUKEYk>.

(angl. *young adult*) kategorijai priskirtiną romaną¹⁰.

Knygos siužetas nėra itin sudėtingas: 1912 m., Lietuva vis dar Rusijos imperijos sudėtyje. Knygos protagonistas Jokūbas Lauksargis – buvęs gimnazistas, kuriam dėl lietuvių propaguojančios veiklos atsiskaitoma toliau skirti stipendija, tad mokslus tenka mesti, tačiau grįžus į tėviškę ramybės taip pat nėra – kazokai „[b]ėgančius nuo vaisko gaudo“ (p. 16). Jokūbas prieglobsčio nusprendžia prašyti *litvomo*, vietinio šlėkto Dombrovskio dvarelyje – jo dukrą Veroniką jis matęs porą kartų viešumoje ir ji kritusi vaikinui į akį. Jaunuoliai susitinka ir Jokūbas negaišdamas pasiūlo Veronikai avantiūrą – vykti į Ameriką. Ilgai dvejonėse nesikankinusi mergina nusprendžia pabėgti iš namų ir su Jokūbu leistis į pavojingą kelionę per sieną į Prūsiją, iš kur vėliau laivu „SS Patricia“ perplaukia Atlantą. Be abejo, nė vienas kelionės etapas nepraeina be iššūkių, kas šį romaną daro ne tik istoriniu, bet ir nuotykiu, o įpusėjus *Bėgliai* jau virsta ir detektyvu – laive užpuolamas jaunas inžinierius ir Jokūbas virsta pagrindiniu įtariamoju, tad Veronika ieško pagalbos, kad būtų galima įrodyti vaikinio nekaltumą. Aišku, finale viskas išsprendžia ir Jokūbas išteisinamas, tačiau *Bėgliai* nesibaigia tradiciniu „ilgai ir laimingai“ – veikia vadinamoju *cliffhanger*, kuris tarsi palieka galimybę knygos antrai daliai, mat vos kojomis palietę išsvajotąją Amerikos žemę, jaunuoliai yra išskiriami ir susitinka tik po 15 metų. Kas vyko visą tą laiką? Kaip klostėsi kiekvieno iš jų gyvenimas? Atsakymus į šiuos klausimus paliekama susigalvoti pačiam skaitytojui.

Kaip ir Kazlauskaitė, savo komentare pasisakiusi, kad „idėjų audros produktus“ žiūrinti su išankstinėmis nuostatomis, taip ir man pačiai toks „suneštinio baltaus“ principas atrodo rizikingas. Tačiau Žilinsko braižas (gyvi dialogai, įtraukiantys aplinkų aprašymai, saikingi keiksmai ir netikėtų situacijų kūrimas) išlieka aiškiai apčiuopiamas visame tekste. *Bėgliuose* plačiais štrichais piešiamas XX a. pradžios Lietuvos kaimo ir miestelio gyvenimas, įtraukiant ir tuo metu svarbų vaidmenį visuomeniniame gyvenime vaidinusias tautines mažumas, pavyzdžiui, žydus, su kuriais Jokūbas derasi ieškodamas vadinamųjų *šipkarčių* – laivo bilietų – sau ir Veronikai. Žilinskas sąmoningai renkasi romano veikėjų kalbėjimo manierą kuo labiau įmanoma artinti prie XX a. pirmos pusės tekstų, todėl kai kurie romano pasažai suskamba ištis autentiškai.

¹⁰ Be abejo, pats jaunimo – *young adult* – literatūros terminas yra problematiškas, tą pastebi kone visi šią kategoriją tyrinėjantys (Michael Cart, *Young adult literature: From romance to realism*, American Library Association, 2016, p. 3). Amžiaus aspektu, jaunimo literatūrai gali būti priskiriami kūriniai, kurių tikslinė auditorija – nuo 10–12 metų iki 20+ metų amžiaus (Alice Trupe, *Thematic Guide to Young Adult Literature*, Greenwood Press, 2006, p. viii). Šioje recenzijoje, atsižvelgda-

Šveikauskaitės iliustracijos – taupios tiek spalvų, tiek linijų atžvilgiu, dera su romano tekstu, vietomis pasakojimą praplėsdamos papildomomis detalėmis ar iliustruodamos įvykius, kartais jį apskritai pakeisdamos, tapdamos komiksu. Tai, kad ši knyga, anot Baliutavičiūtės, nesileidžia išspraudžiama į siaurus rėmelius, taip pat laikytina vienu iš jaunimo literatūros bruožų – anot Michaelo Carto, ši literatūros kategorija ilgainiui tapo itin atvira stiliumi, struktūrai ir pasakojimo formos eksperimentams¹¹.

Viename iš interviu Žilinskas teigė, kad „nors ir planuodamas scenas, kuriose mano vaizduotė galėjo siautėti savais vėjais, tuo pačiu kruopščiai skaičiau, kas pateikta, rinkau detales, kurias panaudosiu, scenas, kurias atkartosiu“¹². Išties, pasakykime, kad pažintinė knygos pusė kelia mažiausiai abejonių: pačios kelionės etapų aprašymas (nuo jau minėtų bilietų paieškos, taip pat vedlio, galinčio padėti kirsti sieną, radimo, kelionės traukiniu, patekimo į laivą, plaukimo per Atlantą, galų gale, išsilaipinimo Amerikoje), migrantų laukę iššūkių (ypač nemokant jokios užsienio kalbos), nesibaigiančios patikros, sanitariniai ir karantininiai punktai... Skaitytojui netrunka susidaryti įspūdis, kad kelionė į Ameriką buvo ne tik ilgas, bet ir sunkus procesas.

Atskirai reikia paminėti ir romane vaizduojamą laivą „SS Patricia“, kuris buvo vienas iš tų, kurie XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje plukdė migrantus iš Hamburgo į Ameriką¹³. Žilinskas įtikinamai sukuria tokio tipo laive galėjusią tvyroti atmosferą, išryškina skirtumus tarp antrosios ir trečiosios keleivių klasės (nuo apgyvendinimo iki maisto kokybės ar pramogų), supažindina skaitytojus su technine laivo puse, per aprašymus įtvirtina aiškų laivo planą ir jo laikosi, kai knygos veikėjams tenka naviguoti jo koridoriais ar deniu.

Vis dėlto ši knyga yra pristatoma kaip iliustruotas romanas, o ne pažintinė literatūra, tad kaip tokią ją ir tenka vertinti. O čia jau kyla daugiau abejonių ir klausimų.

Pirmiausia – tai romano protagonistai Jokūbas ir Veronika. Abu sukurti itin ambivalentiškai ir svyruojantys tarp kardinalių priešingybių. Jokūbas, nors ir ragavęs mokslų gimnazijoje, dažniausiai yra vaizduojamas kaip itin impulsyvus ar net stačiai kvailai besielgiantis (pavyzdžiui, p. 223, kur tik bendrakeleivio Kastanto dėka išvengia sumušimo, o jo reakcija – mažiau nei adekvati: „kažkaip jam buvo nesvarbu, peštis ar ne, sėdėti denyje nieko neveikiant ar gulėti partrenktam smūgio“), jo kaimietišumą nuo pat ro-

ma į kūrinių protagonistų amžių ir plėtojamas temas, kūrinių priskirčiau auditorijai N-14.

¹¹ Michael Cart, *op. cit.*, p. 81.

¹² <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1762535/begliai-juru-ke-liais-i-amerika-iliustruotas-romanas-kaip-lietuviai-i-amerika-plauke>.

¹³ <https://www.ggarchives.com/OceanTravel/Passengers/HamburgAmericanLine/Patricia-PassengerList-1912-09-28.html>.

mano pradžios akcentuoja ir Veronika (p. 41), kuri jau beplaukdama ima svarstyti, ar išvis įmanoma būti kartu, kai jie ateina iš tokių skirtingų pasaulių (p. 193). Maža to, Jokūbas vaizduojamas kaip pavydus jaunuolis, kas dar labiau pabrėžia jo nebrandumą ir itin kontrastuoja su jo siekiais tapti inžinieriumi, su lietuviybę palaikančio gimnazisto įvaizdžiu, galų gale ir jo ateities projekcija, išsakoma Veronikos lūpomis: „su tokiu atkaklumu Amerikoje ir pataps žmogumi. Susitiks kada nors, po daugelio metų, nepažins. Bus dailiai pražilęs ponas su pilvuku, pensnė, laikrodžiu ant grandinėlės ir geros gelumbės kostiumu, kaip tuose judančiuose paveikslėliuose“ (p. 41).

Kadangi jau užsiminiau apie Jokūbą ir lietuviybės klausimą, pati bėgimo į Ameriką premisa – kvestionuotina. Jokūbas su bendraminčiais gimnazijoje svajoja apie laisvą Lietuvą ir nori stoti į jos kariuomenę (p. 35), tačiau likęs vienas ir patyręs persekiojimą, vietoj rezistencijos renkasi bėgimą į užjūrį, o atsakydamas į Veronikos klausimą „O kodėl taip toli?“ iškraipo bičiulio išsakytą mintį: „Nes arčiau nėra kur – prūsus niekas nelaukia, o Amerikoje laukia visų. Ten darbo rankų reikia, – čia jis vėl kartojo Kazio kalbas. Nors pats Kazys kaip tik sakė priešingai: ten tai suvažiuos visas pasaulis, o dirbti reikia čia, Lietuvoje! Dėl Lietuvos!“ (p. 36). Baliutavičiūtė pastebėjo, kad lietuviybės kontekste „patetikos išvengiama parodant žmogaus dvilypumą, svarstymus, mėginant suderinti rūpimas idėjas su labai žemiškais troškimais“. Šiuo atveju, sakyčiau, toji lietuviybė yra labiau deklaratyvus siužeto vystymo įrankis, dirbtinis personažo sutaurinimas, leidęs Jokūbui atsidurti litvomano Dombrovskio dvare ir likti neįduotam kazokams, negu integrali tapatybės dalis (tai ypač išryškėja romano prologe, kai JAV jau pagyvenęs Jokūbas nevensia į savo kalbą įvelti anglicizmų).

Veronikos portretas dar radikalesnis: vienoje scenoje ji – avantiūristiška nutruktgalvė ir „besiskleidžianti“ sufražistė (vien ko vertas jos vidinis monologas p. 39), kitoje – kad ir ne iš pačių turtingiausių, bet, vis dėlto, dvarininko dukra, kuri geriausiai jaučiasi „tarp savo klasės žmonių: manieringų, tvarkingų, švarių, mandagių, pagalbių. Ji jautėsi saugi ir tai buvo tiesiog nuostabu“ (p. 193). Veronika nuolat kvestionuoja savo jausmus Jokūbui, pasirinkimą su juo keliauti, apsisprendimą už jo ištekėti, noriai flirtuoja su jai dėmesį rodančiu inžinieriumi nuslėpdama faktą, jog ji turi vyrą. Dėl šios priežasties dviejų jaunuolių meilės istorija neįtikina. Ir nors skaitytojams dėl laive ypač išryškėjusio klasių skirtumo kyla noras Jokūbą ir Veroniką lyginti su Džeku ir Rouze iš *Titaniko*, pastarųjų personažų tarpusavio santykis nekėlė jokių klausimų – tai buvo meilė ir aistra iš pirmo žvilgsnio. Tuo tarpu *Bėglių* poros santykiai labiau primena Gre-

tos Gerwig režisuoto filmo *Barbė* porą, kurioje Kenas yra kankinamas meilės be atsako, o Barbė turi savų planų, į kuriuos Kenas nebūtinai įeina.

Nors pradžioje minėjau, kad pliusas yra tai, jog ši knyga netelpa į kažkokią konkrečią kategoriją, deja, kartu tai greitai gali tapti ir trūkumu, kai galint būti bet kuo, galiausiai kyla rizika netapti niekuo. Skaitant susidarė įspūdis, kad romanas sunarštytas iš paskirų idėjų, išplėtotų etapais: reikia moters dramatos ir tragedijos? Veronika netenka kūdikio! Trūksta intrigos? Galima pažaisti detektyvus, ieškant kas prikūlė inžinierių, pakeliui atskleidžiant kontrabandos siužetą! Reikia dar vieno nuotyčio? O jeigu Jokūbas atsidurtų už borto?! Tokia „karuselė“ priminė Dianos Gabaldon knygų seriją *Svetimšalė*, kur pagrindinę porą – Kler ir Džeimį – nuolat kažkas ištinka (karai, epidemijos, pagrobimai, etc.). Tada skaitydama jau pradedi laukti, kada gi išlįs koks nors išbandymas dėl išbandymo, ir pradedi galvoti, kodėl autorė taip nemėgsta savo personažų, kad neduoda jiems tiesiog ramiai pagyventi. Tokia mintis kelis kartus kilo beskaitant ir *Bėglius*.

Viena vertus, suprantu, kad istorinis nuotykių romanas yra gerokai atlaidesnis personažų psichologizavimo aspektu, tačiau, kita vertus, kai čia stinga niuansavimo, visas krūvis tenka siužetui, o jeigu šis vargiai išsitenka tarp laivo borto...

Tiesa, kad jau prakalbau apie istorinį romaną – tai kyla įtarimas, jog autoriams rašant šio žanro kūrinius itin sunku atsispirti pagundai įkišti kokį žymesnį aprašomojo laiko asmenį, tarsi tai legitimuotų kūrinio veiksmo laiką. Čia *Bėgliai* (deja) ne išimtis: jau pirmame romano puslapyje protagonistas susitinka su Steponu Dariumi, o dar anksčiau, pasirodo, jo kalbėta net ir su Petru Vileišiu! Taip istorija apie du paprastus žmones tampa mažiau įtikinama, o išėmus šias dvi žinomas pavardes iš knygos siužeto, niekas nepasikeičia.

Apibendrinant galima pasakyti, kad *Bėgliai: Jūrų keliais į Ameriką* yra kūrinys su aiškia idėja, siekiantis atkreipti dėmesį į iki šiol menkai reflektuotą Lietuvos istorijos etapą. Tai, kad pasirinktas iliustruoto romano, retsykiais pereinančio į komiksą, žanras, puikiai parodo šiuolaikines tendencijas, kai vis daugiau viešoje erdvėje vartojamų tekstų yra vizualūs. Nors protagonistams trūkstant vientisumo, o siužetui – balanso dėl maišomų romano žanrinių tipų (istorinio, meilės, nuotykių, detektyvinio, etc.), tenka sutikti su Kazlauskaite dėl „pretenzijų į meno kūrinį“ nebuvimo, tačiau dėl autentiškų detalių gausos, pažintinio aspekto ir pasirenkamo probleminio temų spektro (socialinė (at)skirtis, emocinė branda, nusikalstamumas, nėštumas, etc.) knyga galėtų rasti vietą tiek jaunimo (plačiaja prasme), tiek suaugusiųjų, besidominčių XX a. pradžios istorija, knygų lentynose. ❧

Išgyventos istorijos pasakojimai

VIKTORIJA ŠEINA

Knygoje *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: Vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika* (2022) trejetas prityrusių Lietuvos istorijos specialistų – Vasilijus Safronovas, Kęstutis Kilinskas ir Dangiras Mačiulis – atveria papildomą rakursą į tarpukario lietuvių visuomenę. Knygoje rekonstruoti 1918–1940 m. lietuvių visuomenės pasakojimai apie išgyventus praeities įvykius. Tiesa, tarpukario kolektyvinės atminties tyrimai nėra nauja tema. Du iš šios monografijos bendraautorijų yra vieni nuosekliausių ir produktyviausių šios srities tyrėjų Lietuvoje. Vis dėlto naujojoje monografijoje pasirinktas specifinis atminties tyrimų aspektas: susitelkta į pačią artimiausią praeitį (nuo baudžios panaikinimo iki 1926 m. perversmo) ir į konkrečius pasakotojus (asmenis, grupes, institucijas) bei jų susikurtus vaidmenis istorinių įvykių pasakojimuose. Aiškintasi, kaip patirti išgyvenimai juos pasakojant ir įamžinant buvo transformuoti į kolektyvines patirtis, vienijančias konkrečias patirties bendruomenes.

Dalis knygoje aptariamų temų (tarkime, 1863–1864 m. sukilimo atminimas tarpukariu) jau anksčiau sulaukė tyrimų. Bet net ir tais atvejais monografijos autoriai tikslino ar koregavo ankstesnių tyrimų rezul-

Vasilijus Safronovas,
Kęstutis Kilinskas, Dangiras
Mačiulis,
IŠGYVENTOJI ISTORIJA
LIETUVOJE TARPUKARIU:
VAIDMENYS, PATIRTYS,
VADOVĒLINIAI
PASAKOJIMAI IR
ATMINIMO POLITIKA,
Klaipėdos universiteto
Baltijos regiono istorijos
ir archeologijos institutas,
2022, 359 p., 200 egz.

Dailininkė Eglė Dučinskienė

tatus. Iš dalies tam prielaidas sukūrė išplėsta šaltinių imtis. Greta atsiminimų, viešųjų kalbų, valstybės institucijų dokumentų, materialaus ir performatyvaus istorinių įvykių įamžinimo (gatvėvardžiai, paminklai, minėjimai ir kiti ritualai) tarpukario lietuvių istorinei vaizduotei analizuoti šįkart pasitelkti ir mokykliniai vadovėliai. Būtent juose, kaip parodė tyrimas, atskiri įvykiai (pavyzdžiui, trimis frontais vykę Nepriklausomybės karai) pirmąsyk buvo sulieti į vieną pasakojimą, kuris galiausiai ir užsifiksavo kolektyvinėje atmintyje kaip vientisas istorinis reiškinys.

Tiesa, žvelgdama iš literatūrologės perspektyvos pasigedau dėmesio literatūros istorijos vadovėliams, kuriuose taip pat nemažai rašyta apie lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimą, tautinį sąjūdį ir pagrindinius jo veikėjus. Nesenos praeities vaizdinį tarpukario jaunajai kartai formavo ir privaloma mokyklinė lektūra: baudžiauninkų išnaudojimą vaizdavo Antano Vienuolio apysaka *Vėžys* (1925), kovą už lietuvišką spaudą ir kultūrą – Vaižganto *Pragiedruliai* (1918–1920), 1905 m. revoliuciją – Lazdynų Pelėdos romanas *Klauda* (1909) ir t. t. Deja, nei mokyklinė, nei kita grožinė literatūra į šios monografijos tyrimo lauką nepakliuvo. Net ir tais atvejais, kai knygoje užsimenama apie istorinių įvykių atminimo renginiuose suvaidintus dramos kūrinius (pavyzdžiui, knygnešius heroizuojanti Sofijos Čiurlionienės pjesė *Aušros sūnūs*, 1926), monografijos autoriai neskiria jiems dėmesio, nors kitas istorijos įamžinimo formas (pavyzdžiui, paminklų įrašus) analizuoja.

Nepaisant šios šališkos pastabos, dideliu aptariamo tyrimo privalumu laikau siekį ne tik fiksuoti tarpukario lietuvių visuomenės kurtus praeities pasakojimus, bet ir analizuoti priežastis, kodėl apie vienus įvykius rašyta daugiau, o kitus mažiau, kas skatino ar slopino norą dalytis atsiminimais, imtis įamžinimo iniciatyvų ir pan. Įspūdį daro ir knygos autorių gebėjimas atsispirti „savaiame suprantamų“ istorijos traktuočių traukai. Jie išsamiai aptaria, koku būdu atsirado išigalėjusios istorinių įvykių versijos, kas ir kodėl jas kūrė ir įtvirtino.

Ši monografija paranki ir tuo, kad vienoje vietoje galima rasti glausta forma pateiktą naujausius tyrimus apibendrinančią, detaliai atkurta konkreto istorinio įvykio eigą, taip pat atskleistą faktų neatitikimą, sąmoningas manipuliacijas vėlesniuose to įvykio pasakojimuose. Įdomiausia, žinoma, skaityti apie konspiracinių veiklų (pavyzdžiui, Klaipėdos prijungimo ar 1926 m. perversmo) atminimo viešinimo sunkumus.

Kadangi visi knygos autoriai ne vienerius metus tiria ir išties giliai išmano tarpukario istoriją, jie geba ne tik kruopščiai surinkti, aprašyti ir apibendrinti tiriamus šaltinius, bet ir pateikti originalių, kartais net ir antropologinių išvalgų. Kaip antai, analizuodami Vasario

16-osios minėjimo tradiciją svarsto ir pačią (valstybinės) šventės sampratą tarpukario visuomenėje (p. 170).

Knygos įvade įvardytas šio tyrimo siekis atskleisti vienalaikių praeities pasakojimų įvairovę, užuot tradiciškai bandžius rekonstruoti dominuojantį atminties naratyvą (p. 10). Autoriams tikrai pavyko parodyti skaitytojui ideologiškai diferencijuotą tarpukario kolektyvinės atminties spektrą. Tiesa, jie pripažįsta, kad politinio elito naratyvui prieštaraujančius praeities pasakojimus riboja cenzūra. Vis dėlto be spaudos laisvės suvaržymų, šioje knygoje pateiktą praeities pasakojimų rekonstrukciją riboja ir pačių tyrėjų apsisprendimai. Knygos įvade autoriai apsibrėžia tiriantys lietuvių visuomenės praeities pasakojimą ir atsiribojantys nuo kitų etninių bendruomenių. Viena vertus, tai motyvuoja pati knygoje aptariamų praeities pasakojimų atranka, vykdyta pagal tarpukario istorijos vadovėliuose daugiausia dėmesio sulaukusias – lietuvių tautos sąmoningumą ir valstybingumo atkūrimą akcentuojančias – temas (p. 12). Kita vertus, bent konteksto dėlei būtų buvę įdomu sužinoti, kaip tuos pačius įvykius vertino, pasakojo Lietuvos lenkai, žydai ar vokiečiai. Juolab kad ir į knygos antraštę iškelta tarpukario Lietuva, ne lietuviai.

Tiek dėl suprantamų socialinių priežasčių (didelė visuomenės dalis tebebuvo beraščiai ar mažaraščiai), tiek ir dėl specifinio tyrimo fokuso į patirties bendruomenes šioje knygoje skleidžiasi elitarinis istorijos raktas. Neskaitant kelių išimčių (pavyzdžiui, baudžiamos panaikinimo), apie praeitį pasakoja tiesiogiai ar netiesiogiai istoriniuose įvykiuose dalyvavę inteligentai vyrai: politikai, diplomatai, karininkai ir istorijos vadovėlių autoriai. Tiesa, knygoje keliskart paminėta istorikė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė. Pora pastraipų skirta 1907 m. Lietuvos moterų suvažiavimui, inteligentių protestui dėl moterų neįtraukimo į Lietuvos Tarybą. Vis dėlto šis tyrimas mums pateikia pabrėžtinai vyrų dominuojamą tarpukario visuomenės atminties diskursą. Iš dalies tai lėmė pasirinktos analizuoti temos (daugiau kaip pusė jų susijusios su ginkluotomis kovomis) ir dėmesio stoka tiesiogiai istoriniuose įvykiuose nedalyvavusių, bet iš šalies juos stebėjusiųjų pasakojimams (pavyzdžiui, žanro klasika tapusiam

Gabrielės Petkevičaitės-Bitės *Karo meto dienoraščiui* (1925–1931)).

Klausimų kelia ir pasirinktų temų atranka. Jau minėjau, kad knygos autoriai ją motyvavo tarpukario istorijos vadovėliuose konkretiems įvykiams skirtu dėmesiu. Vis dėlto man atrodo diskutuotinas sprendimas neiškirti kaip atskiros temos Vilniaus prijungimo prie Lenkijos. Turint omenyje ankstesniuose Dangiro Mačiulio darbuose detalai analizuotą Vilniaus atvadavimo kampanijos mastą, istorinės sostinės aneksijos įamžinimą Karo muziejaus sodelyje ir Gedulo dienos minėjimą (spalio 9 d.), sunku patikėti, kad tarpukario vadovėliuose apie Vilniaus prijungimą prie Lenkijos būtų buvę rašyta mažiau nei apie 1926 m. perversmą.

Kiek sutrikdė knygoje naudojama administracinio teritorinio vieneto Oberosto rašyba – *Ober Ostas*. Kaži ar verta grįžti prie originalios vokiškos rašybos, turint omenyje, kad lietuviška vienažodė forma jau įsigalėjusi mūsų istoriografijoje. Apsisprendimo motyvų nepateikta ir vartojant kitas, šiandien neįprastas sąvokas, tokias kaip Didysis karas ar Nepriklausomybės karai (vietoj Nepriklausomybės kovos). Ar analizuojamų šaltinių sąvokos perimtos tik šiam kartui, ar knygos autoriai iš esmės siekia pakeisti istoriografijos terminiją? Beje, šaltinių sąvokų perėmimas gali įvesti painiavos, kaip antai, tą patį miestą knygoje vadinant tai Šilokarčema, tai Šilute.

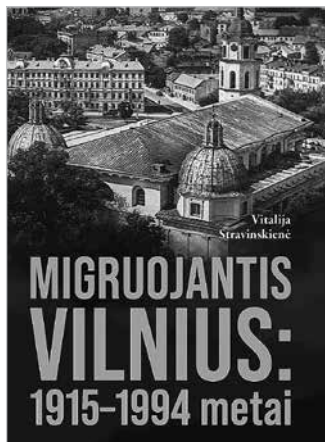
Pabaigai reikia pažymėti, kad knygoje pasitelkti gausūs archyviniai ir publikuoti šaltiniai (įskaitant užsienio šalių tarpukario periodiką), tikslingai naudojamasi statistine medžiaga, visuose skyriuose išlaikyta vienoda dėstymo struktūra ir skaidrus, lakoniškas rašymo stilius. Kita vertus, vengiama mokslinio žargono, dėstymas neperkrautas faktografija, patrauklumo leidiniui suteikia gerai parinktos iliustracijos. Taigi ši monografija tobulai subalansuota plačiam skaitytojų ratui: inovatyvios metodinės prieigos taikymą, naujų šaltinių ir originalių išvalgų čia ras prityrę istorikai, bet skaitymas nepavirs kankyne ir istorijos mokytojams, studentams ar kitų sričių humanitarams. Tiesa, tyrėjams ir studentams tikrai būtų pravertusi asmenvardžių rodyklė, kurios šioje knygoje pasigedau. ❧

Sostinės migracijos jubiliejaus šešelyje

TITAS KRUTULYS

Šiandieninėje Vilniaus istorijos knygų gausoje, tarp vardų ir relikvų arba tarp personalizuotos asmenybių ir kultūros istorijos, malonu išvysti ir populiarėjančią socialinę miesto istoriją. Čia aprašoma knyga – *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai* – yra tyrimas apie migraciją iš ir į Vilnių. Jo autorė Vitalija Stravinskienė, ilgametė Lietuvos istorijos instituto darbuotoja, knygų apie lietuvių diasporą Lenkijoje, migraciją Lietuvoje sovietmečiu ir Lietuvos gyventojų repatriaciją į Lenkiją autorė, jau daugiau nei 15 metų domisi Vilniaus migracijos tema. Nepaisant to, ši monografija gali nesunkiai atbaidyti kritiškesnę skaitytoją: beveik 100 metų istorija čia sutalpinta vos į 160 puslapių, knygos dizainas tarytum sufleruoja, kad tai plačiajai visuomenei skirtas mokslo populiarinimas, o tema atrodo iki šiol neblogai išanalizuota.

Migracijos fenomenas painus, nes nėra aišku, ką jame tirti – fiksuoti tik emigracijos ar imigracijos faktus? Atskleisti naujai atsikėlusius ar išsikėlusius gyventojų patirtis? Pats migracijos siejimas su viena miesto erdve yra apgaulingas, nes žmonių patirties aprašymas yra prieš arba po išvykimo, o keliavimo procesas peržengia miesto istorijos ribas, todėl dažnai telieka lyginti kelių skirtingų gyventojų surašymų duomenis. *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai* nebando migracijos tyrimo suprobleminti, tačiau renkasi vidurio ke-

Vitalija Stravinskienė,
MIGRUOJANTIS VILNIUS:
1915–1994 METAI,
Vilnius: Lietuvos istorijos
institutas, 2023, 180 p.,
400 egz.

Dizainerė Danutė Šmitienė

lią tarp migracijos kaip paprastos statistikos ir socio-kultūrinio ar socioekonominio proceso. Todėl keliamas tikslas: „parodyti migracinių procesų Vilniaus mieste dinamiką ir rezultatus XX amžiaus antruoju – dešimtuoju dešimtmečiais“ (p. 11). Autorė pabrėžia, kad knygoje tiriami socialiniai migracijos aspektai, kuriems vis dar skiriama mažai dėmesio, todėl pasitelkti Vilniaus ir Lenkijos archyvai bei vilniečių atsiminimai, dieno-raščiai. Detaliau paskaicius monografiją reiktų pripažinti, kad pilnai žvilgsnis „iš apačios“ čia nėra lygiavertis statistikos apžvalgoms ar ją įrėminančiai politinei istorijai, dažniausiai konkrečių žmonių patirtys lieka tik iliustratyvus pavyzdys.

Kalbant apie iliustracijas, jų monografijoje tikrai netrūksta, netgi galima susidaryti klaidingą įspūdį, kad tai kokios parodos katalogas, o tekstas skirtas paaiškinti paveikslukų turinį. Iliustracijose randame daug visko – gausybę nuotraukų, tarp jų ir iš asmeninio autorės archyvo su neatpažintais vilniečių veidais, mažyčių žemėlapių, kurių tekstinę dalį vargiai pavyks išžiūrėti ir per padidinamąjį stiklą, įvairių piešinių ir dailės kūrinėlių, atvirukų. Ne visos iliustracijos vienodai informatyvos ir būtinos, kai kur antraštė šiek tiek disonuoja su žmonių apranga, kitur nuotraukų aprašas atrodo nepilnas ar menkai išsamus. Nepaisant to, nuotraukų visuma gana originali, daug nematytų atvaizdų, kurie pasakoja atskirą istoriją, kiek nutolstančią nuo skaičiais paremtu tekstiniu pasakojimu.

Tuo tarpu pasakojimas kaip užrašytas tekstas monografijoje keistokas. Struktūra, nors chronologiška, bet sudaryta iš labai nevienodų 8 dalių: viena tęsiasi 50, kita vos 3 puslapius. Išsamiausiai pristatyti migraciniai procesai tarpukariu ir Antrojo pasaulinio karo metais, vos keliais štrichais perteikta situacija po 1990-ųjų, daugelis sovietmečio migracijų bendrai atsispindi tik lentelėje. Keistai atrodo ir dalių pavadinimai: laviruojama tarp techninio migracijos laikotarpio įvardijimo ir skaitytojo smalsumą provokuojančios antraštės „Nuo daugiataučio iki... dar labiau daugiataučio miesto“. Pats teksto stilius paprastai gana sausas, akademinis, daug kiekybinių duomenų aptarimo ir komentavimo. Pasažai apie neįvykusius gyventojų surašymus tikriausiai bus įdomūs tik specialistams, tačiau šalia to sutinkamas net eiliniam skaitytojui žinomų faktų apie Lucjano Želigowskio žygį į Vilnių dėstymas. Antra vertus, knyga pateikta tikrai tvarkingai, čia aptinkame ne tik literatūros sąrašą ar santrauką, bet ir dažnai užmirštamus asmenvardžių rodyklę ir santarpu sąrašą. Be to, dėstymo turinys tikrai papildo ir keičia įprastą įsivaizdavimą apie Vilniaus migracijas: tai buvo daug įvairiapusiškesnis ir sudėtingesnis procesas, nei tik žydų sunaikinimas, lenkų repatrijavimas ir lietuvių atsikėlimas iš kaimo, knygoje atidžiai pristatomos lenkų ir SSRS gyventojų imigracijos bangos,

žydu emigracijos, net trumpalaikiai miesto gyventojai – karo pabėgėliai ar marginalios grupės, kurių gyvenimo būdas artimas migracijai – elgetos, prostitutės, nusikaltėliai.

Paribio žmonių pristatymas reikalauja atskiro dėmesio, nes šiuose pasažuose atsisakoma žvilgsnio iš paukščio skrydžio ir kuriamas socialinis vilniečių portretas, paremtas atsiminimais, charakteringais atvejais. Nors elgetų, prostitučių, nusikaltėlių ir net verslininkų istorijas skaityti knygoje įdomiausia, jie tik iš dalies atitinka knygos temą: pavyzdžiui, pripažįstama, kad tik nedidelis procentas prostitučių buvo atvykėlės, tad jas vadinti migrantėmis tikriausiai galima tik iš dalies. Knygos išvadoje rašoma: „iki 1939 m. miestą galime vadinti inteligentijos, smulkių prekeivių ir amatininkų centru. Sovietinės valdžios pastangomis anksčiau antroje pusėje jis tapo neabejotina darbininkų sostine“ (p. 161). Tačiau šie plačiausi miesto socialinės struktūros pokyčiai knygoje liko antrame plane, nėra aiškiai atskleistos šios kaitos (išskyrus politinės) priežastys, eiga. Apskritai socialinė sandara paliečiama tik fragmentiškai, net pabrėžiant, kad vokiečiai karo metais surašydami gyventojus daugiau dėmesio kreipė į jų turčinę padėtį, o ne tautybę, klasės mieste nėra atskleidžiamos. Nesutinkame ir charakteringesnių, egodokumentais paremtų migrantų grupių portretų – į miestą iš Lenkijos atkeltų valdininkų ar emigravusių Vilniaus tautinių mažumų.

Jau monografijos pradžioje keliamas probleminis klausimas, ar Vilnius buvo migrantų miestas. Į jį atsakyti siūloma pačiam skaitytojui, tačiau sunku įsivaizduoti, kaip pateikti duomenys galėtų būti panaudoti, į klausimą atsakant neigiamai. Vilnius pasirodo kaip radikalių pokyčių centras: nuo 1915 iki 1994 m. teliko vos keli procentai vilniečių, kurių tėvai arba seneliai buvo iš šio miesto. Šios migracijos parodomas kaip prieš eilinį žmogų nukreiptos valstybinės politikos rezultatas. Autoritariniai nacionalizmai ar totalitariniai SSRS ar nacistinės Vokietijos režimai iš esmės nesiskaitė su vietos bendruomenėmis, jas pagal savo įnorius keitė nuolatos perkeldami režimui palankius gyventojus ir išskeldindami (ar Holokausto atveju su-

naikindami) netinkamus. Nors knygoje migracija rodoma ir kaip galimybė – sąlyga, leidusi miestą paversti lietuvišku, išsaugant ir daugiatautiškumą, o lietuvių kėlimasis į sostinę, atrodo, net pranoko lūkesčius. Skaičiuojamas nesunkiai galėtų ateiti ir prie išvados, kad dabartinis socialinis Vilniaus portretas – tai sėkmingai įvykdytas sovietmečio valdžios planas.

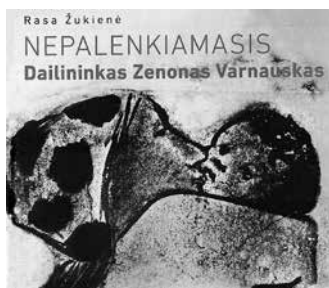
Toks Vilniaus kaip valdžios smėlio dėžės įvaizdis yra visai korektiškas, bet toks temos atskleidimas stokoja konteksto. Perskaičius taip ir lieka neaišku, kuo ir kiek Vilnius buvo unikalus miestas XX a. migracijos kontekste, ypač kalbant apie kitus Rytų ar Vidurio Rytų Europos miestus. Kaip lenkų išskeldinimas atrodo Vilnių lyginant su Lenkijai priklausiusiais Lvivu, Ivano Frankivsku ar Ternopiliu? Kaip atrodė miesto augimas nuo šešto dešimtmečio lyginant su kitais SSRS miestais? Ignoruojant šiuos klausimus, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai* atskleidžia miesto dinamiką ir kaitą, bet neišnaudoja kiekybinės socialinės istorijos privalumų, leidžiančių makro lygmeniu parodyti atvejo savitumą ar tipiškumą. Tam išpildyti galbūt pritrūko šaltinių ir detalesnių lyginamųjų darbų, mat ir turima kiekybinė informacija knygoje dažnai palydima sakiniu, kad šis aspektas dar reikalauja papildomo tyrimo, o čia pateikiama monografija visų pirma apžvalginio pobūdžio.

Tarp Vilniaus 700 metų jubiliejui skirtų veikalų ši knyga pasirodo kaip originalus, reikalingas, bet nevisiškai išpildytas projektas. Jaučiamas tam tikras skubėjimas tiek sandaroje, tiek netolygiame turinyje, vaizdų gausoje ir apimtyje. Dauguma paliečiamų temų, atrodo, galėtų susilaukti atskirų tyrimų. Šiek tiek neaiškus lieka ir idealusis knygos skaitytojas – dizainerė Danutė Šmitienė knygą kūrė iliustruotų žurnalų skaitytojams, o Vitalija Stravinskienė visų pirma atsižvelgė į akademinį standartą. Nepaisant to, tai įdomus darbas, atskleidžiantis nežinomų faktų iš Vilniaus istorijos, pateikiantis vis dar dažnai ignoruojamą miesto gyventojų nuolatinės kaitos portretą, galbūt paskatinsiantis ir kitus tyrėjus daugiau dėmesio skirti socialinei istorijai. ❧

Varnauskas. Kaunietiškas Bonnard'as

LAIMA LAUČKAITĖ

Prisipažįstu, menkai išmanau sovietmečio Kauno meninį gyvenimą, tad Rasos Žukienės monografija *Nepalenkiamasis: Dailininkas Zenonas Varnauskas (1923–2010)* man buvo atradimas. Knyga sugražina į Lietuvos dailės kontekstą šiandien primirštą dailininką – tekstilininką, tapytoją, vieną svarbiausių XX a. antros pusės Kauno dailininkų mokytojų ir autoritetų. Jis priklauso istorinių lūžių kartai, nes dailę pradėjo studijuoti Kaune 1940 m., dar prieškarinių tradicijų aplinkoje, o kūrė jau sovietmečiu. Dailės istorikė Rasa Žukienė knygos tekste preciziškai narplioja Zenono Varnausko kūrybinę biografiją, pagrindinius jos etapus ir kūrybos sritis. Tačiau ši knyga ne vien apie kūrėją. Ji kur kas platesnė, nes per dailininko prizmę atskleidžiama institucijos – Kauno meno mokyklos istorija nuo tarpukario, karo metų, sovietmečio iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Mat Varnauskas studijavo, vėliau dėstė Kauno meno mokykloje daugiau nei pusę amžiaus, ilgą laiką vadovavo įvairiems jos dariniams – tekstilės katedrai, taikomosios dailės skyriui, VDA Kauno dailės fakultetui. Jis buvo pokarinio aukštosios mokyklos panaikinimo, vėlesnių reformų, mokyklos pavadinimų, statuso ir mokymo turinio kaitos liudinininku, o kartu kovotoju už mokyklos meninio lygio, lietuviškų prieškarinio tradicijų išlaikymą su aiškia vizija – aukštosios dailės mokyklos atkūrimu Kaune.

Rasa Žukienė,
NEPALENKIAMASIS:
DAILININKAS ZENONAS
VARNAUSKAS
(1923–2010),
Vilnius: Vilniaus dailės
akademijos leidykla, 2022,
304 p., [300] egz.

Dailininkas Martynas Gintalas

Sekęs savo guru ir mokytojo Viktoro Petravičiaus pėdomis, Varnauskas pirmiausia nusipelnė profesionaliajai lietuviškai tekstilei. Kaip pedagogas, išugdęs ištisas tekstilininkų kartas, kaip unikalių, tapybiškų kilimų kūrėjas ir kaip modernių masinės gamybos kilimų projektuotojas, diegęs dekoratyvią geometrinio dizaino estetiką.

Jo kūryba ir gyvenimas keistai skilo į dvi priešingas dalis, pagal kurias knygoje konstruojamas dailininko portretas: aktyvią pedagoginę, organizacinę, visuomeninę veiklą, ir uždara, kolektyvinėse parodose beveik nerodytą kūrybą. Autorės teigimu, Varnauskas sąmoningai pasirinko tokį kelią, savo tapyboje vengdamas socrealizmo reikalavimų, priverstinių idėjinų siužetų. Tiesiog kūrė sau, ir, suprasdamas, kad jo paveikslai nebus priimti į „respublikines“ ekspozicijas, net nesiužetoms parodomis. Ši kūryba pirmą kartą nuosekliai pristatyta monografijoje – guašo tapyba ant popieriaus, nepažįstama platesnei publikai. Ji sudaro svariausią Varnausko kūrybinio palikimo dalį. Ruošdamas kilimų, tekstilės projektus, dailininkas prisijaukino guašo techniką, profesionalų dažniausiai taikomą eskizams ar kūrinių projektams parengti. Sovietmečiu tapytojai šią techniką ignoravo, o šiandien norintys išgauti panašias meninės formos galimybes renkasi akrilo dažus, gerokai spalvingesnius už skurdžią sovietinę guašo paletę. Tačiau Varnauskas su tuo guašu pasiekė virtuoziškus rezultatus: atsainiai užtėkštos spalvų dėmės, sauso tepuko brūkštelėjimai, kempine nubrauktas ar nutekėjęs dažas, nusitrynę kontūrai, persišviečiantys sluoksniai, dekoratyvios faktūros sukimba į beveik abstrakčią aranžuotę, iš kurios netikėtai išnyra ekspresyvos charakteristikos personažai, į žiūrovą pažvelgia gyvos akys. Toks efektas reikalavo meistrystės, pasiektos nesibaigiančių impulsyvių bandymų ir improvizacijų keliu. O devintame dešimtmetyje pasitelkęs naujovišką kopijavimo techniką – *Eros* dauginimo aparatą, Varnauskas eksperimentavo dar labiau, praturtindamas darbus ant popieriaus tapybiškais paviršiaus manipuliacijomis.

Žanrų požiūriu jis nebuvo novatorius, kūrė tradicinius peizažus, natiurmortus, kompozicijas su viena ar keliomis figūromis, ypač mėgo motinos ir vaiko motyvą. Žavėjosi klasikiniu Vakarų modernizmu, XIX a. pabaigos – XX a. pradžios tapytojais Pierre Renoir'u, Pablo Picasso, Henri Matisse'u, nors jų kūrybą tegalėjo pažinti iš meno albumų ar kelių originalų Maskvos ir Leningrado muziejuose. Varnausko paveikslai pasižymi kameriniais siužetais be ideologinės potekstės ar socrealizmo klišių. Monografijos autorė teisi, priskirdama jo tapybą intymizmui; subtilia spalvų klausa, kameriniais motyvais jis artimas prancūzų intymizmo autoriui Pierre'ui Bonnard'ui. Tik kamerinė Varnausko kasdienybė skiriasi nuo ramaus, harmoningo pran-

cūzų pasaulio. Rengdamas pirmąją personalinę parodą 1973 m., figūrines kompozicijas dailininkas apjungė į seriją, pavadintą „Nemuno šalies žmonės“. Tie personažai neatrodo konkretūs individai, tiesiog žmonės apskritai ir jų jausenos. Jų fizionomijos nedailios, kiek deformuotos, ir jas jungia vienas bendras bruožas – liūdnas, melancholiškas žvilgsnis. Figūros vaizduojamos kasdieninėje aplinkoje, gamtoje ar namuose prie stalo: lyg ir aišku, kas pavaizduota, o kartu neaišku, kas čia su jomis darosi ir kodėl. Paveikslams būdinga ambivalentiška, sunkiai nusakoma, nedetalizuota situacija ir kartu emocingos, graudžios veidų išraiškos. Liūdesio, vientvės gaidos ateina iš skaudžių dailininko biografijos momentų, tragiškos brolio, sūnaus mirties, paties kūrėjo savijautos. Žukienė jo kūrybą sieja su septinto-aštunto dešimtmečio Lietuvos menine fotografija kaimo tema, su ekspresionistine lietuvių tapybos tradicija, randa analogų aštunto dešimtmečio jaunosios tapytojų kartos polinkyje į prozišką kasdienybę. Kita vertus, šiandien ambivalentiški, migloti Varnauskos paveikslų siužetai daro jo kūrybą aktuali, nes šiuolaikinis menas vengia aiškiai suprantamų turinio išipareigojimų, žaidžia su prasmėmis ir dviprasmybėmis.

Knyga priklauso pastarojo meto dailininkų monografijoms, atskleidžiančioms nevienaplanį, sudėtingą sovietinio menininko fenomeną; Varnauskos atveju aktyvų ir lankstų kūrėjo dalyvavimą primestoje dailės pedagogikos struktūroje ir kartu atsiribojimą nuo sistemos savo kūryboje, sąmoningai pasirinktą ištikimybę prieškarinio tradicijoms. Skaitant tekstą kartais atrodo, kad autorė, pernelyg susitelkusi į dailininko patirtis sovietmečiu, rekonstruoja kontekstą kartodama naratyvą apie gniuždantį, ribojantį jo poveikį kūrėjui ir nepasidavusią, tvirtą Varnauskos laikyseną. Tačiau, matyt, toks akcentas prasmingas, nes nepriklausomybės metų kartos jau nesuvokia sovietmečio situacijos, inteligentų prisitaikymo, nesusitaikymo, eskapizmo strategijų

sampynos, ir linkę suprimityvinti vertinimus iki juodo ar balto verdikto.

Monografijoje Žukienė atskleidžia dar vieną svarbų, menkai reflektuotą momentą: per visą knygą leitmotyvu nusidriekia mintis apie Kauno dailininkų situaciją sovietmečiu, menką jų kūrybos pripažinimą viešojoje erdvėje, „nepastebėjimą“ lyginant su sostinės, Vilniaus kūrėjais, kuris gimdė kaunietišką nepilnavertiškumo kompleksą. Iš tiesų negausios asmeninės Varnauskos kūrybos parodos neperžengė Kauno ribų, o „respublikinės“ spaudos akiratyje jo kūryba atsirado tik po 1990 m. Tad monografijoje Varnauskas iškyla kaip dvigubai nuskriaustas menininkas: kentęs sovietmečio sistemos, socrealizmo spaudimą ir neįvertintas kaip Kauno meninės scenos atstovas. Tačiau būtent tokių dailininkų kaip Varnauskas ar jo mokytojas ir kolega Liudas Truikys dėka Kaunas išsaugojo prieškarinio dvasia, atmintį, formavo tarpukario Lietuvos dailės mitą, su kuriuo sovietmečiu brendo dailę studijavęs jaunimas ne tik Kaune, bet ir Vilniuje.

Iš gausaus, daugiausia privačiuose šeimos rinkiniuose saugomo Varnauskos palikimo albume atrinktas vykęs iliustracijų korpusas. Deja, autorius nedatavo savo paveikslų, jų datos nepateiktos ir monografijoje, tad susidaro įspūdis, kad jo tapyba visą pusę amžiaus stabiliai nesikeitė. Skaitant knygą norėjosi rasti bent jau apytikrius sukūrimo dešimtmečius, nes dabar neįmanoma susidaryti vaizdo apie Varnauskos kūrybos raidą, trukusią nuo XX a. vidurio iki pat pirmųjų XXI a. metų. Preciziškai parengtą knygą papildė dokumentinės nuotraukos ir priedai – šilti kolegų, mokinių prisiminimai, spaudoje skelbti paties dailininko pasisakymai, detali Kauno dailės studijų institucijų chronologija. Knyga kuria Varnauskos portretą, sakyčiau, pakylėtą ir akademiškai nugludintą, nors aštresni asmenybės bruožai, spalvingesnės asmeninio gyvenimo peripetijos galėjo suteikti pasakojimui daugiau intrigos. ❧

Allende, Isabel, *Violeta*, iš ispanų kalbos vertė Valdas V. Petrauskas, Vilnius: Alma littera 2022, 351 p., 2500 egz.

Ši rašytoja lietuvių skaitytojams gerai pažįstama, nemažai jos knygų turime lietuviškai. Tai – naujausias ir, sakytum, itin vykęs rašytojos darbas, ispaniškai pasirodęs 2022 m. Autorė grįžta prie jos ankstyvajai kūrybai būdingo magiškojo realizmo. Sušvelnindama jį, labiau akcentuodama realizmo plotmę, ji leidžia skaitytojui panirti į sraunią spalvingo pasakojimo tėkmę. Knygoje apstu išskirtinių imponantiškų personažų ir įvykių. Tokie erdvėje pagrindinė veikėja čilietė Violeta, gimusi 1920 m., ispaniškojo gripo metais, ir mirštant 2020 m., per koronaviruso pandemiją, jautriai prisimena ir pasakoja visą savo nelengvą gyvenimą. Romaną rašydama tarsi šiltą laišką vaikaičiui Kamilui, tapusiam jėzuitu – jos didžiajai meilei per visą ilgą gyvenimą. Patį pasakojimą rašytoja glaudžiai apipina istorine, politine ir socialine gyvenimo plotme, dėstydamai jai būdingas feministines, liberalias pažiūras.

Dalia Zabielaite

Fedorinienė, Jurgita, *Kunigo Česlovo Kavaliausko rašytinis palikimas*, Kaišiadorys: Printėja, 2023, 351 p.

Kun. Česlovo Kavaliausko palikimą mėginta pristatyti ne kartą. Ši knyga išsiskiria plačiu sudarytojos įvadu (ar netgi studija), skirtu jo minties sinthezei ir suaktualinimui. Dalis tekstų ir idėjų pažįstama iš kitų redakcijų ar kitų leidinių, kai kas suskamba naujai. Sprendžiant iš sudarytojos pastabų, esama kun. Kavaliausko korespondencijos ir kažkokių egodokumentų, kurie paskelbti būtų praturtinę šio bene vienintelio Lietuvoje gyvenusio

originalaus teologo paveikslą. Nemiela sakyti, bet knygai tiek sąrangos, tiek maketo atžvilgiu labai trūksta profesionalesnės prieigos. Jos dėka ji būtų tapusi dar vertingesnė.

Vytautas Ališauskas

Tawada, Yoko, *Emisaras*, iš japonų kalbos vertė Jurgita Polonskaitė-Ignotienė, Vilnius: Rara, 2023, 128 p., 1000 egz.

Yoko Tawada – šiuo metu Berlyne gyvenanti japonų rašytoja, kurianti tiek japonų, tiek vokiečių kalbomis. 2014 m. pasirodžiusiame veikale iš gana paprastų ir nesudėtingų elementų autorė sukompiluoja kažką unikalų ir neįprasto. Nedideliame romane pasakojimas mezgamas kaip avangardinis mezginytis – regis, pinama pagrindinė linija, bet skaitytojo kelia vis užstoja šalutiniai (galbūt ir virstantys pagrindiniais) pasakojimai. Nors veiksmas vyksta lyg ir distopinėje tikrovėje, bet tai, kas pasakojimą daro distopišku, čia figūruoja tikrai ne pirmame plane. Vaizduojamas ypatingas prosenelio Joširo ir proanūkio Mumei santykis, o Mumei personažas užpildo siužetą vaikišku nekaltumu, patrakusiu kūrybiškumu ir šelmišku genialumu. Romano centre atsiduria didžiulis šių dviejų veikėjų amžiaus skirtumas, jų šiltas ir abipusis rūpestis bei prosenelio, prisimenančio laikus iki neįvardintos katastrofos, nuogaustavimai dėl proanūkio nepamatytų ir nepatirtų dalykų. Matyt, galima ir kita skaitymo perspektyva – gal kitas skaitytojas romano centre matytų klimato krizę ar Japonijos socialinę kritiką. Beveik visi veikėjai yra labai gyvi, lengvai kinematografiški – beskaitant taip ir matai Mumei ir Joširo kalbančius jų kambaryje. Ačiū *Rara* leidyklai – kažin, ar kas iš lietuvių skaitytojų (išskyrus keletą japonų literatūros gerbėjų

ir žinovų) atrastų tokią, jau po truputį galima sakyti, *rarišką* knygą, jei ne ji.

Tomaš Stefanovič

Vitkus, Zigmas, *Akimirka apsispręsti: Lietuvos žydų gelbėtojų istorijos*, Vilnius: Alma littera, 2023, 184 p., 2000 egz.

Pratarmėje skaitytojas kviečiamas įsivaizduoti save lietingą rudenį, skambučio į duris pakeltą nuo sofos ir akistatoje su ribine patirtimi: gelbėti ar pasmerkti? Autorius nebijo prabilti Lietuvos žydų gelbėtojų balsais ir bando perteikti jų išgyvenimus, jausmus ir tartis, taip sukurdamas savotiškas (ne)autobiografijas ar nespėtus parašyti dienoraščius. Atrinktos istorijos atskleidžia platų Lietuvos žydų gelbėtojų profilį – skirtingi amžiumi, išsilavinimu, statusu ir tautybe. Patys pasakojimai lipdomi į bendrą istorinių faktų ir fantazijos puodą, skaitytojas neapkraunamas moksliniu aparatu, tad tenka įtikėti ne itin išsamiumi literatūros ir kitų šaltinių sąrašu. Kiekviena istorija perteikiama plačiais laiko tarpais, bet tuo pačiu taupiai, dėl ko neišvengiama pasakojimo nenuoseklumų, tačiau nenuginčijamai jaudinančios istorijos išlaiko skaitytojo dėmesį. Nereikėtų pamiršti, kad autorius prieš tai jau yra išleidęs istorijos populiarinimo knygų vaikams, tad jose sukurtas braižas kiek atpažįstamas ir čia. Skaitantiems veikiausiai reiktų išjungti priekabų vidinį tyrėją ir pabandyti su pasakojimais tapatintis, kartu pagerbiant ir herojų atminimą. Ši pirmojo asmens prieiga yra patraukli, o ypač – vis dar dažnai sausokai pateikiamos Holokausto atminties kontekste. Reikia tikėtis, knyga ras savo vietą šeimų bibliotekose.

Elena Glinskaitė

NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

RELIGIJOS, KULTŪROS IR VISUOMENĖS GYVENIMO ŽURNALAS

Trisdešimt antri metai. 2023, Nr. 6 (361)

Išėina aštuonis kartus per metus.

VšĮ „NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI“

Pilies g. 8, 01403 Vilnius, Lietuva / Lithuania

Įmonės kodas 124626686, PVM kodas LT246266811

A/S LT60 7044 0600 0131 0361, AB SEB BANKAS

Direktorius Mantas TAMOŠAITIS

Mob. tel.: +370 643 47069

El. paštas: nzidynys@nzidynys.lt

<http://www.nzidynys.lt>

<http://www.knygynas.nzidynys.lt>

REDAKCIJA

Antanas TERLECKAS (vyriausiasis redaktorius)

Rūta TUMĖNAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Mikas VAICEKAUSKAS (atsakomasis redaktorius)

Nerijus ŠEPETYS (specialusis redaktorius)

Violeta BOSKAITĖ (maketuotoja)

Ieva NOVICKIENĖ (ikonografe)

REDAKCIINĖ KOLEGIJA

Arūnas STREIKUS (pirmininkas), Mantas ADOMĖNAS,

Vytautas ALIŠAUSKAS, Guoda AZGURIDIENĖ,

Alfredas BUMBLAUSKAS, Antanas GAILIUS,

Kęstutis K. GIRNIUS, Giedrė JANKEVIČIŪTĖ,

arkivysk. Kęstutis KĖVALAS, Paulius SUBAČIUS

Irena VAIŠVILAITĖ

BENDRADARbiai

Vilius BARTNINKAS, Lina BUIVIDAVIČIŪTĖ,

Simas ČELUTKA, Norbertas ČERNIAUSKAS,

Jūratė ČERŠKUTĖ, Audrius DAMBRAUSKAS,

Mikas DANILEVIČIUS, Tomas DAUGIRDAS,

Marija DRĖMAITĖ, Marius ĖMUŽIS, Liudas JOVAIŠA,

Mingailė JURKUTĖ, Monika KARENIAUSKAITĖ,

Katarzyna KORZENIEWSKA, Jonas MALINAUSKAS,

Simona MERKINAITĖ, Živilė NEDZINSKAITĖ,

Laurynas PELURITIS, Kazys PREIKŠAS, Nerija

PUTINAITĖ, Eligijus RAILA, Kęstutis SKRUPSKELIS,

Monika ŠIPELYTĖ, Eleonora TERLECKIENĖ, Mantas

TOLOČKA, Tomas VAISETA, Tomas VAITELĖ,

Aistė Paulina VIRBICKAITĖ, Manfredas ŽVIRGŽDAS

PARTNERIAI, RĖMĖJAI IR GLOBĖJAI

ATEITININKŲ FEDERACIJA, www.bernardinai.lt,

GAILIŲ klanas, LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO

AKADEMIJA, Katalikų radijo „MAŽOJI STUDIJA“,
žurnalas „ARTUMA“

ŠIO ŽURNALO NUMERIO RENGIMĄ IR
SPAUSDINIMĄ REMIA

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

remia rubrikas LAIŠKAS
REDAKTORIUI, KRITIKA, POLITIKA,
MIESTAS, EGLĖS EIDĖNAITĖS
ir VAIVOS VASILIAUSKAITĖS
publikacijas

Projektas „Puikus naujas pasaulis: krizių įveika ir Lietuvos
kultūros perspektyvos“ (60 000 Eur)

LIETUVOS
KULTŪROS
TARYBA

remia AISTĖS PAULINOS
VIRBICKAITĖS, JŪRATĖS ČERŠKUTĖS,
LINOS BUIVIDAVIČIŪTĖS, ELZBIETOS
REIVYTYTĖS ir ASTOS SKUJYTĖS
publikacijas

Lietuvos
mokslo
taryba

remia rubrikas LITERATŪRA,
VIKTORIJOS ŠEINOS, TITO
KRUTULIO ir LAIMOS LAUČKAITĖS
publikacijas

Lietuvių katalikų mokslo akademijos projektas „Lituanistika“
apmaštant: naujų mokslo tyrimų sklaidą ir refleksiją žurnale
„Naujasis Židinys-Aidai“, finansuojamas Lietuvos mokslo tarybos
pagal Valstybinės lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų
programą (Sut. Nr. S-LIP-22-42)

remia
VILIAUS MĖDŽIAUS
publikaciją

Popierius: viršelių – 170 g Munken Pure,
vidaus lankų – 80 g Munken Pure

Spausdina UAB „Petro ofsetas“,
Naujoji Riovonių g. 25 C, 03153 Vilnius

Tiražas 1200 egz. Kaina 5,00 €

SL Nr. 366. Indeksas 5063. ISSN 1392-6845

Redakcijos ir autorių nuomonės nebūtinai sutampa.

Nė vienas straipsnis nelaikomas nediskusiniu.

Mokslo straipsniai recenzuojami redakcijos nustatyta tvarka.

Už reklamos turinį ir kalbą redakcija neatsako.

© Maketas – „Naujasis Židinys-Aidai“, M. Gedminas, 2000

INDEKSAS 5063

KAINA 5,00 €

Naujasis ŽIDINYS

— AIDAI

PILIES G. 8, LT-01403 VILNIUS
LIETUVA / LITHUANIA, EUROPE

www.nzidiny.lt

9 771932 684002 20236